

**ПРАЦЫ КАФЕДРЫ
СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ**

ВЫПУСК 9

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ
КАФЕДРА СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

**ПРАЦЫ КАФЕДРЫ
СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ**

ВЫПУСК 9

*Да 80-годдзя з дня нараджэння
прафесара Леаніда Іванавіча Бурака*

Мінск
РІВІІ
2010

УДК 483.2(06)
ББК 81.2Бел.я43
П70

Зборнік навуковых прац заснаваны ў 2001 г.

Р э к а м е н д а в а н а
Кафедрай сучаснай беларускай мовы
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта
(пратакол № 5 ад 19 чуня 2010 г.)

Р э д а к цыйная калегія:

*А.Я. Міхневіч (адк. рэд.), З.І. Бадзевіч (нам. адк. рэд.),
Ж.Я. Белакурская, С.А. Важнік, У.І. Куліковіч,
В.П. Красней, А.А. Лукашанец, М.Р. Прыгодзіч,
А.А. Радзевіч, Т.Р. Рамза, І.І. Савіцкая,
Г.К. Чахоўскі, С.М. Якуба*

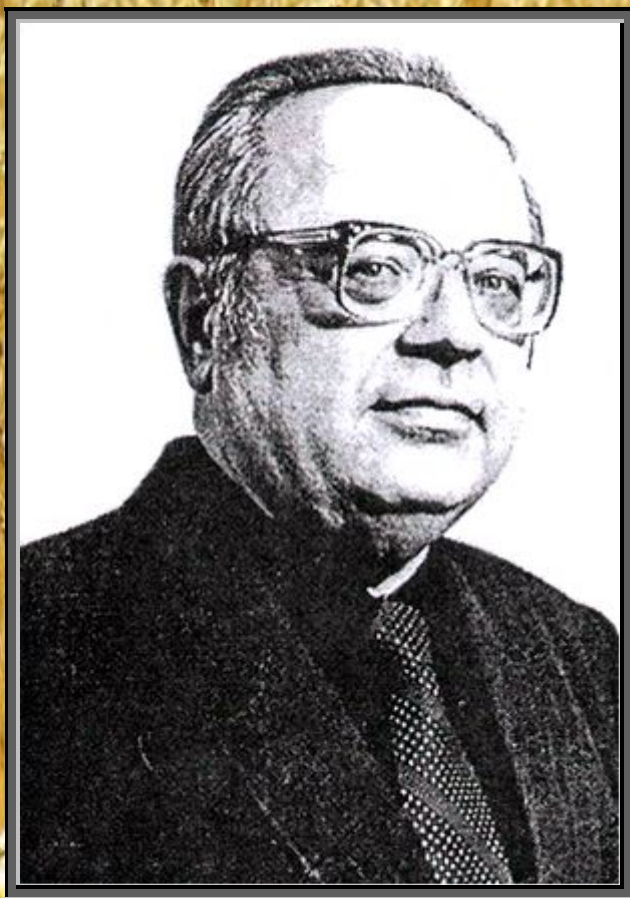
Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. Вып. 9 : Да 80-годдзя з дня нараджэння прафесара Леаніда Іванавіча Бурака / Пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мн., 2010. – 129 с.

Чарговы выпуск навуковага выдання прысвечаны 80-годдзю з дня нараджэння прафесара Леаніда Іванавіча Бурака – аднаго з пачынальнікаў беларускай сінтаксічнай навукі, беларускай сінтаксічнай школы, глыбокага, скрупулёзнага даследчыка, і разам з тым чалавека сціплага, добразычлівага, мудрага, спагадлівага, уважлівага да студэнтаў і сваіх калег.

Рознатэматычныя даследаванні супрацоўнікаў кафедры, яе аспірантаў, студэнтаў філалагічнага факультэта – даніна павагі і памяці шаноўнаму Леаніду Іванавічу Бураку.

УДК 483.2(06)
ББК 81.2Бел.я43

© Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
© Афармленне. ДУА «Рэспубліканскі
інстытут вышэйшай школы», 2010

Леанід Іванавіч Бурак
(1930–1996)

*Дрэва кожнае на зямлі
Паўтарае Дрэва Сусвету
(Р. Барадулін)*

*Зоркі не паміраюць. Яны згараюць, Каб нам вяртацца было лягчэй
Да першаагну...*

(Р. Барадулін)

С.А. Важнік

**СІНТАКСІС Л.І. БУРАКА І АЙЧЫННАЯ СІНТАКТАЛОГІЯ:
ДА ПЫТАННЯ СТАНАЎЛЕННЯ СІНТАКСІЧНАЙ НОРМЫ
БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ**

*Памяці прафесара Л.І. Бурака,
Вучонага, Настаўніка і Чалавека
прысвячаецца...*

У кожнага з нас сваё “прачытанне” Асобы *Леаніда Іванавіча Бурака* – Вучонага, Настаўніка, Чалавека. Маштаб яго Постаці, натуральна, вымяраецца не толькі гэтымі паняццямі. Відавочна, гэта яшчэ Сын, Бацька, Муж, Сябра, Грамадзянін і Патрыёт Беларусі...

***Мой Леанід Іванавіч Бурак*¹**

Неаднаразова пераконваўся ў тым, што сустрэча з той ці іншай асобай невыпадковая. З некаторымі гэта сустрэчы разавыя, а з некаторымі нам шчасціць крочыць па жыцці: вучыцца разам, працаваць, сябраваць, быць вучнем ці выкладчыкам і пад. Усе гэтыя сустрэчы пакідаюць нейкі адметны след у нашай душы. Большы ці меншы. Бывае, дастаткова толькі ўбачыць чалавека – як адразу ж змяняецца тваё ўласнае жыццё. А якое шчасце быць з *ТАКИМ* чалавекам побач на працягу нейкага працяглага перыяду! Такой Асобай без перабольшання з’яўляецца² для мяне Леанід Іванавіч Бурак.

Катэгорыя *мой* дазваляе сказаць *пра ўласнае* – пра ўласны вопыт кантактавання з *Чалавекам* і *Настаўнікам* Леанідам Іванавічам Бураком.

Леанід Іванавіч як Чалавек

Многія з нас неаднаразова прызнаваліся ў тым, што сустракалі на сваім шляху толькі добрых людзей. Я не выключэнне. Адным з такіх *анёлкаў* якраз і быў шаноўны Леанід Іванавіч. Мне пашчасціла не толькі слухаць яго лекцыі па сінтаксісе беларускай мовы. Мне пашчасціла быць яго семінарыстам, пісаць у яго дыпломную работу на тэму “*Дзеяслоўны прэдыкат у беларускай мове*”. Больш за тое, праф. Бурак быў першым навуковым кіраўніком маёй кандыдацкай дысертацыі.

Але ў маім жыцці Леанід Іванавіч адыграў куды больш значную ролю: прапанаваў размеркавацца на кафедру сучаснай беларускай мовы на пасаду выкладчыка – без аспірантуры, адразу ж пасля студэнцкай лавы. Пра гэта

¹ У чытача ўзнікае правільная асацыяцыя з кнігай Марыны Цвятаевай “*Мой Пушкін*”.

² Заўсёды напружае ў такіх сітуацыях дзеяслоўная форма прошлага часу “*быў*”. Як заўважыў некалі класік, *чалавек жыве столькі, колькі пра яго памятаюць...*

можна было толькі марыць. Ад такой прапановы я не мог адмовіцца, толькі запытаўся пра аспірантуру, на што Леанід Іванавіч прароча адказаў: – *Зараз я прапаную Вам месца на кафедры. Калі Вы скончыце аспірантуру, гэтага месца можа ўжо не быць...* Гэтыя словы я пачуў у траўні 1996 года. А ў снежні Леаніда Іванавіча ўжо не стала...

Я заўсёды з глыбокай удзячнасцю ўспамінаю тую лёсавызначальную прапанову.

Яшчэ адзін урок, які я вынес з таго – *студэнцкага* – перыяду: трэба перадусім ведаць і вывучаць *сваё, беларускае*. І тое, што я застаўся ў праблемным полі беларусістыкі, у гэтым бачу несумненную заслугу ўсіх выкладчыкаў, што выкладалі ў мяне, у тым ліку – і праф. Л.І. Бурака.

Леанід Іванавіч як Настаўнік

Чалавек і Настаўнік – гэта, на мой погляд, паняцці непадзельныя. Усе *выкладчыкі* не могуць быць *настаўнікамі* па вызначэнні. *Выкладчык* толькі выкладае свой прадмет (“*предметодатель*” (!), а колькі такіх зараз!), *настаўнік* жа яшчэ і выходзіць – сваім асабістым прыкладам, сваімі адносінамі да жыцця, да людзей, да навуковай дзейнасці, да выкладчыцкай работы, кожным сваім словам, кожным жэстам. Быць прыкладам – гэта яшчэ і вялікая адказнасць, якой не баяцца сапраўды цэльныя, грунтоўныя (са сваімі жыццёвымі прынцыпамі) Асобы.

Мне заўсёды ўспамінаецца адзін паказальны прыклад. Я прыйшоў у семінар Леаніда Іванавіча з ужо гатовай тэмай, якую распрацоўваў з 1 курса. Займаўся вывучэннем *семантычных і сінтаксічных уласцівасцей дзеяслоўнага прэдыката ў рэчышчы семантычнага сінтаксісу*, які да сённяшняга часу ў беларускім мовазнаўстве ў дастатковай ступені не распрацаваны. Адноўчы, калі я прынёс Леаніду Іванавічу на “вычытку” чарговую частку свайго дыпломнага праекта, ён па-вальтэраўску сказаў мне: – *Я прытрымліваюся іншай навуковай канцэпцыі адносна сказа і яго будовы, але Вы даказваеце, прыводзіце аргументы, а таму я мушу пагадзіцца з Вамі...* Я вельмі ўдзячны свайму *Настаўніку* за тое, што ён дазволіў мне ісці сваім уласным шляхам у навуцы, не “зламаў” мяне, не “падпарадкаваў” сваім навуковым аўтарытэтам, а наадварот, як сапраўдны навуковец, падтрымаў і дапамог абараніць “нефарматны” на той час дыплом. Тое ж самае я спрабую рабіць і ў адносінах да сваіх вучняў, да сваіх семінарыстаў.

Наш Леанід Іванавіч, або Праф. Бурак як Вучоны

Прыналежны займеннік *наш* дазваляе вызначыць ролю і месца Леаніда Іванавіча Бурака ў айчынным лінгвістычным навуцы.

Праф. Бурак даўно ўжо стаў *прэцэдэнтнай асобай* у беларускім мовазнаўстве, пазнавальнай па сваім творчым крэда, па сваім даследчым почырку. Гэтану пацвярджэнне бія-/бібліяграфічныя артыкулы ў “*Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі*” (Мн., 1984), энцыклапедыі “*Беларуская*

мова” (Мн., 1994), “Беларускай энцыклапедыі” (Мн., 1996), у кнізе І.К. Германовіча “Беларускія мовазнаўцы” [Германовіч 2006].

Па ахопу матэрыялу, па глыбіні, скрупулёзнасці і дакладнасці апісання сінтаксічных адзінак Л.І. Бурака як сінтаксіста можна было б параўнаць хіба што з праф. А.Я. Міхневічам. Аднак у кожнага з іх свой непаўторны шлях у навуцы.

На творчым рахунку Л.І.Бурака больш за 100 навуковых прац. Асноўныя з іх прысвечаны *сінтаксісу беларускай мовы і беларускай пунктуацыі*. Менавіта ў гэтых напрамках ён дасягнуў найбольшых поспехаў. Што гэта за працы?

Па-першае, Л.І. Бурак з’яўляецца адным з аўтараў трох фундаментальных акадэмічных прац: падручніка “*Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Сінтаксіс*” (Мн., 1959); двухтомнай акадэмічнай “*Граматыкі беларускай мовы*” (Т. 1, Мн., 1962; Т. 2, Мн., 1966); нарматыўнага даведніка “*Слоўнік беларускай мовы. Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне*”, які да сённяшняга часу застаецца найбольш аўтарытэтай крыніцай па беларускай мове (Мн., 1987).

Па-другое, значным унёскам у беларускую граматычную навуку з’яўляецца манаграфія Л.І. Бурака “*Далучэнне ў сучаснай беларускай мове*” (Мн., 1975), дзе далучэнне разглядаецца як адмысловы від сінтаксічнай сувязі, “якая існуе на ўзроўні сказа або складанага сінтаксічнага цэлага і служыць для аб’яднання паратаксічных і гіпатаксічных адзінак, што слаба звязаны і ўзаемна не абумоўлены ў кантэксце (матывіруецца толькі адна адзінка, тады як другая адзінка матывацыі не падлягае)” [Бурак 1975: 5]. Далучацца могуць асобныя словы і словазлучэнні простага сказа, састаўныя часткі складаных сказаў і самастойныя сказы.

Па-трэцяе, адзначым вялікую работу Л.І. Бурака па стварэнні ўніверсітэцкіх падручнікаў для ўсёй краіны. Многія з іх сталі настольнымі кнігамі для студэнтаў і настаўнікаў. Так, падручнік Л.І. Бурака “*Сучасная беларуская мова. Сінтаксіс і пунктуацыя*” (Мн., 1987) па-ранейшаму застаецца запатрабаваным у вучэбным працэсе і сёння мог бы быць перавыдадзены ў серыі “класічны падручнік”.

Па-чацвёртае, асобна адзначым працы праф. Л.І. Бурака па пунктуацыі СБЛМ, у якіх даследчык па сутнасці кадыфікуе *пунктуацыйную норму* СБЛМ. Цікавым у сувязі з гэтым стала з’яўленне першага дапаможніка па пунктуацыі беларускай мовы для настаўнікаў і студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў “*Пунктуацыя беларускай мовы*” (Мн., 1969, 1976, 1982), у якім выкладзены ўсе цяжкія выпадкі ў пастаноўцы знакаў прыпынку, а таксама магчымыя варыянты пры пунктуацыйным афармленні аднолькавых або адных і тых жа сінтаксічных канструкцый. Праф. Бурак абірае эфектыўны прынцып падачы матэрыялу: пунктуацыйныя правілы падаюцца не па знаках прыпынку, а групуюцца *на сінтаксічнай аснове*: выбар знака прыпынку вызначаецца характарам той сінтаксічнай канструкцыі, якая падлягае пунктуацыйнаму афармленню.

У апошнім перавыданні дапаможніка выключна распрацавана *тэарэтычная частка*. Л.І. Бурак па сутнасці ўпершыню ў беларускім мовазнаўстве стварае тэорыю беларускай пунктуацыі: распрацоўваюцца такія пытанні, як: *пунктуацыя і яе задачы; з гісторыі пунктуацыі; асновы сучаснай пунктуацыі; нарматыўнасць пунктуацыі; пунктуацыйная варыянтнасць; класіфікацыя знакаў прыпынку*. Пры гэтым ужыванне тых ці іншых знакаў прыпынку навукоўца суадносіць з рознымі параметрамі: *граматычнай структурай сказа, яго сэнсам, інтанацыяй, стылістычнымі і эмацыянальна-экспрэсіўнымі асаблівасцямі тэксту*. Асобна ў дапаможніку разглядаюцца т.зв. “аўтарскія” знакі прыпынку: Л.І. Бурак імкнецца патлумачыць выбар пісьменнікам пэўнага знака прыпынку.

Другі “пунктуацыйны” дапаможнік праф. Л.І. Бурака “*Даведнік па пунктуацыі беларускай мовы*” (Мн., 1980) больш грунтоўны, больш фундаментальны. Хоць аўтар дапаможніка і абраў той жа – *семантычны* – прынцып падачы матэрыялу, у ім больш шырока асвятляюцца т.зв. “цяжкія выпадкі” ў пастаноўцы знакаў прыпынку. Таму адрасная аўдыторыя дапаможніка – гэта не толькі настаўнікі, выкладчыкі вышэйшай школы і студэнтам, але і работнікі друку.

Такім чынам, Леанід Іванавіч Буряк – *наш, беларускі Разенталь*, пакуль нікім не пераўзыйдзены.

Усе гэтыя і многія іншыя фундаментальныя працы дазваляюць нам лічыць праф. Л.І. Бурака адным з пачынальнікаў беларускай сінтаксічнай навукі, беларускай сінтаксічнай школы – разам з такімі “глыбамі і слямі” айчыннай граматыкаграфіі, як Ц.П. Ломцеў, А.Я. Міхневіч, В.У. Мартынаў, М.С. Яўневіч, П.П. Шуба, М.Г. Булахаў, Л.П. Падгайскі, М.І. Гурскі, А.І. Наркевіч і некаторыя іншыя.

Даробак праф. Л.І. Бурака як сінтаксіста вызначае такая рыса, як *універсалізм*. Ім апісаны фактычна ўсе сінтаксічныя адзінкі ад *словазлучэння да тэксту і сінтаксічных асаблівасцей мовы мастацкай літаратуры*. Уражвае таксама тэматычная разнастайнасць прац Леаніда Іванавіча.

У асноўным працы Л.І. Бурака напісаны ў рэчышчы *структурнага, фармальнага сінтаксісу*. Хоць, адзначым, што і тут няма адназначнага вызначэння. Аналіз навуковых прац прафесара дазваляе казаць пра *сінкрэтызм навуковай канцэпцыі* Бурака-сінтаксіста. Так, апісваючы *словазлучэнне*, Л.І. Бурак адыходзіць ад *традыцыйнага (вузкага, вінаградаўскага)* разумення граматычнай сутнасці словазлучэння. Ён прытрымліваецца хутчэй, так бы мовіць, “залатой сярэдзіны” (падыход В.А. Белашапкавай), згодна з якім словазлучэннямі лічацца *непрэдыкатыўныя – гіпатаксічныя і паратаксічныя* – спалучэнні слоў.

Сінтаксіс простага сказа ў інтэрпрэтацыі Л.І. Бурака відавочна *фармальны*. Гэта бачна па вызначэнні галоўных членаў сказа. Так, дзейнік – гэта “граматычна незалежны член сказа, які абазначае прадмет думкі” або “абазначае прадмет, які з’яўляецца носьбітам прэдыкатыўнай адзнакі,

выражанай выказнікам”, а выказнік – “граматычна залежны ад дзейніка галоўны член сказа, якія абазначае дзеянне, стан ці прымету (“прэдыкатыўную адзнаку”) прадмета, названага дзейнікам” [Беларуская граматыка 1986 / 2: 122; Бурак 1987: 53, 58; Бурак 1994: 536]. Такі падыход (т.зв. “фармальна-лагічная канцэпцыя сказа”) узыходзіць да класічнай (арыстоцэлеўскай) логікі, згодна з якой сказ з’яўляецца моўным выражэннем суджэння, а значыць, як і суджэнне, мае бінарную структуру: складаецца з групы дзейніка і групы выказніка згодна з формулай $S \text{ ёсць } P$. Такой канцэпцыі прытрымліваліся прадстаўнікі *фармальна-лагічнага падыходу*, які дамінаваў у *заходнееўрапейскай і ўсходнеславянскай граматыцы першай паловы XIX ст.* (працы К.Ф. Бэкера, Ф.І. Буслаева, А.Х. Вастокава, М.І. Грэча, І.І. Давыдава і інш.). Нягледзячы на сапраўдны “пераварот” у структуры сказа, здзейснены А.А. Пацябнёй і яго паслядоўнікамі ў другой палове XIX ст. – пачатку XX ст. (“*вербацэнтрычная канцэпцыя сказа*”), традыцыі *фармальна-лагічнага сінтаксісу* даволі моцныя ў сучасным беларускім мовазнаўстве: яны выразна прасочваюцца ў асноўных палажэннях сучаснага *фармальнага сінтаксісу*.

Апісанне **сінтаксісу складанага сказа** ажыццяўляецца праф. Л.І. Бураком у рэчышчы *структурна-смантычнага падыходу*, заснаванага на ўліку ўсяго комплексу дыферэнцыяльных прымет складанага сказа (*характар сродкаў сувязі; характар асноўнай сінтаксічнай сувязі; характар смантыка-сінтаксічных адносінаў* і інш.). Аднак у працах вучонага мае месца і *функцыянальны падыход* (гл., напрыклад, класіфікацыю складаназалежных сказаў у працы [Бурак 1987]).

Працы Л.І. Бурака відавочна арыентаваны на здабыткі рускага мовазнаўства: навуковец абапіраецца на класічныя першакрыніцы – працы Ф.І. Буслаева, А.А. Пацябні, Ф.Ф. Фартунатава, А.А. Шахматава, А.М. Пяшкоўскага, Д.М. Аўсяніка-Кулікоўскага і інш. Аднак гэта не загана вучонага, а хутчэй адзнака, найбольш характэрная прымета беларускага мовазнаўства таго часу. Русістыка як была, так і застаецца пануючай галіной у славістыцы і найбольш прыярытэтай для беларускага мовазнаўства.

Такім чынам, *навуковы, педагагічны і чалавечы* даробак прафесара Леаніда Іванавіча Бурака несумненны, вялікі і значны. На філалагічным факультэце БДУ выдаецца навуковая серыя “*Моваведы Беларусі*”, у якой рыхтуецца да друку том выбраных прац праф. Л.І. Бурака, дзе будзе ўвасоблены навуковы даробак славутага беларускага даследчыка.

Сёння **СІНТАКСІС** праф. Л.І. Бурака ўспрымаецца не толькі як навуковая дысцыпліна, якую ён выкладаў на філалагічным факультэце БДУ студэнтам спецыяльнасці “Беларуская мова і літаратура”, але як сапраўдная навука жыцця, мудрага, разважлівага, дастойнага.

Сціплы, добразычлівы, з добрымі вачыма і лагоднай усмешкай, як на кафедральным партрэце (такім я запамніў Леаніда Іванавіча як *Чалавека*), *мудры, спагадлівы, уважлівы да студэнтаў* (такім я запамніў Леаніда Іванавіча як *Настаўніка*), *глыбокі, грунтоўны, дасканалы, скупулёзны, дакладны і*

фундаментальны, як яго працы³ (такім я запомніў Леаніда Іванавіча як Вучонага).

Вечная памяць праф. Л.І. Бураку і глыбокая ўдзячнасць за Навуку!..

Літаратура

1. Бурак Леанід Іванавіч (23.3.1930), беларускі савецкі мовазнавец // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі. Мн., 1984. Т. I. С. 517.
2. Бурак Леанід Іванавіч // Беларуская энцыклапедыя. Мн., 1996. Т. 3. С. 342.
3. Бурак Л.І. Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Сінтаксіс. Мн., 1959. С. 99-114, 126-130, 183-227, 308-343.
4. Бурак Л.І. Пунктуацыя беларускай мовы: Дапаможнік для настаўнікаў і студэнтаў, Мн., 1969.
5. Бурак Л.І. Далучэнне ў сучаснай беларускай мове. Мн., 1975.
6. Бурак Л.І. Даведнік па пунктуацыі беларускай мовы. Мн., 1980.
7. Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова. Сінтаксіс. Пунктуацыя: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў філал. фак-таў універсітэтаў. Мн., 1987.
8. Германовіч І.К. Л.І.Бурак як мовазнавец // Веснік БДУ. Серыя 4. 2000. № 1. С. 8.
9. Германовіч І. Леанід Бурак // Роднае слова. 2000. № 3. С. 35.
10. Германовіч І.К. Бурак Леанід Іванавіч // Германовіч І.К. Беларускія мовазнаўцы. У 2 т. Т. 1. Мн., 2006. С. 84-96.
11. Германовіч І.К. Выдатны вучоны, годны беларус // Наша слова. 1997. 3-9 студзеня. С. 4.
12. Граматыка беларускай мовы. Т. I. Марфалогія. Мн., 1962. С. 95-141, 151-159.
13. Мажэйка Н.С. Бурак Леанід Іванавіч // Беларуская мова: Энцыклапедыя. Мн., 1994. С. 105-106.
14. Прыгодзіч М.Р. Леанід Іванавіч Бурак: Да 60-годдзя з дня нараджэння // Веснік БДУ. Серыя 4. 1990. № 1. С. 80-81.
15. Радзевіч А.А. Леанід Іванавіч Бурак [Некралог] // Веснік БДУ. Серыя 4. 1997. № 1. С. 80.
16. Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне. Мн., 1987. С. 170-191, 304-314, 889-902.

Ул.І. Куліковіч

ЁН ЗАСТАЎСЯ МАІМ НАСТАЎНІКАМ

Я ўдзячны лёсу за тое, што падараваў мне знаёмства з такімі людзьмі на філфаку БДУ, як Леў Міхайлавіч Шакун, Павел Паўлавіч Шуба, Леанід Іванавіч Бурак, Адам Яўгенавіч Супрун, Алег Антонавіч Лойка, Мікалай Дзмітравіч Міхей. Розныя па характары, тэмпераменце, яны вылучаліся з кагорты сваіх калег высокім прафесіяналізмам, любоўю да сваёй працы бацькоўскім клопам пра нас, студэнтаў, шчырай радасцю за нашы поспехі і ўдачы, чаго сёння сярод жыццёвага тлуму ХХІ стагоддзя бывае чамусьці вельмі рэдка.

І хоць гады няўмольна сціраюць памяць пра старонкі жыццёвыя: асабістыя радасці і пакуты, заканамерныя падзеі і непрадбачаныя здарэнні, нават людзей, з якімі даводзілася калісьці сустракацца, бавіць час, працаваць, — але назаўжды застаецца ў душы тое, што найбольш уразіла, асобы, якія былі з

³ Відаць, таму ў навуковым даробку праф. Бурака ўсяго толькі больш за 100 работ, а не 200 ці 300, як у сучаснай прафесуры. Відавочна, для яго больш важнай была не колькасць, а якасць, якая якраз і дазваляе нам сёння казаць пра Л.І. Бурака як выбітнага беларускага сінтаксіста.

табой шчырымі і адкрытымі, людзі, якія не імкнуліся дзеля ўласнай выгады прынізіць іншага, тыя, хто першым падаваў руку дапамогі бліжняму ў час душэўных перажыванняў, хаця іх пра гэта і не прасілі.

Менавіта такой асобай застаўся ў маёй памяці Леанід Іванавіч Бурак – прафесар, доктар філалагічных навук, прафесійны і цікавы выкладчык, прадбачлівы і дабрадушны настаўнік, мудры дарадца.

Назаўсёды запомніўся эпізод, калі мяне, студэнта 4 курса, (жартам ці сур’ёзна?) збіраліся адлічыць з універсітэта за невыкананне загаду намесніка дэкана – паехаць з першакурснікамі падмятаць вуліцу Голубева. Справа ў тым, што ў гэты самы час мне тэрмінова неабходна было з’явіцца ў прафкам студэнтам і аформіць для інтэрната, дзе жылі філолагі, бильярдны стол. Інакш, гэты прадмет для актыўнага адпачынку, перадалі б юрыстам. Падмятаць вуліцу першакурсніцы паехалі без мяне (там іх ніхто не чакаў), Стол жа мы паставілі на пятым паверсе і не адзін год многія дзяўчаты і хлопцы змаглі далучыцца да бильярднага спорту. Леанід Іванавіч сустрэў мяне, калі я выходзіў з дэканата. Выслухаўшы сумны аповед пра адлічэнне, усміхнуўся: “Ідзі дадому і спі спакойна. Ты ж дапамог студэнтам, дапамог факультэту. А вуліц яшчэ нападмятаешся, калі будзеш аспірантам!”

І гэтыя словы настаўніка аказаліся прарочымі. Я стаў яго аспірантам і не адзін раз ездзіў са студэнтамі падмятаць усё тую ж вуліцу Голубева, а таксама дапамагаць гаспадаркам Круглянскага раёна сушыць сена, выбіраць бульбу, моркву, буракі.

Назаўжды застануцца ў маёй памяці лагодная, мяккая, добразычлівая ўсмешка Леаніда Іванавіча, ціхі, трохі з хрыпатцой голас, ласкавыя і надзвычай цёплыя вочы, якія ніколі не давалі сумаваць, маркоціцца, дапамагалі адчуваць сябе чалавекам упэўненым, мэтанакіраваным, апантаным – такім, якім быў ён сам – аўтарытэтам як сярод студэнтаў, так і сярод калег. Калі ўзнікала нейкае праблемае пытанне, якое датычылася сінтаксісу ці пунктуацыі, усе ведалі, дзе можна атрымаць вычарпальны адказ – на кафедры сучаснай беларускай мовы ў прафесара Л.І. Бурака. Яго вучэбныя дапаможнікі, выдадзеныя ў 80-я гады ХХ ст. і сёння карыстаюцца попытам сярод вучняў, студэнтаў, настаўнікаў, выкладчыкаў, бо ў іх, як адзначылі выпускнікі філфака ХХІ ст., спалучаецца навуковая дакладнасць, інфарматыўнасць і даступнасць, тое, што непасрэдна патрабуецца для плённай працы.

Меў Леанід Іванавіч і надзвычай добрае пачуццё гумару. Пісаў, неяк наш курс дыктоўку (любіў ён як выкладчык дыктаваць для сотні чалавек тэкст па памяці). Вынікі – 95 двоек. Здзіўленне. Расчараванне. Крыўда.

Прафесар жа пытаецца:

– А чаму гэта вы ўсе амаль перад кожным словам пісалі літару ‘а’?

– Дык Вы ж нам так дыктавалі, – адказваем.

– Выдумкі! Не мог *а-я а-вымаўляць а-гэты а-гук*. Мабыць *а-ваш унутраны а-голос* усаў лямант. А вы *а-яго і а-запісалі*.

Усім весела і не крыўдна за нездавальняючыя балы.

Праўду кажуць, што таленавітыя людзі не пакідаюць гэты свет. Яны побач, яны па-ранейшаму прысутнічаюць сярод нас, дапамагаюць, натхняюць, супакойваюць. Леанід Іванавіч Бурак быў, ёсць і будзе для мяне Настаўнікам, які навучыў працаваць і любіць сваю справу, аддаваць сваім вучням усё, што ведаеш, не шкадаваць часу для тых, хто імкнецца вывучаць, удасканалваць, прапагандаваць беларускае слова.

А.А. Радзевіч

ДАРОГІ, ЯКІЯ... НАС ВЫБІРАЮЦЬ

Мінулае на адлегласці часу ўспрымаецца ярчэй і выразней. Гэтую ісціну, якую даводзілі нам нашы бацькі і настаўнікі, толькі зараз, набыўшы жыццёвы вопыт, можна па-сапраўднаму асэнсавать і аданіць. Аднак найбольш значнае і лёсавызначальнае жыве з намі і крочыць поруч з дзяцінства, юнацтва, маладосці...

Філфак не проста асобная краіна – сусвет, які жыве па законах гармоніі і прыгажосці. Нашы выкладчыкі былі для нас (і засталіся!) увасабленнем розуму, прафесіяналізму, дасведчанасці, высокай інтэлектуальнасці, чалавечай годнасці. Менавіта гэта фарміравала і фарміруе выпускнікоў-філфакаўцаў – будучых настаўнікаў і навукоўцаў.

Леанід Іванавіч Бурак... Відаць, сустрэча з ім (не толькі на правах студэнта, аспіранта, калегі па кафедры) не была такой выпадковай. І ўсё часцей асэнсоўваецца як прадвызначаная (дзякаваць Богу!), лёсам наканаваная, што з удзячнасцю прыняў і жыву з гэтым.

Памятаю, пры размеркаванні па семінарах на трэцім курсе планаваў і марыў запісацца ў літаратуразнаўчы, бо быў проста ўлюбёны ў таямнічае мастацтва слова. Але са здзіўленнем (як гэта адбылося, да гэтага часу не ведаю) убачыў сябе ў спісе студэнтаў семінара Леаніда Іванавіча. Першае – пайсці і перапісацца: што я магу сказаць новага і сінтаксічнай навуцы, калі гэтым займаюцца такія тытаны, як Л.І. Бурак. Але перамагла падсвядомая цікаўнасць, магчымасць бліжэй пазнаёміцца з гэтым выкладчыкам, які ведаў пра сінтаксіс (а для нас – нязведаны космас), здаецца, усё. Такое ўражанне склалася ўжо на першых лекцыях і практычных занятках, а на сустрэчы ўдзельнікаў навуковага семінара яшчэ больш умацавалася. Захапіла прастата, з якой Леанід Іванавіч гаварыў пра складаныя з’явы, нейкая бацькоўская цеплыня ў адносінах да нас, нязмушаны, далікатны, зразумелы гумар, роўнасць у адносінах, калі студэнт сам вызначае першынство і аўтарытэт настаўніка.

Сёння, напярэдадні 80-годдзя Леаніда Іванавіча Бурака, яшчэ раз з удзячнасцю ўзгадваю і тую першую сустрэчу, і ўсё, што было пазней, што стала каштоўным набуткам і склала аснову прафесійнай дзейнасці, жыццёвых прыярытэтаў. Што вызначыла мой лёс...

У кожным старанні такі
Хай будзе наш рой, як пчаліны.
Збіраць нам казалі вякі
Мёд ведаў у соты Айчыны
(Р. Барадулін)

З.І. Бадзевіч

АД'ЕКТИВЫ З ПРЕФІКСАМ *НЕ-/НЯ-* Ё СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ

Вялікую частку лексічнага слоўніка сучаснай беларускай літаратурнай мовы складаюць прыметнікі з прэфіксам *не-/ня-*, які фанетычна і арфаграфічна відазмяняецца ў залежнасці ад націскага складу: у першым складзе перад націскам замест *е* пішацца *я*: *несало'дкі, неспако'йны, нялёгкі, няхі'тры, няясны*.

Даследчыкі мовы ўказваюць на высокую спалучальнасць прэфікса *не-* з прыметнікамі. Пры гэтым яны адзначаюць, што дзеясловы, дзе значэнне якасці мінімальнае, практычна не спалучаюцца з гэтай прыстаўкай, у той час як прыметнікі, у якіх крытэрыў якасці з'яўляецца дамінуючым, уяўляюць сабой найбольш шырокую ў колькасных адносінах групу слоў, што ўзаемадзейнічаюць з прэфіксам *не-*. [1, с.87]

Прыметнікі з прэфіксам *не-/ня-* ўказваюць на адсутнасць ці процілегласць прыметы, названай матывавальным словам: *актуальны--неактуальны, апетытны--неапетытны, вялікі--невялікі, гарманічны--негарманічны, глыбокі--неглыбокі, рацыянальны--нерацыянальны, нерэальны, салодкі--несалодкі, спакойны--неспакойны і інш.* Значэнне прыстаўкі *не-* мае суаднесенасць са значэннем адмоўнай часціцы *не*, аднак ў прэфікса *не-* адмоўе праяўляецца найперш праз процілегласць. Значэнне процілегласці, якое надае прыстаўка *не-/ня-*, праяўляецца ў некаторых прыметніках з адценнем поўнай процілегласці (*нелегальны--легальны, ненавуковы--навуковы, ненаціскна--націскны, непастаянны--пастаянны*), а таксама і з адценнем умеранасці (*невысокі---дастаткова нізкі, някепскі--дастаткова добры, няцвёрды--дастаткова мяккі*).

Большасць прыметнікаў з прыстаўкай *не-* адносяцца да якасных. Тут прыстаўка *не-* ўтварае словы, значэнне якіх процілеглае значэнню аднакаранёвага беспрыставачнага слова: *неактыўны--актыўны, недурны--дурны, нездаровы--здоровы, непапулярны--папулярны, непрыгожы--прыгожы, несардэчны--сардэчны, нечалавечны--чалавечны, нястойкі--стойкі, няхітры--хітры, нячысты--чысты, няярк--яркі і інш.* Такого тыпу прыметнікі суадносяцца, як правіла, з назоўнікамі адцягненай семантыкі.

Спалучаецца прыстаўка *не-* таксама і з адноснымі прыметнікамі: *недзіцячы, нежаночы, нежаночкі, неканстытуцыйны, некапіталістычны, няядзерны і інш.* Такія прыметнікі ў сваім прамым значэнні звычайна

абазначаюць прыметы, заснаваныя на адносінах чаго-небудзь да чаго-небудзь. Ужыванне некаторых з іх у пераносным значэнні садзейнічае пераходу іх да разраду якасна-адносных, г.зн. тых, у якіх побач з адносным значэннем развіваецца і значэнне якасці; параўн.: *дзіцячы сад—недзіцячы смутак, хірургічныя інструменты—нехірургічныя метады лячэння, ядзерная зброя—няядзерныя дзяржавы і д.п.*

У залежності від морфологічного складу мативавальних асоційованих:

а) вытворныя прыметнікі , утвораныя ад невытворных прыметнікаў:
небагаты, неблагі, невясёлы, недарагі, немалы, непрыгожы, нестары, нецвярозы, нягорды, нядоўгі, нямілы, нясвежы, нясмелы, няхітры, нячысты, няшчыры няяркі, няясны;

б) вытворныя прыметнікі, утвораныя ад вытворных прыметнікаў. Часцей такія прыметнікі ўключаюць у сваю структуру суфікс *-н-*: *неасцярожны, неаўтарытэты, неваенны, недалянабойны, недыялектны, недафіцыйны, незямны, неканстытуцыйны, некультурны, нелітаратурны, немнагалюдны, ненадзейны, неперспектыўны, непрадукцыйны, непрактычны, непрафесійны, несалідарны, несаюжны, несерыёзны, нестандартны, несямейны, нетарыфны, нечарназёмны, неэквівалентны, неэлегантны, неэтычны, нявыйгрышны, някомплексны, нямоцны, няпарны, няплодны, нясонечны, някасны і інш.*

Пры наяўнасці ў некаторых прыметніках прэфікса *не-* і суфікса *-н-* часам бывае цяжка ўстанавіць спосаб іх утварэння. Напрыклад, прыметнікі *незаразны*, *непераходны* можна разглядаць як вытворныя, утвораныя і прэфіксальным (*заразны–незаразны*, *пераходны–непераходны*), і прэфіксальна-суфіксальным спосабам (*не заразіць – незаразны*, *не пераходзіць – непераходны*). А такі прыметнік, як *негабарытны*, адначасова можна разглядаць і як прэфіксальнае ўтварэнне (параўн.: *негабарытны* ад *габарытны*), і як суфіксальнае (параўн.: *негабарытны* ад *негабарыт*). На наш погляд, тыя прыметнікі, якія маюць беспрэфіксальныя карэляты, мэтазгодна лічыць прэфіксальнымі ўтварэннямі.

У структуры матывавальных вытворных прыметнікаў выкарыстоўваюцца таксама, хоць і радзей, суфіксы *-ов/-ав-: неаднаразовы, невайсковы, негатурны, двухсэнсавы, неласкавы, непрынцыповы, несартавы, нескладовы, неслужбовы, нетыповы, нечарговы; -лів-: небаязлівы, неганарлівы, негаспадарлівы, недаверлівы, нездагадлівы, некарыслівы, немітуслівы, няветлівы, нязменлівы, някемлівы; -к-: несалодкі, нетаропкі, нябойкі, нягібкі, нягладкі, нягоркі, някідкі, няплаўкі, нярэдка, нястромкі; -ічн-/ычн-: невулканічны, негарманічны, неідэнтны, некапіталістычны, непедагагічны, неперыядычны, нерэалістычны, несемітны, несіцэнны, нехірургічны, неэканамічны. Радзей выкарыстоўваюцца вытворныя з суфіксам *-ск-/ -к-: небаўшавіцкі, некампанейскі, немайстэрскі, немарксісцкі, непратарскі, нетаварыскі, нялюдскі; -альн-: некантынентальны, нематырыяльны, немусыкальны, ненатуральны; -абельн-: недысертабельны, нечытабельны; -анальн-: непрапарцыянальны; -ом-/ём-, -ім-: невядомы, незнаёмы, нелюбімы,**

недзялімы; -т-: неразбіты, неразвіты; -л-: нядбалы, няспелы, нячулы, няўмелы; -оўн-: негрунтоўны, недвухсэнсоўны, нетактоўны; -авіт-: неталенавіты; -озн-: неграцыёзны і інш.

Прыметнікі з прыстаўкай *не-* знаходзяцца па сутнасці ў антанімічных адносінах са сваімі матывавальнымі словамі: *высокі–невысокі, малады–немалады, выгадны–нявыгадны, пісьменны–непісьменны, змястоўны–незмястоўны і інш.*

Прэфіксальныя прыметнікі з прыстаўкай *не-* па сваім значэнні сінанімічныя вытворным з прыстаўкай *без-*, якая таксама ўказвае на процілегласць ці адсутнасць прыметы. Маюцца шматлікія рады паралельных утварэнняў прыметнікаў з прыстаўкамі *без-* і *не-*. Напрыклад: *нежыццёвы–безжыццёвы, незаконны–беззаконны, небаспяховы–беспаспяховы, непрытульны–беспрытульны, нетактоўны–бестактоўны, нецырымонны–бесцырымонны, нярадасны–бязрадасны і інш.* Пры ўтварэнні прыметнікаў ад аднаго кораня прыстаўкі *без-* і *не-* змыкаюцца ў агульным адмоўным значэнні, хоць выражаюць яго некалькі па-рознаму. Прыметнікі з прыстаўкай *без-* маюць значэнне катэгарычнай адмоўнай характарыстыкі ‘пазбаўлены вядомай прыметы’, якую яны атрымліваюць ад суадносных прыназоўнікава-склонавых канструкцый (*беззаконны – без закона, беспаспяховы – без поспеху*). Прыметнікі з прыстаўкай *не-* надзелены адценнем умеранасці. Як адзначае рускі даследчык У.І.Чарнышоў, “прыметнікі з *не-* ўяўляюцца простымі адмоўямі той ці меншай якасці, але ў кожным асобным спалучэнні прыметнікі з *не-* абазначаюць тую ці іншую меру якасці: недахоп яе, поўную адсутнасць або сярэднюю ступень якасці паміж вышэйшай яе мерай і ніжэйшай” [2, с. 174].

Прыметнікі з прыстаўкай *не-* сінанімічныя па значэнні з прыметнікамі, якія ўключаюць у свой склад запазычаны прэфікс *а-*. Параўн.: *нелагічны* ‘які супярэчыць логіцы, пазбаўлены логікі’ – *алагічны* ‘нелагічны, несумяшчальны з лагічным мысленнем’, *несіметрычны* ‘пазбаўлены сіметрыі’ – *асіметрычны* ‘несіметрычны, нераўнамерны, непрапарцыянальны’, *нерытмічны* ‘пазбаўлены рытму, рытмічнасці’ – *арытмічны* ‘з парушаным рытмам, нерытмічны’ і інш. Аднак паміж такога тыпу вытворнымі існуюць пэўныя функцыянальныя адрозненні. Прыстаўка *а-* спалучаецца толькі з асновамі іншамоўнага паходжання і выкарыстоўваецца ў сферы грамадска-палітычнай і навуковай тэрміналогіі. Адмоўная прыстаўка *не-* спалучаецца як з запазычанымі, так і з спрадвечна беларускімі словамі і ўжываецца ў размоўнай і кніжнай мове. Параўн.: *небаяздольны, негасцінны, недружалюбны, незайздрослівы, незаканамерны і неардынарны, негігіенічны, некампітэнтны, некандыцыйны, неканстытуцыйны.*

Тып прыметнікаў з прэфіксам *не-* ў сучаснай беларускай мове з’яўляецца высокапрадуктыўным. Практычна з прыстаўкай *не-* можа ўжывацца амаль кожны прыметнік: *...уладкавацца на якую-небудзь некалгасную работу. (Звязда); ... падняць гаспадарку змогуць толькі некабінетныя спецыялісты.*

(Рэспубліка); ...будзем пралічваць штатныя і няштатныя сітуацыі. (Звезда) і інш.

Літаратура

1. Баранов В.В. Словообразовательное значение префикса *не-* в современном русском языке// Русское языкознание: Респ. междувед. сб. – Киев, 1985. Вып. II. С. 87.
2. Чернышев В.И. Отрицание “*не*” в русском языке: Материалы для словаря русского языка. – Л., 1927. С. 174.

С.М. Балотнікава

АБ ЗМЕНАХ У ПРАВАПІСЕ ВЯЛІКАЙ І МАЛОЙ ЛІТАР

Агульнавядома, што мова з’яўляецца жывым арганізмам, які апырыўся не можа быць статычным, ён мяняецца, эвалюцыяніруе, знаходзіцца ў стане пастаяннага развіцця. Маўленчая практыка заўсёды апераджае працэс кадыфікацыі моўных норм. Таму правапіс як сродак рэгламентацыі жывой мовы не можа доўга заставацца нязменным. На жаль, на любым этапе развіцця, відаць, любой мовы аб’ектыўна прысутнічае і разнабой у занатоўванні пэўных адзінак, з’ява неаднастайнай кадыфікацыі, непаслядоўнай фіксацыі правапісных норм у розных слоўніках і даведніках. Асабліва актуальным гэты працэс становіцца падчас афіцыйных змен ці ўдакладненняў у правапіснай сістэме, што якраз і назіраецца зараз у беларускай мове.

Яшчэ да публікацыі новай рэдакцыі “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” (2008) назіраўся выразны разнабой у многіх аспектах напісання, што асабліва тычылася сродкаў масавай інфармацыі, але не мінула і сферу выдання лексікаграфічных крыніц, калі ледзь не кожнае выдавецтва на патрэбу дня імкнулася выдаць арфаграфічны ці перакладны руска-беларускі / беларуска-рускі слоўнік, якія часта супярэчылі адзін аднаму ў правапісе пэўных слоў. Гэтая неаднастайнасць моўнага рэжыму асабліва ўзмацнілася ў апошнія два дзесяцігоддзі, калі існуючы правапіс шмат у чым ужо не адпавядаў патрэбам сучаснай моўнай практыкі і да таго ж пачаў актыўна суіснаваць з дарэформенным (тарашкевіцай). Патрэба ва ўніфікацыі моўнага рэжыму была відавочнай.

Адным з праблемных у напісанні момантаў, дзе часта здараюцца памылкі, з’яўляецца правапіс вялікай літары. Звернемся, у прыватнасці, да змен, што адбыліся ў правапісе вялікай і малой літар згодна з новай рэдакцыяй “Правіл”, і паспрабуем звярнуць увагу на некаторыя пазіцыі, што і надалей выклікаюць пэўныя цяжкасці ў напісанні ўласных імён.

Насамрэч, істотных змен, якіх з небяспекай чакалі менавіта ад гэтага раздзела правапісу, не адбылося. Аднак, на жаль, і вычарпальных адказаў на ўсе пытанні мы таксама не маем, хоць гэта і аб’ектыўна немагчыма ў межах аднаго дакумента, які павінен быў хутчэй акрэсліць магістральныя напрамкі, чым вытлумачыць ўсё да апошняй дробязі, як многія спадзяваліся.

Сучасная рэдакцыя “Правілаў” больш выразна структураваная, у ёй тэматычныя параграфы маюць назву, што паляпшае пошук і ўспрыняцце матэрыялу.

Што да агульных правіл напісання вялікай і малой літар, якія рэгламентуюць правапіс першага слова ў сказе, першага слова пасля зваротка і выклічніка ў пачатку сказа, ва ўстаўных сказах-рэмарках, у пачатку вершаваных радкоў, пры простае мове і цытатах, у сцвярдзальнай частцы пастаноў і пратаколаў, пры перарывах і пропусках у сказе, то тут аніякіх змен у новай рэдакцыі не назіраецца. Адзінае, у “Правілах” 1959-га года асобным пунктам пададзена сістэма рубрыкацыі тэксту. У “Правілах” 2008-га года такая пазіцыя не адлюстравана, але ж логіка ўжывання вялікіх / малых літар пасля двукроп’я ў пачатку асобных рубрык тэксту, натуральна, і сёння застаецца той жа самай. Адрозны зазначым, што па-за ўвагай гэтай главы ў рэдакцыі 2008-га года засталіся і некаторыя іншыя агульнапрынятыя ў моўнай практыцы моманты, адлюстраваныя ў 1959-м (напрыклад, правапіс падвойных састаўных назваў тыпу “*Залаты ключык, або Прыгоды Бураціна*”; напісанне афіцыйных і неафіцыйных назваў палітычных партый (*Польская аб’яднаная рабочая партыя*, але: *партыя сацыялістаў-рэвалюцыянераў, лейбарысцкая партыя; партыя Народнай волі* або “*Народная воля*”) – гэтая пазіцыя відавочна страціла сваю ранейшую ідэалагічную актуальнасць; правапіс назваў свят і знамянальных дат з пачатковым парадкавым лічэбнікам, які перадаецца лічбай – *9 Мая*), рэгламентацыя якіх таксама не выклікае прэрэчанняў.

У новай рэдакцыі назіраюцца пэўныя змены ў правапісе асабовых і геаграфічных назваў. Гэта тычыцца правапісу пачатковых частак *ван, дон, дэ, ла, эль, о’, д’* і інш. у іншамовных уласных назвах асоб і геаграфічных аб’ектаў. Калі ў 1959-м артыклі і часціцы ў складзе іншамовных імёнаў і прозвішчаў павінны былі пісацца або асобна (за выключэннем *д’*) і з малой літары, або праз злучок і з вялікай (сюды далучаецца і *О’*), а ў складзе геаграфічных назваў – праз злучок з вялікай літары. То ў 2008-м назіраюцца розначытання ідэнтычных пазіцый у розных главах, што толькі ўскладніла правапіс іншамовных уласных імён:

1959 – *д’Арк, д’Аламбер, д’Арсенваль; О’Конар; Дон-Жуан, Дон-Кіхот; Ван-Гог, Ван-Дэйк; Ла-Валета, Ле-Крэза, Ла-Плата, Ла-Мани.*

2008 – *Д’Аламбер, Д’Артаньян; О’Генры; Дон Хуан, Дон Кіхот; Ван Гог* (с.44 – глава 6. Правапіс вялікай і малой літар), але *Ван-Дэйк* (с. 56 – глава 7. Правілы напісання разам, праз злучок і асобна); *Ла-Пампа, Ла-Мани* (с. 46) і *ла Валета, ля Крэзо* (с. 56).

Таксама змены назіраюцца і пры напісанні афіцыйных уласных назваў дзяржаў і іх аб’яднанняў. Больш паслядоўна ўжываецца вялікая літара. Мяркуючы па прыкладзе (*Вялікае Княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае*), вялікая літара ў родавай назве пашырылася на назвы гістарычных дзяржаў. Тады павінна пісацца *Полацкае Княства, Турава-Пінскае Княства?* Тут

выразна не стае або хоць мінімальнага каментару, або яшчэ падобнага прыкладу. Зноў пытанняў стала больш, чым адказаў на іх.

У “Правапісе” 2008-га года асаблівая ўвага нададзена рэлігійнай сферы, сярод асабовых назваў нават вылучаны ў асобны параграф найменні асоб, звязаных з рэлігіяй і міфалогіяй. У кантэксце рэлігійных уяўленняў (але не ў прастамоўных устойлівых выразях кшталту *бог яго ведае*) словы *Бог, Гасподзь, Ісус Хрыстос, Боскі суд, Усявышні, Царыца Нябесная, Брахма, Буда* і пад. пішуцца цяпер толькі з вялікай літары.

Адбыліся змены ў напісанні назваў традыцыйных і рэлігійных святаў, пастоў:

1959 – *каляды, сёмуха, масленіца, вялікі пост, курбан-байрам*;

2008 – *Радаўніца, Вялікдзень, Каляды, Дабравешчанне, Наўроз, Рамадан* (ужыванне вялікай літары ў падобных найменнях ужо даўно замацавалася ў моўнай практыцы).

Змены ў бок пашыранага выкарыстання вялікай літары напаткалі і самыя дыскусійныя параграфы данай главы – правапіс вялікай і малой літар у назвах дзяржаўных органаў і іншых арганізацый і адпаведна ў найменнях пасадаў і званняў. Фармальна логіка напісання засталася ранейшая (змяніліся толькі самі органы ўлады, установы і, як вынік, і іх назвы): з вялікай літары ўсе словы ў найменнях (за некаторым выключэннем) найвышэйшых органаў улады (*Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь*) і афіцыйных назвах асоб па вышэйшых дзяржаўных (і рэлігійных) пасадах і ганаровых званнях (*Прэм’ер-міністр Рэспублікі Беларусь*); толькі першае слова – у найменнях іншых дзяржаўных органаў, устаноў і арганізацый (*Міністэрства эканомікі Рэспублікі Беларусь*). Нават пададзены асобны пункт аб напісанні з малой літары найменняў аддзелаў і іншых падраздзяленняў навуковых, адукацыйных устаноў (*вучоны савет факультэта, калегія Міністэрства культуры*). Захаваны і афіцыйны / неафіцыйны кантэкст ужывання слоў тыпу *прэзідэнт, кароль, імператар*. Але выразная тэндэнцыя да пашырэння ўжывання вялікай літары ў назвах пасадаў яшчэ доўга будзе разбураць адзіны правапісны рэжым беларускай мовы. Ды і як цяпер быць з *народнымі пісьменнікамі, заслужанымі артыстам, пасламі* і іншымі назвамі пасадаў, тытулаў, званняў і ступеняў, пра якія ў новай рэдакцыі ані слова?

Пашырылася ўсведамленне назваў некаторых знамянальных гістарычных падзей і дат, перыядаў і эпох як назваў уласных і як вынік – пашырэнне ўжывання вялікай літары:

1959 – *крыжовыя паходы, другая сусветная вайна*;

2008 – *Крыжовыя паходы, Першая сусветная вайна, Другая сусветная вайна*.

Аднак, па-ранейшаму застаецца пытанне: напрыклад, *Д/дзень філалагічнага факультэта* (ці *Д/дзень БДУ*), *Д/дзень студэнта, Г/грамадзянская вайна* – гэта ўласныя (патрабуюць вялікай літары) ці родавыя (пішуцца з малой літары) назвы знамянальных падзей і дат? Нават разумеючы

агульную логіку правіла, многія з нас пастаянна шукаюць адказы на падобныя прыватныя пытанні.

Як бачым, выданне новай рэдакцыі “Правіл”, якая шмат у чым удакладніла і ўпарадкавала правапісную сістэму, усё ж не пазбавіла карыстальнікаў беларускай мовы ад пэўных цяжкасцяў у напісанні некаторых уласных імён, асабліва іншамоўнага паходжання. Застаецца чакаць выхаду ў свет універсальнага лексікаграфічнага даведніка, акадэмічнага слоўніка ўласных імён, які б ліквідаваў адкрытыя пытанні, не знятыя “Правапісам–2008” або проста аб’ектыўна не ахопленыя ім, які б змог стаць не толькі добрым дарадцам, каторага так сёння не стае, а менавіта той ідэальнай “апошняя інстанцыя”, адлюстраваннем агульнапрынятай, усталяванай абсалютнай ісціны пры выбары таго ці іншага напісання, што значна спрыяла б захаванню адзінства моўнага рэжыму ва ўсіх сферах выкарыстання беларускай мовы.

Літаратура

1. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск: Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. – 144 с.
2. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1959. – 160 с.

Ж.Я. Белакурская

СТРУКТУРНАЯ КЛАСІФІКАЦЫЯ ЛІЧЭБНІКАЎ У БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОВАХ

Статус лічэбніка як паўназначнай часціны мовы акрэслены на сённяшні час дастаткова поўна і паслядоўна, аднак патрэбна адзначыць, што структура гэтага старажытнага класа слоў з колькасна-лікавым значэннем вызначаецца моваведамі далёка не аднастайна.

Традыцыйна лічэбнікі падзяляюцца на простыя, складаныя і састаўныя. Ніякіх спрэчак сярод даследчыкаў не выклікае група састаўных лічэбнікаў, якія ўтвараюцца шляхам спалучэння простых ці складаных лічэбнікаў (напрыклад, дваццаць пяць, трыста семдзесят, тысяча дзевяцьсот восемдзесят чацвёрты). Складаным з’яўляецца пытанне наконт прыналежнасці тых ці іншых слоў да групы простых і складаных лічэбнікаў. Так, у Акадэмічнай граматыцы беларускай мовы [5, с. 117] да простых адносяцца лічэбнікі, якія маюць адзін корань (тры, чатыры, тысяча), а да складаных - словы, якія маюць дзве асновы (адзінаццаць – дваццаць, трыццаць, пяцьдзесят, дзевяноста, семсот і г.д.). П.П. Шуба ў падручніку па сучаснай беларускай мове адзначае, што лічэбнікі другой дзесяткі (адзінаццаць-дзевятнаццаць) і лічэбнікі дваццаць, трыццаць з’яўляюцца суфіксальнымі дэрыватамі ад лічэбнікаў першай дзесяткі. Выразна вылучаюцца два карані ў лічэбніку дзевяноста. Складанымі ж лічэбнікамі, па меркаванні прафесара П.П. Шубы, з’яўляюцца лічэбнікі, якія абазначаюць дзесяткі і сотні (пяцьдзесят, шэсцьдзесят, семдзесят, восемдзесят, дзвесце, трыста, чатырыста, пяцьсот) [18, с. 117].

Прычына ўзнікнення праблемы структурнай класіфікацыі лічэбнікаў звязана, напэўна, са старадаўнасцю лічбавых слоў. Будучы самай абстрактнай

катэгорыяй мовы, словы з лічбавым значэннем былі спачатку нязменнымі. Пазней, у праславянскай мове, яны прыпадобіліся да назоўнікаў і прыметнікаў: пачалі скланяцца, набылі прыметы роду і нават ліку.

Як сведчаць гісторыкі мовы, лічэбнікі ад *адзінаццаці* да *дзеятнаццаці* ўтварыліся шляхам злучэння пры дапамозе прыназоўніка *на* слоў *адзін*, *два*, *тры*, *чатыры* і г.д. са словам *дзесяць* у форме былога меснага склону: *один + на + десете*, *два + на + десете* і г.д. форма *десете* з цягам часу змянілася на *десять*, а затым у выніку пэўных фанетычных змен ператварылася ў сучасную форму *-ццаць*. Сучасная форма лічэбнікаў *дваццаць* і *трыццаць* паходзіць са старажытнага спалучэння слоў *два* і *тры* са словам *дзесяць* у форме назоўнага склону былога парнага (*два + десети*) і множнага (*тры + десете*) ліку. У выніку спрашчэння формы пераўтварыліся ў сучасную форму *-ццаць*. Лічэбнікі *пяцьдзесят* - *восемдзесят* утварыліся шляхам злучэння слоў *пяць*, *шэсць*, *сем*, *восем* са словам *дзесяць* у форме роднага склону множнага ліку (*десеть*). У аснове сучаснага лічэбніка *дзвесце* ляжыць старажытнае спалучэнне слоў *два* і *сто* ў форме назоўнага - вінавальнага склону былога парнага ліку: *дъве + съте*, а лічэбнікі *трыста*, *чатырыста* ўтварыліся шляхам злучэння слоў *тры* і *чатыры* са словам *сто* ў форме былога назоўнага склону множнага ліку (*съта*). У сучасных лічэбніках *пяцьсот* - *дзесяцьсот* выступаюць з адпаведнымі фанетычнымі зменамі старажытных спалучэнні лічэбнікаў *пяць*, *шэсць*, *сем*, *восем*, *дзесяць* са словам *сто* ў форме роднага склону множнага ліку (*сътъ*). Застаецца няясным з пункту гледжання ўтварэння лічэбнік *дзесят*. Відавочна толькі тое, што ў склад яго ўваходзяць назвы *дзесяць* і *сто*. Такі пункт погляду адносна этымалогіі лічэбнікаў выказаў П.В. Вярхоў у працы “Лічэбнік у беларускай мове (параўнальна з рускай і ўкраінскай мовамі)” [7, с. 17]. Такого ж меркавання прытрымліваецца і прафесар Л.І. Бурак [6, с. 135–136].

Усе вышэйназваныя лічэбнікі з цягам часу змяняліся ў выніку пэўных фанетычных працэсаў, аднак іх марфемны статус з пункту погляду сучаснай марфемікі і словаўтварэння - пытанне спрэчнае. Так, у словаўтваральным слоўніку беларускай мовы (Бардовіч А.М., Круталевіч М.М., Лукашанец А.А.) лічэбнікі ад *адзінаццаці* да *дзеятнаццаці* і лічэбнікі *дваццаць* і *трыццаць* падаюцца як простыя, вылучаюцца, напрыклад, суфікс *-аццаць* (*дв + аццаць*) і суфікс *-наццаць* (*два + наццаць*) [4, с. 26]. У марфемным слоўніку беларускай мовы А.М. Бардовіча, Л.М. Шакуна, выдадзеным у 1989 годзе, словы тыпу *адзінаццаць*, *пятнаццаць*, *семнаццаць* і г.д. таксама падаюцца як простыя: *адзінаццаць* або *адзін-аццаць*, *пят-наццаць*, *сем-наццаць* і г. д., а ў дужках пазначаецца, што гістарычна ў гэтых словах вылучаліся іншыя часткі, напрыклад, *пят-на-ццаць*, *сем-на-ццаць* і г. д. У лічэбніках ад *пяцідзесяці* да *васьмідзесяці* вылучаюць частку *-дзесят*, у лічэбніках *дзвесце*, *трыста*, *чатырыста*, *пяцьсот*, *шэсцьсот* і г. д. вылучаюць адпаведна часткі *-сце*, *-ст*, *-сот* [3]. Трэба сказаць, што лічэбнікі *пяцьдзесят* - *восемдзесят*, *дзвесце*, *трыста*, *чатырыста*, *пяцьсот*, *шэсцьсот* і г. д. не выклікаюць спрэчак і сярод

мовазнаўцаў: усе даследчыкі адносяць іх да складаных лічэбнікаў, выдзяляючы ў іх складзе два карані.

Зусім не так аднастайна вырашаецца пытанне аб структурнай прыналежнасці лічэбнікаў адзінаццаць - дзевятнаццаць, дваццаць, трыццаць. Некаторыя вучоныя лічаць частку -ццаць суфіксам і адносяць лічэбнікі з гэтай часткай да простых. Такую класіфікацыю прапануе У.В. Анічэнка ў кнізе “Мовы ўсходніх славян” [2, с. 199–200], а таксама Н.В. Гаўрош, В.У. Азаранка, А.С. Васілеўская ў падручніку “Беларуская мова: тэсты” [8, с. 130]. Л.І. Сямешка, І.Р. Шкраба, З.І. Бадзевіч у “Курсе беларускай мовы” таксама лічаць гэтыя лічэбнікі простымі, але яны падзяляюць саму групу простых лічэбнікаў на невытворныя (складаюцца з кораня і канчатка) і вытворныя (утвораныя пры дапамозе суфіксаў). Да апошняй падгрупы і адносяцца, па іх меркаванні, лічэбнікі адзінаццаць - дзевятнаццаць, дваццаць, трыццаць [13, с. 355–356]. Аднак існуе і процілеглая думка адносна структуры гэтых лічэбнікаў. Два карані, або дзве асновы, бачаць у іх, а значыць, і адносяць да складаных, П.Я. Юргелевіч (“Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі”) [18, с. 210], Б.А. Плотнікаў і Л. А. Антанюк (“Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум”) [11, с. 219], Л.І. Бурак (“Сучасная беларуская мова”) [6, с. 135–136], В.Дз. Старычонок (“Беларуская мова. Школьны слоўнік-даведнік”) [14, с. 161]. М.В. Абабурка ў “Параўнальнай граматыцы беларускай і рускай моў” адзначае асобнае месца лічэбнікаў адзінаццаць - дзевятнаццаць, дваццаць, трыццаць. Ён звяртае ўвагу на так званую апрошчанасць назвы, але таксама адносіць гэтыя лічэбнікі да складаных [1, с. 111–112].

Пытанне, як бачна, няпростое, і на яго няма адназначнага адказу. Няма адзінага меркавання наконт структурнай класіфікацыі лічэбнікаў і ў рускім мовазнаўстве. Частка рускіх даследчыкаў падзяляе лічэбнікі паводле структуры на простыя, складаныя і састаўныя, адносячы да другой групы лічэбнікі, якія ўтварыліся з двух простых і маюць у сваім складзе дзве асновы. Напрыклад, такая класіфікацыя падаецца ў падручніку “Современный русский язык” Д.Э. Разенталя, які адносіць да складаных лічэбнікаў словы адзінаццаць - дзевятнаццаць, дваццаць, трыццаць, пяцьдзесят, дзевяноста, дзвесце і г. д., у гэтую ж групу Д.Э. Разенталь уключае і фальклорныя лічэбныя словы трыдзець і трыдзець [12, с. 333]. Іншыя вучоныя, напрыклад, М.М. Шанскі, падзяляюць лічэбнікі на простыя, вытворныя і састаўныя, адносячы да вытворных аднаслоўныя лічэбнікі, якія складаюцца або з простага лічэбніка і суфікса, напрыклад, адзінаццаць, пятнаццаць, або з двух простых лічэбнікаў, напрыклад, восемдзесят, шэсцьсот і г. д. [16, с. 200]. У “Кароткім даведніку па сучаснай рускай мове” вытворныя лічэбнікі ў сувязі з гэтым нават падзяляюцца на афіксальныя (адзінаццаць, пятнаццаць, дваццаць і г. д.) і складаныя (пяцьдзесят, восемдзесят, трыста і г.д.) [9, с. 261]. А вось у падручніку па сучаснай рускай мове пад рэдакцыяй Л.А. Новікава можна сустрэць іншае размеркаванне лічэбнікаў па структурных групам. Так, Л.А. Новікаў, як і Д.Э. Разенталь, падзяляе лічэбнікі на простыя, складаныя і састаўныя, але

група простых, паводле Л.А. Новікава, дзеліцца на падгрупы. У першую падгрупу ўключаюцца невытворныя лічэбнікі, у тым ліку і лічэбнік дзевяноста. Да другой падгрупы адносяцца суфіксальныя лічэбнікі з суфіксамі -наццаць, -ццаць (адзінаццаць - дзевятнаццаць, дваццаць, трыццаць). У групу простых лічэбнікаў Л.А. Новікаў уключае таксама зборныя і парадкавыя лічэбнікі, адносячы іх да асобных падгруп. Групу складаных лічэбнікаў, па меркаванні Л.А. Новікава, складаюць словы, якія маюць два карані, другі з якіх - гэта лічэбнік дзесяць або сто [10, с. 437].

Такім чынам, праблема структурнай класіфікацыі лічэбнікаў складаная, канчаткова не вырашаная. Да сённяшняга часу пытанне застаецца спрэчным, і ў адказе на яго даследчыкі займаюць дыяметральныя пазіцыі, падмацаваныя гістарычнымі каментарыямі. Так, П.В. Вярхоў у брашуры “Лічэбнік у беларускай мове (параўнальна з рускай і ўкраінскай мовамі)”, даючы падрабязныя гістарычныя звесткі, падзяляе лічэбнікі на простыя, складаныя і састаўныя, адносячы да складаных лічэбнікі ад адзінаццаці да дзевятнаццаці, дваццаць, трыццаць, а таксама дзвесце, трыста, чатырыста, шэсцьсот і г. д. [7, с. 14]. Ф.М. Янкоўскі ў “Гістарычнай граматыцы беларускай мовы” прытрымліваецца такой жа класіфікацыі лічэбнікаў, адзначаючы, што ў лічэбніках адзінаццаць - дзевятнаццаць былы прыназоўнік на, на якім у беларускай мове замацаваўся націск, стаў унутранаю часткай слова (інтэрфіксам), а частка -ццаць у гэтых жа лічэбніках і лічэбніках дваццаць, трыццаць фактычна стала суфіксам, гэтыя словы скланяюцца, як і лічэбнікі пяць - дзевяць. А ў словах пяцьдзесят – восемдзесят, пяцьсот – дзевяцьсот другая частка не стала суфіксам, па склонах змяняюцца абедзве часткі гэтых слоў [19, с. 176].

На складанасць праблемы структурнай стратыфікацыі лічэбнікаў у свой час звярнуў увагу і прафесар А.Я. Супрун. Прытрымліваючыся традыцыйнага падыходу, ён падзяляе лічэбнікі на простыя, складаныя (вытворныя) і састаўныя, адзначаючы, што ў дэфініцыях гэтых тэрмінаў мае месца некаторы разнабой [15, с. 54]. Так, напрыклад, лічэбнікі пятнаццаць, пяцьдзесят, пяцьсот у Акадэмічнай граматыцы рускай мовы называюцца састаўнымі, у іншых курсах рускай мовы яны могуць называцца складанымі або вытворнымі. Па меркаванні А.Я. Супруна, генетычна, па паходжанні, складаныя, або вытворныя, лічэбнікі ўтварыліся са спалучэнняў асобных частак, кампанентаў, звязаных па спосабе падпарадкавання. З цягам часу з лічэбнікамі, утворанымі спосабам падпарадкавальнай сувязі, адбыліся некаторыя змены, накіраваныя на ўсталяванне большай спаянасці іх частак. Так, напрыклад, з’явіўся кампанент -ццаць, у словах жа з гэтым кампанентам першая частка поўнасю перастала змяняцца. Першапачатковае значэнне -ццаць пачало забывацца, гэты кампанент ператварыўся ў суфікс. Дарэчы, пры гэтым А.Я. Супрун спасылаецца на працу В.В. Вінаградава, “Руский язык”. Словы дваццаць, пятнаццаць перасталі лічыцца складанымі, але набылі статус вытворных. Трэба дадаць, што ў іншых лічэбніках такая ступень цэласнаафармленасці таксама не дасягнута. Так, у

словах тыпу дзвесце, пяцьсот пры скланенні змяняюцца абедзве часткі [15, с. 56–58].

Складана, нават з пункту погляду сучаснага мовазнаўства, сцвярджаць, якая класіфікацыя з’яўляецца правільнай, які структурны падзел больш дакладны. Тым больш, што, нягледзячы на сваю старажытнасць, лічэбнік як асобная частціна мовы – гэта адносна новае ўтварэнне. Таму можна спадзявацца, што з цягам часу пытанне структурнай класіфікацыі лічэбнікаў знойдзе сваё канчатковае вырашэнне.

Літаратура

1. Абабурка М.В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай мовы. - Мн.: Вышэйшая школа, 1992. – 224 с.
2. Анічэнка У.В. Мовы ўсходніх славян. - Мн.: Універсітэцкае, 1989. – 318 с.
3. Бардовіч А.М., Шакун Л.М. Марфемны слоўнік беларускай мовы. - Мн.: Вышэйшая школа, 1989. – 718 с.
4. Бардовіч А.М., Круталевіч М.М., Лукашанец А.А. Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы. - Мн.: Бел. Навука, 2000. – 413 с.
5. Беларуская граматыка. У 2-х частках, Ч.1. - Мн.: Навука і тэхніка, 1985. – 431 с.
6. Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова. - Мн.: Вышэйшая школа, 1985. – 319 с.
7. Вярхоў П.В. Лічэбнік у беларускай мове (параўнальна з рускай і ўкраінскай мовамі). - Мн.: Выдавецтва БДУ, 1961. – 36 с.
8. Гаўрош Н.В., Азарка В.У., Васілеўская А.С. Беларуская мова: тэсты. - Мн.: Вышэйшая школа, 2007. – 349 с.
9. Краткий справочник по современному русскому языку. - М.: Высшая школа, 1995. - 382 с.
10. Новиков Л.А. Современный русский язык / под общей ред. Л.А. Новикова. - Санкт-Петербург: Издательство “Лань”, 2001. – 855 с.
11. Плотнікаў Б.А., Антанюк Л.А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум. - Мн.: Інтэрпрэсэрвіс, Кніжны Дом, 2003. – 671 с.
12. Розенталь Д.Э. Современный русский язык. - М.: Высшая школа, 1984. – 735 с.
13. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. - Мн.: Універсітэцкае, 1996. – 654 с.
14. Старычонок В.Дз. Беларуская мова. Школьны слоўнік-даведнік. - Мн.: Інтэрпрэсэрвіс, 2002. – 367 с.
15. Супрун А.Е. Славянское числительное. - Мн.: Издательство БГУ, 1969. – 232 с.
16. Шанский М.М. Современный русский язык / под ред. М.М. Шанского. - Л.: Просвещение, 1981. – 584 с.
17. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфаналогія, марфалогія. - Мн.: Універсітэцкае, 1987. – 334 с.
18. Юргелевіч П.Я. Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі. - Мн.: Вышэйшая школа, 1974. – 302 с.
19. Янкоўскі Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы, Выданне 2. - Мн.: Вышэйшая школа, 1983. – 271 с.

ГРАМАТЫЧНЫЯ ЁМОВЫ НАБЫЦЦЯ ЁСТАЎНОГА ЗНАЧЭННЯ НЕКАТОРЫМІ СІНТАКСІЧНЫМІ КАНСТРУКЦЫЯМІ

У кніжных стылях сучаснай беларускай літаратурнай мовы актыўна ўжываюцца ўстаўныя канструкцыі – словы, словазлучэнні, сказы. Гэтыя канструкцыі прызначаны для пашырэння змястоўна-інфарматыўнага сэнсу сказа, выконваюць у сказе аб'ектыўна-паясняльную функцыю і ўводзяцца ў сказ з дапамогай інтрадуктыўнай сувязі [1, с. 210]: *Яна (вуліца) упіраецца прама ў цёмна-сіні заліўчык возера* (Мележ); *Ад яе працы (любая мамачка!) вее ў сэрца цёплай радасцю* (М. Гарэцкі); *Валерыя Мікалаеўна (так звалі тэлеграфістку) мела прыемны голас* (Х. Шынклер).

Некаторым сінтаксічным канструкцыям таксама характэрна ўласцівасць набываць дадатковае значэнне ўстаўкі. Найбольш часта такую ўласцівасць выяўляюць аднародныя члены сказа з абагульняльным словам, якое выражана назоўнікам. Аднародныя члены з абагульняльным словам-назоўнікам, як правіла, размяшчаюцца ў сярэдзіне сказа, набываюць характар дадатковага ўдакладнення ці тлумачэння і выдзяляюцца з двух бакоў працяжнікамі на пісьме: *У лесе кожная мясцінка – лужок, палянка, баравінка – асобны твар і выраз мае* (Я. Колас); *Маладыя дрэўцы – вішні, грушы, слівы – вяночкам акружалі сядзібу* (Р. Мурашка); *Марысіны дачкі – Верка, Зося і Нінка – збіраюць жалуды* (Я. Колас). У тых выпадках, калі значэнне ўстаўкі пераважае, аднародныя члены, размешчаныя пасля абагульняльнага слова-назоўніка ў сярэдзіне сказа, бяруцца ў дужкі: *Сашы зрабілася крыўдна і балюча за такі здзек з хлеба, які людзі (яна, Поля, Лялькевіч) здабывалі потам і крывёю* (І. Шамякін); *Усе прадукты (сала, рыба, алей, крупы, цукар і інш.) разам з талонам на прамтавары развезлі проста на кватэры* (Х. Шынклер).

Дадатковае значэнне ўстаўкі таксама могуць набываць аднародныя члены пры абагульняльным слове-назоўніку, якія размешчаны ў канцы сказа. На пісьме яны аддзяляюцца працяжнікамі: *Пацягнуўся лес сцяною – ельнік, дуб і хваіна* (Я. Колас); *Ля машын натоўпам дзеткі – і дзяўчаткі і хлопцы* (К. Крапіва); *Шпак прывёз да склада цэлыя драбіны добра – плуг, ачучнік, вагу, пружыноўку...* (Я. Брыль). Калі значэнне ўстаўкі становіцца асноўным, то такія канструкцыі на пісьме выдзяляюцца дужкамі: *Увесь паўночны край пасёлка занялі новыя гаспадарчыя будынкі: кароўнікі, свінарнікі, стайня, птушнік, сталярня, кузня, камбінат (млын), піларама, электрастанцыя* (К. Крапіва).

Значэнне ўстаўкі пры абагульняльным слове-агульным назоўніку могуць набываць аднародныя члены сказа, выражаныя ўласнымі назоўнікамі, якія знаходзяцца ў канцы сказа. На пісьме яны таксама аддзяляюцца працяжнікамі: *Дзяўчаты былі ў горадзе – Ніна, Вера і Валя* (І. Мележ); *У нашай вёсцы дзве сястры былі – Уліта і Марфа* (І. Шамякін); *Кожны дзень сюды наведваліся нашы хлопцы – Сымон або Мікіта* (К. Чорны).

Назоўнікі, якія выконваюць функцыю абагульняльнага слова пры аднародных членах сказа, з'яўляюцца паўназначнымі і здольныя самастойна перадаваць пэўную інфармацыю. Таму аднародныя члены сказа пры такіх абагульняльных словах нярэдка могуць атрымліваць характар дадатковага ўдакладнення, дапаўняюць або пашыраюць асноўнае паведамленне, што выражана абагульняльным словам-назоўнікам. На характар дадатковага ўдакладнення ўказвае і інтанацыя, якой афармляюцца падобныя аднародныя члены. Яны вымаўляюцца паскораным тэмпам, нізкім тонам і аддзяляюцца працяглымі паўзамі на стыку з астатняй часткай сказа. Паводле структуры яны суадносяцца з устаўнымі словамі, якія ўтвараюць бяззлучнікавыя аднародныя рады.

Значэнне дадатковага тлумачэння могуць набываць аднародныя члены сказа, якія адносяцца да абагульняльнага слова, выражанага азначальным займеннікам. Такія аднародныя члены часцей за ўсё знаходзяцца ў канцы сказа і аддзелены ад абагульняльнага слова іншымі членамі сказа: *Усё прамакае наскрозь – абутак, адзежа, дрэва і бадай жалеза* (П. Пестрак); *Усё цвіло – яблыні, вішні* (І. Грамовіч). Зрэдку такія аднародныя члены могуць размяшчацца ў сярэдзіне сказа непасрэдна за абагульняльным словам: *Усіх – і добрых, і злых – кліча да сябе шлях* (П. Галавач). У такіх выпадках асноўная ўвага ў паведамленні сканцэнтравана на дзеянні, а не на аб'екце дзеяння.

Зрэдку дадатковае значэнне ўстаўкі атрымліваюць аднародныя члены сказа, якія адносяцца да абагульняльнага слова, выражанага прыслоўем: *Усюды – у горадзе і ў вёсцы – праца рупная ідзе* (М. Чарот); *Ніколі дзед з кажухом не расставаўся – ні зімой, ні летам* (Я. Колас). У такіх выпадках асноўная ўвага ў паведамленні надаецца дзеянню, а не акалічнасці дзеяння.

Дадатковае значэнне ўстаўкі могуць атрымліваць некаторыя адасобленыя члены сказа, у прыватнасці, адасобленыя прыдаткі, развітыя і неразвітыя: *Ёсць тут беламорскі лунны камень (лабрадор)* (П. Галавач); *На возе ляжаў жалезны і чыгунны лом – утыль-сырэц* (К. Чорны); *Лукаш Суравец (Сяргею бацька) не крыўдзіцца на тое, што ў яго кузні работы шмат* (К. Крапіва). У такіх выпадках неразвітыя прыдаткі размяшчаны ў канцы сказа пасля азначаемага слова, а развітыя – у пачатку сказа пасля азначаемага слова. Значэнне ўстаўкі набываюць прыдаткі, выражаныя назоўнікамі ці назоўнікавымі словазлучэннямі, якія ўжыты ў прамым значэнні, не нясуць вобразнай характарыстыкі прадмета, названага азначаемым словам.

Іншы раз значэнне дадатковага ўдакладнення могуць набываць некаторыя адасобленыя азначэнні: *Настаўнік перавёў мяне ў трэцяе (апошняе) аддзяленне* (Я. Маўр); *Мільён купін з каржакаватымі (нязграбнымі) хвойкамі рассыпаліся па балоце* (Я. Колас); *Нам кожнаю назвай (вялікай і дробнаю) патрэбна, як імем сваім, даражыць* (П. Панчанка). Прыклады паказваюць, што значэнне ўстаўкі атрымліваюць, як правіла, паясняльныя азначэнні, якія ўдакладняюць азначэнні, выражаныя лексічна паўназначнымі прыметнікамі ці азначальнымі займеннікамі, што не патрабуюць абавязковага тлумачэння.

Сустракаюцца выпадкі, калі значэнне дадатковага ўдакладнення могуць атрымліваць некаторыя даданыя часткі складаназалежных сказаў, у прыватнасці, даданыя ўступкі, умовы, мэты, месца: *Мне не лёгка расставацца з табою (хоць даўно ўжо мінуў аўдыенцый час)* (М. Танк); *У полі (хаця ў ім, праўда, яшчэ ляжаў снег) ужо чулася скорая вясна* (Б. Мікуліч); *На зямлі ляжаў кавалачак паперы, на якім друкаваным ладам (каб не пазнаць было рукі) штосьці напісана* (К. Чорны); *Часам (калі няма нагрузкі) пара мінут аддаецца на асабістую размову* (Х. Шынклер); *Для Юркі паездкі – калі бацька браў яго з сабою – былі цэлым святам* (І. Мележ); *На ўзлеску (дзе цішыі) яны спыніліся і расклалі касцёр* (З. Бядуля).

Паведамленне, змешчанае ў такіх дадanych частках, не з'яўляецца абавязковым у дачыненні да асноўнай інфармацыі, якая падаецца ў сказе.

Такім чынам, прааналізаваны фактычны матэрыял дае магчымасць сцвярджаць, што значэнне ўстаўкі могуць набываць некаторыя аднародныя члены сказа пры абагульняльным слове, некаторыя адасобленыя прыдаткі і азначэнні, а таксама некаторыя даданыя часткі складаназалежных сказаў – сінтаксічныя канструкцыі, блізкія паводле сваёй семантыкі і функцыі да ўстаўных канструкцый. Калі такія сінтаксічныя канструкцыі трапляюць у пэўныя граматычныя ўмовы, дадатковае значэнне ўстаўкі ў іх узмацняецца, а ў некаторых выпадках нават становіцца асноўным, і яны могуць пераходзіць ва ўстаўныя канструкцыі.

Літаратура

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя. – Мінск, 1987.

Ул.І. Куліковіч

ПРАВІЛЫ НАПІСАННЯ ЛІТАР У (СКЛАДОВАЕ), Ў (НЕСКЛАДОВАЕ) У ІНТЭРПРЭТАЦЫІ УЛ. ДУБОЎКІ

Даўняй, вядомай яшчэ з XIII ст., адметнай рысай гукавога ладу беларускай мовы з'яўляецца ўжыванне ў беларускім маўленні гука [ў] (нескладовага), які, нягледзячы на старажытнасць свайго паходжання, стаў перадавацца на пісьме спецыфічнай літарай ў толькі з XIX ст. [1, с.32]. Паслядоўнасці ж яе напісання, аднак, не назіралася ні ў творах В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, ні ў публікацыях "Нашай долі" і "Нашай нівы" [2, с.87–88].

Першыя спробы ўнармавання правапісу літар у і ў (нескладовае) здзейсніў у 1917 годзе А. Луцкевіч – адзін з арганізатараў і заснавальнікаў "Нашай нівы". У брашуры "Jak prawilna pisać pa biełarusku", надрукаванай лацініцай польскай мадыфікацыі, ён рэкамендаваў пры напісанні гэтых літар улічваць не толькі характар папярэдніх гукаў (галосны ці зычны), але і колькасць зычных пасля іх. "...nielha pisać **u** u paccatku słowa ci pierad słowam, – адзначаў А. Луцкевіч, – kali dalej iduć dwa ci boleј suhałosnych: *jana była u stachu; dzićia uzlezło na stol*". [3, с. 10]. Праўда, ужо ў наступным годзе ў выдадзеным сумесна з Я. Станкевічам падручніку "Biełaruski prawapis" такая

дэталізацыя сфармуляванага ім арфаграфічнага закона адносна ўжывання у, ў (нескладовае) адсутнічала [Гл.: 4].

Яшчэ праз год Б. Тарашкевіч у сваёй "Беларускай граматыцы для школ" падае наступную рэдакцыю правіла правапісу у і ў (нескладовага), якое аб'яднана з правілам напісання [і]. "На пачатку слова – гаворыцца ў кнізе, – дзеля вялікай складнасьці у, і замяняюцца на кароткае ў, й, калі яны стаяць пасля галоснага гукі: *мы ужо зробім, я йду да цябе...* Галосныя у, і дзеля складовасьці замяняюцца на ў, й, калі папярэдняе слова канчаецца галосным: *было ў бацькі тры сыны; яна ўжо пайшла; ён яго й поіць і корміць; яна йдзе і г. д.* Але пасля зычнага у і і не замяняюцца на ў і й: *я тут ужо даўно; ён у хаце; ён ідзе сюды; брат і сястра.* Ад гэтага правіла дзеля верша дужа часта адступают" [5, с. 54].

У моўнай практыцы 20-х гадоў ад гэтага правіла адступалі не толькі "дзеля верша". Таму і з'явілася ідэя яго перагляду, якая знайшла сваё выражэнне ў шэрагу канкрэтных прапаноў: ад скасавання ў нашым алфавіце літар ў (нескладовае) і й [6, с.149], да частковага ўдакладнення іх правапісу, ініцыяванага братамі Антонам і Язэпам Лёсікамі.

У сваіх даследаваннях браты Лёсікі завастрылі ўвагу навуковай грамадскасці на беспадстаўнасць аб'яднання ў адным правіле правапісу ў (нескладовага) і й, бо названыя гукі, на іх погляд, з'яўляюцца рознымі "паміж сабою як сваёй прыродай, так і сваім значэннем" [7, с. 129]. Недарэчным здалося ім і ўведзенае Б. Тарашкевічам паняцце "складнасьці", якое кожны разумее так, як яму здаецца, а "на пісьме кожны значок, кожная літара павінны падлягаць пэўнаму цвёрдаму правілу, каб кожны аднолькава разумеў значэнне й месца гэтых літар і значкоў на пісьме" [7, с. 129]. Акрамя гэтага менавіта Я. Лёсік прапаноўваў у якасці выключэнняў замацаваць напісанні пачатковага у (*складовага*) ў словах іншамоўнага неславянскага паходжання (*Уругвай, універсітэт, універсал, узурпатар*), а таксама ў словах тыпу *увага, уважліва, умова, угода, урад, урадавы, упадак, уклад, уціск, ухвала, устава* і некаторых іншых, што, паводле яго назіранняў, абумоўлена спецыфікай беларускага вымаўлення [7, с. 132].

Такая рэдакцыя існуючага правіла не знайшла належнай падтрымкі сярод настаўніцтва і навукоўцаў, пра што сведчаць публікацыі ў друку [8, с.154-157], тым не менш гэта не спыніла Антона і Язэпа Лёсікаў у пошуку аптымальных шляхоў выхаду з арфаграфічнага крызісу.

На акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі (1926 г.) Я. Лёсік у сваім дакладзе "Да рэформы беларускага правапісу" гаварыў наступнае: "Хоць правіла аб скарачэнні у, калі яно стаіць асобна ці на пачатку слова пасля галоснага перад зычным, механізаваць можна, бо гэтае правіла асаблівых практычных перашкод не сустракае, але было-б зусім нелёгка і непаступова ніколі не скарачаць асобнага і пачатковага і, а заўсёды скарачаць у такіх разох у <...> скарачэнне у пасля галосных перашкаджае механічнасці, бо кожны раз трэба спыняцца і думаць або глядзець, на які гук кончылася

папярэдняе слова" [6, с.205-206]. "Уласцівасьць беларускай мовы стане больш выразнаю, – працягваў думку брата А. Лёсік, – калі мы будзем пісаць "*прышлі у хату*", чым "*прышлі ў хату*", бо апошняе напісаньне набліжае беларускае выразьненне да расійскага '*в хату*' (ў бліжэй да **в**, чым **у**)" [6, с. 309].

Пераважная большасць удзельнікаў Канфэрэнцыі (Я. Воўк-Левановіч, П. Бузук, С. Некрашэвіч, П. Растаргуеў), якія прымалі ўдзел у абмеркаванні Лёсікавых арфаграфічных паправак, не падтрымалі іх і выказаліся за захаванне правіла, устаноўленага Б. Тарашкевічам. М. Байкоў увагуле аднёс даклады братоў Лёсікаў да "катэгорыі няўгрунтаваных з навуковага погляду" [9, с. 256]. Таму дыскусія адносна праблемы напісання **у** і **ў** (*нескладовага*) на гэтым не закончылася. Распачаў яе ўжо пасля акадэмічнай канфэрэнцыі ў сваім артыкуле "Некаторыя прыватныя выпадкі мілагучнасьці нашае мовы" У. Дубоўка, прапануючы ўнесці два ўдакладненні ў рэдакцыю Тарашкевічавай фармулёўкі арфаграфічнага правіла.

Першае ўдакладненне датычылася неабгрунтаванага, на яго думку, выключэння з правіла правапісу **у** і **ў** (*нескладовага*) для паэтычнай мовы, устаноўленага моўнай практыкай і замацаванага "Беларускай граматыкай для школ". "Чамусьці лічаць, – пісаў У. Дубоўка, – што для поэзіі павінна быць нейкае выключэнне, што пасля слоў з адкрытым канчаткам можа стаяць "**у**" поўнае, а з закрытым і зьмягчаным "**ў**" *нескладовае*. Погляд такі памылковы. Нашы літаратары павінны пільна прытрымлівацца агульнага правіла. Што-б казалі расейцы, каб іх поэты заместа "**в**" стаўлялі "**у**"? Гэткая зьява разглядалася-б як грубая памылка і няведаньне мовы. Тым больш павінен асуджацца адыход ад правільнага ужывання "**у**" ў нас, асабліва ва ўжыванні "**ў**" *нескладовага* пасля слоў з закрытым і зьмягчаным канчаткам, бо такі адыход шкодна адбіваецца на гукавым успрыманьні ды на рытме" [10, с. 90].

Другое ўдакладненне адносілася да кадыфікацыі напісання **у** і **ў** (*нескладовага*) ў пачатку слова. "На мой погляд, – адзначаў паэт, – можна вызначыць такое практычнае правіла: калі пасля "**у**" на пачатку слова ідуць два (ці больш) зычныя гукі, павінна пакідацца на пісьме "**у**" *складовае* (*адна установа, хмара ускрыла*); калі пасля "**у**" на пачатку слова ідзе адзін зычны, – павінна ўжывацца "**ў**" *нескладовае* (*павінна ўжывацца*)" [10, с. 90].

Першая Дубоўкава прапанова хоць і не набыла статуса арфаграфічнага закона ў нашых граматыках ні ў 30-я гады, ні на сучасным этапе развіцця беларусістыкі, аднак у апошнія дзесяцігоддзі ХХ ст. атрымала належную ацэнку з боку літаратуразнаўцаў. Так, В. Рабкевіч, аналізуючы маладую паэзію 80-х сярод мноства хібаў у мове адзначаных твораў указваў і на няправільнае ўжыванне **ў** (*нескладовага*). "У беларускай мове, – адзначаў даследчык, – гэты гук пазіцыйны – утвараецца пасля галосных. Актыўныя намаганні многіх аўтараў утварыць **ў** (*нескладовае*) пасля зычных марныя – наш моўны апарат не забяспечвае ўтварэння **ў** (*нескладовага*) пасля зычных гукаў" [11, с. 127.]

Прыкметай высокай культуры верша, якая ўласціва найбольш таленавітым паэтам (М. Танк, П. Панчанка, А. Куляшоў), высокай адказнасцю

перад народамі і яго мовай называў правільнае ўжыванне ў паэзіі у (складовага) і ў (нескладовага) вядомы беларускі вершазнаўца І. Ралько. "Аднак ёсць сярод старэйшых паэтаў (і нават сярод маладзейшых), – працягваў ён, – такія, якія дзеля захавання рытму (метрычнай схемы) ідуць на ўсё – ў (кароткіх) у іх столькі, што цяжка прачытаць вершаваны радок. Недаравальна для айчыннай прасоды рабіць гучанне слова, музыку верша не такой мілагучнай, як гэта ёсць на самай справе!" [12, с. 246].

Другое Дубоўкава ўдакладненне правапісу у, ў (нескладовага), якое нельга назваць зусім новым, арыгінальным у гісторыі беларускага мовазнаўства, таксама не стала правапіснай нормай беларускай літаратурнай мовы. Але ў адрозненне ад першай рэкамендацыі яно не знайшло адабрэння сярод нармалізатараў арфаграфічнага заканадаўства, прычынай чаму з'яўляецца схематызм, недасканаласць адзначанай прапановы, якая зводзіць напісанне літар у, ў (нескладовае) да механічнага падліку колькасці зычных пасля іх, пакідаючы без увагі літаратурнае вымаўленне, месца націску, наяўнасць-адсутнасць знакаў прыпынку. Прапаноўваючы такую папраўку, адноўленую з часоў першых спроб фармулявання арфаграфічных правіл для беларускай мовы, У. Дубоўка, на наш погляд, ставіў мэту ўніфікаваць напісанні пачатковага у ў словах іншамоўнага і ўласнабеларускага паходжання, пра што гаварылася на акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі.

Замацаваць аднастайнае напісанне у, ў (нескладовае) ў словах рознага паходжання імкнуліся здзейсніць у пазнейшы час аўтары праекта беларускага правапісу (1930 г.), распрацаванага правапіснай камісіяй беларускай акадэміі навук, калі спрабавалі ўзаконіць прапановы братоў Лёсікаў [13, с. 13], а таксама даследчыкі другой паловы XX ст. І толькі на сучасным этапе развіцця мовазнаўства распрацоўшчыкі Праекта новай рэдакцыі правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі ліквідавалі неапраўданае выключэнне напісання у пасля галосных у пачатку запазычаных лексічных адзінак.

Такім чынам, прапановы У. Дубоўкі адносна ўдасканалення правапісу пачатковага у (складовага) і ў (нескладовага), хоць і не набылі ў нашым мовазнаўстве адпаведнага статусу, але засталіся карыснымі лінгвістычнымі фактамі ў падыходзе да выбару базы і прымет арфаграфічнай нормы, паказчыкам мовазнаўчай інтуіцыі паэта. Першая з Дубоўкавых прапаноў засведчыла яго схільнасць да атаясамлівання моўных законаў паэтычных і праявітых твораў з моўнымі законамі беларускай фанетычнай сістэмы, што, безумоўна, з'яўляецца слушным, а ў дачыненні да ўжывання у і ў (нескладовага) нават апраўданым. Другая прапанова, якую можна кваліфікаваць як аматарскую, указвае тым не менш на прыхільнасць пісьменніка да стварэння адзіных арфаграфічных законаў для слоў рознага паходжання, падзел якіх на ўласнабеларускія, даўно і нядаўна запазычаныя, па ўсёй верагоднасці, усведамляўся У. Дубоўкам як суб'ектыўная падстава для выпрацоўкі адпаведнага правіла.

Літаратура

1. *Выгонная, Л.Ц.* Ад гука да літары: Для сярэд. і ст. шк. узросту. – Мінск: Нар. асвета, 1991. – 78 с.
2. *Гапоненка, І.А.* Арфаграфія беларускіх выданняў пачатку XX стагоддзя: Дыс... канд. філал навук: 10.02.01./ БДУ. – Мінск, 1993. – 174 с.
3. *Яновіч, А.І.* Станаўленне графічнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы новага перыяду// Бел. лінгвістыка. – 1987. – Вып. 31. – С.16-23.
4. *Luckiewiś, Ant., Stankewiś J.* Biełaruski prawapis. – Wilnia: Druk. M.Kuchty, 1918. – 32 s.
5. *Тарашкевіч, Б.* Беларуская граматыка для школ. – Вільня: Выд-ва Беларускага камітэту, 1918. – 76 с.
6. *Працы акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі, г.Менск, 14-21 лістап. 1926 г./* Пад рэд.: С.Некрашэвіча, У.Ігнатоўскага. – Менск: Выд. Інбелкульты, 1927. – 433 с.
7. *Лёсік, Я.* Неўстаноўленыя выпадкі нашага правапісу// Полымя. – 1925. – № 2. – С.129-148.
8. *Багдановіч, А.* Аб неўстаноўленых выпадках нашага правапісу// Полымя. – 1925. – № 7. – С.153-163.
9. *Байкоў, М.* [Рэц. на кн.: Працы Акадэмічнай канферэнцыі беларускага правапісу і азбукі, г. Менск, 14-16 лістап. 1926 г. – Менск, 1927]// Полымя. – 1927. – № 7. – С.255-257.
10. *Дубоўка У.* Некаторыя прыватныя выпадкі мілагучнасьці нашае мовы// Узвышша. – 1927. – № 4. – С.88-93.
11. *Рабкевіч В.* Верш і літаратурная норма// Вобраз-81: Літ.-крытыч. арт./ Склад. Я.Лецька. – Мінск: Маст. літ., 1980. – С.113-128.
12. *Ралько, І.Д.* Верш і мова: Праблемы тэорыі і гісторыі беларускага верша. – Мінск: Навука і тэхніка, 1986. – 263 с.
13. *Беларускі правапіс: Проект/* Бел. акад. навук. – Мінск, 1930. – 60 с.

К. Любецкая

ВАРЫЯНТНАСЦЬ У БЕЛАРУСКАЙ ТЭРМІНАГРАФІІ

Аб’ектам даследавання ў артыкуле з’яўляецца грамадска-палітычная тэрміналогія, адлюстраваная ў беларускіх перакладных спецыяльных слоўніках [1–8]. Вывучэнне перакладной часткі заяўленых крыніц паказала, што грамадска-палітычнай тэрміналогіі ў сферы фіксацыі ў значнай ступені ўласціва варыянтнасць.

Праблема варыянтнасці моўных адзінак – адна з пастаянных, што тлумачыцца знешнімі (моўная сітуацыя, суіснаванне кадыфікаваных і старых архаічных норм літаратурнай мовы і інш.) і ўнутрымоўнымі (бясконцы працэс варыятыўнасці ў мове) фактарамі развіцця мовы” [9: 11]. Нягледзячы на тое, што ў беларускім мовазнаўстве праблема варыянтнасці распрацоўвалася многімі даследчыкамі (В. Ляпёшкін, І. Шкраба, А.Лукашанец, В. Сянкевіч, П. Сцяцко і інш.), нельга прызнаць яе вырашанай і ўсебакова даследаванай. “Варыянтнасць – гэта лексіка-граматычны феномен мовы, які праяўляецца ў гістарычна рухомым суіснаванні відазмяненняў формы аднаго і таго ж слова і забяспечвае матэрыяльную базу для выпрацоўкі найбольш рацыянальнага ў перспектыве спосабу праяўленняў [10: 184]. Пры гэтым пад варыянтам прынята

разумець розныя праяўленні адной і той жа сутнасці, якая пры ўсіх зменах застаецца сама сабой.

З’ява варыянтнасці ўласціва, як вядома, усім мовам і сведчыць пра наяўнасць натуральных зрухаў у сістэме. “Паралельнае суіснаванне розных формаў і спосабаў выражэнне аднаго і таго ж паняцця – натуральная з’ява ў мове” [11: 94]. Аднак у сферы тэрміналогіі варыянтнасць непажаданая, што вынікае з самой сутнасці тэрміна, да адметных рыс якога належаць: сістэмнасць, наяўнасць дэфініцыі, тэндэнцыя да монасемічнасці ў межах свайго тэматычнага поля, адсутнасць экспрэсіі і стылістычная нейтральнасць. Ад тэрмінаў-сінонімаў і тэрмінаў-дублетаў тэрміны-варыянты адрозніваюцца тым, што яны ёсць “разнавіднасці таго ж самага тэрміна, якія адрозніваюцца паміж сабой фанетычнымі або словаўтваральнымі элементамі, сродкамі выражэння граматычных адносін, але не маюць ніякіх семантычных адценняў і цалкам супадаюць сваім значэннем” [12: 27].

Адны даследчыкі (В.С. Ахманова) адрозніваюць фанетычныя і марфалагічныя варыянты, адносячы да апошніх усе аднакаранёвыя словы з блізкім значэннем, іншыя (Ф.П.Філін) вылучаюць фанетычныя, акцэнталагічныя і фармальна-граматычныя варыянты слоў, а таксама акцэнтныя, фанетычныя, фанематычныя і марфалагічныя (К.С. Гарбачэвіч). Неабходна размяжоўваць аднакаранёвыя сінонімы і аднакаранёвыя варыянты, разумеючы пад першымі словы, у якіх агульная каранёвая частка выражае лексіка-семантычную агульнасць, а розныя афіксальныя марфемы выражаюць лексіка-семантычныя адрозненні. У аднакаранёвых варыянтах розныя афіксальныя марфемы не выражаюць ніякай лексіка-семантычнай дыферэнцыяцыі, таму іх яшчэ называюць марфемнымі дублетаў (сінанімічныя афіксы далучаюцца да адной асновы) [13: 76]. Такім чынам, як адзначае Л.А.Булахоўскі, да варыянтаў адносяцца семантычна раўназначныя і часткова адрозныя ў матэрыяльным аспекце словы [14: 134].

Вывучэнне варыянтнасці абумоўлена патрабаваннямі нармалізатарскай практыкі і знаходзіць непасрэднае адлюстраванне ў лексікаграфіі. Адрозненні кадыфікацыі лексічных нормаў, якія ў значнай ступені з’яўляюцца факультатыўнымі, найбольш выразна праяўляюцца ў перакладных слоўніках, паколькі іх стваральнікі пры пошуку эквівалентаў інтуітыўна намагаюцца адлюстраваць наяўны моўны ўзус. Пры гэтым ў перакладных слоўніках блізкароднасных моў назіраецца часта неасэнсаваная тэндэнцыя да дыферэнцыяцыі, што робіць іх загадзя няпоўнымі, у тым ліку і ў плане адлюстравання наяўных лексічных нормаў. У гэтай сувязі перакладныя слоўнікі няроднасных моў або аддалена роднасных моў даюць больш поўны малюнак, паколькі стваральнікі вымушаны шукаць “нейтральны” адпаведнік для кожнага замежнага слова, незалежна ад таго, ці абазначае яно агульнае паняцце, ці з’яўляецца вузкаспецыяльным тэрмінам.

Прычына ўзнікнення тэрмінаў-варыянтаў крыецца, верагодна, у тым, што ў лексікаграфічных крыніцах адлюстравана аўтарская пазіцыя і

прадэманстраваны розныя падыходы да спосабаў і прынцыпаў фарміравання беларускай часткі ў пачатку і канцы XX ст. Можна выказаць меркаванне, што праца па нармалізацыі беларускай лексікі ў пачатку стагоддзя ў некаторай ступені знайшла сваё адлюстраванне ў слоўнікавых даведніках, якія на момант стварэння лексіконаў, безумоўна, сталі своеасаблівым сродкам арганізацыі нацыянальнай мовы. Сур’ёзнай перашкодай у развіцці беларускай слоўнікавай дзейнасці ў гэты час выступае як неўпарадкаванасць беларускай мовы, так і недастатковасць уласнай лексікаграфічнай традыцыі. Пры фарміраванні тэрміналагічнага апарату пэўнай сферы ведаў аўтары лексіконаў выступалі часам першапраходцамі, вопыт якіх незаўсёды быў удалым. Разам з тым у слоўнікавых крыніцах адлюстраваны значныя практычныя напрацоўкі, цікавыя і каштоўныя для выкарыстання ў сучаснай лексікаграфічнай практыцы. Характэрным для слоўнікавых даведнікаў канца стагоддзя з’яўляецца ўдасканаленне якасці апрацоўкі слоўнікавых крыніц: укладанне слоўнікаў базуецца на значных тэарэтычных і практычных лексікаграфічных дасягненнях. Стваральнікі лексіконаў, як правіла, арыентуюцца на наяўны вопыт слоўнікавай спадчыны (пераважна рускамоўнай): даведнікі рыхтуюцца на ўзор ужо наяўных слоўнікаў з уключэннем рускай мовы або руская мова выконвае ролю папярэдняга слоўніка, або ўводзіцца ў склад даведніка як мова-пасярэднік для супастаўлення разнамоўных эквівалентаў. Вызначальным у гэтай сувязі з’яўляецца той факт, што ў значнай частцы выпадкаў распрацаваныя лексіконы шматмоўныя. Стварэннем слоўнікаў займаюцца пераважна спецыялісты-прадметнікі сумесна з лінгвістамі.

У выніку аналізу перакладной часткі лексіконаў можна адзначыць існаванне паралельных варыянтаў для перадачы аднаго паняцця. Пры гэтым праяўляюцца розныя магчымасці фіксацыі гэтых варыянтаў: яны прапануюцца або ў якасці сінонімаў у адной слоўнікавай крыніцы, або канкурыруюць на працягу некалькіх гадоў або цэлага стагоддзя, перыядычна “знікаюць” і “з’яўляюцца” ў даведніках розных гадоў.

Пераважную большасць у слоўніках складаюць словаўтваральныя варыянты: *apiekunstwa* і *апекаваньне*, *апека*; *paruściciel* і *заручнік*, *заручніца*, *даручыцель*, *паручнік*, *даручнік*. У выніку творчага падыходу да фарміравання беларускай часткі перакладных лексіконаў пры перадачы аднаго паняцця пісьмовае бытаванне атрымалі такія лексемы, як: *згода* і *згоднасць*, *угода*, *згаджэнне*, *пагадненне*. Ужо да сярэдзіны стагоддзя слова *пагадненне* атрымлівае значную перавагу, аднак у 80-я гады пад непасрэдным уздзеяннем рускай мовы ў тэрмінаграфічны ўжытак уводзіцца яшчэ адзін эквівалент паняцця – лексема *дагавор*.

Неабходна адзначыць, што, пачынаючы з лексікаграфічных крыніц 20-х гадоў сустракаюцца такія прапановы, як: *papрайка* і *направа*, *напраўленне*; *разука* і *пазычка*; *piareczeńnie* і *запырэчанне*, *супырэчанне*; *potkup* і *падкупляньне*, *закуп*; *spadczyna* і *спадак*, *спадковасць*, *спадкі*; *zabojestwo* і *забой*.

Увайшла ў сучасную беларускую тэрміналогію таксама група намінацый, што перажылі словаўтваральныя змены, параўн.: *abwina waŭceńnie* і *абвінавачваньне*. Варыянт *spyn* (*sprawy*) замяняецца з цягам часу на *спынненне* і *прыпыненне*. Паланізм *niedbalstwo* губляецца яшчэ ў 20-я гады і замест яго распаўсюджваецца *нядбайнасць, нядбаласць, занядбаньне*.

З-за ўстарэласці прыметы, якая пакладзена ў аснову намінацый, слоўнікавая практыка не прыняла лексему *uradnik*, якая замяняецца на *служнік, службовец, служачы*; замест *prysiażny zasiedacieł* замацоўваецца *засядацель*, але ў 20-я гады ёсць і *асэсар, засядаталь, лаўнік, засядач, падсудак*. Яшчэ ў “Словаре белорусского наречия” (1870) І.Насовіча прыводзяцца як жывыя словы *заручэнне, маетнасць*, але пачынаючы з 20-х, у тэрмінатворчасці паступова праяўляецца нежыццяздольнасць гэтых намінацый, і замест іх прапануюцца: *зрука, парука, ручаньне, запарука*, з паметай *гіст. – рукаёмства*.

У лексікаграфічных работах часам адлюстраваны і варыянты, якія знаходзяцца на мяжы нормы і аказіяналізмаў. Увядзенне новаўтварэнняў можна растлумачыць, верагодна, аўтарскім намаганнем інтуітыўнага ўпарадкавання дадзенай сферы ведаў, таму ў слоўніках побач з *kraža* ў слоўніках 20-х гадоў сустракаем: *крадзьба, крадзежа, покрадзь, крадзеж*, а ў слоўніках сярэдзіны стагоддзя – *пакража*; побач з *razwaleńnie* – *дазвол, дазваленне, згода, адабрэнне*; побач з *umysl* у слоўніках 20-х: *намысел, замер, намер*, а ў слоўніках сярэдзіны і канца стагоддзя: *задума*.

Побач са словаўтваральнымі варыянтамі ёсць так званыя акцэнталагічныя: *majorat* і *маярат*, *процэс* і *працэс*, *kredytor* і *крэдытар*.

У групе тэрміналагічных спалучэнняў таксама назіраецца канкурэнцыя, параўн.: падзел маёмасці і раздзел маёмасці; *fałšawańnie dokumentaŭ* і паддробка дакументаў; *abawiazak dowadu* і абавязак даказвання; *prawa zakładu* і залогавая права; права пераважнай пакупкі і права пераважнай куплі; абвяшчэнне памерлым і аб’яўленне памёрлым; прадмет спрэчкі і пытанне спрэчкі; склад злачынства і састаў злачынства; *zmiana kary* і замена пакарання; цялеснае калецтва і калечаньне, пакалечаньне, калецтва.

Хоць на працягу стагоддзя ва ўмовах канкурэнцыі знаходзяцца варыянты *sprańnańnie* і *sprańon*, *сысканьне, зысканьне*; *ustupka* і *atstupka*, але ў апошні час у сферы функцыянавання перавагу атрымліваюць першыя варыянты.

Такім чынам, аналіз беларускай часткі лексікаграфічных даведнікаў з фіксацыяй грамадска-палітычнай лексікі, дазваляе канстатаваць наяўнасць у іх розных тыпаў варыянтаў. Такая сітуацыя абумоўлена часам інтуітыўным падыходам да фарміравання тэрмінасферы, а таксама сведчыць, што пытанне кадыфікацыі і стандартызацыі дадзенай сферы застаецца адкрытым, паколькі уніфікацыя лексічных эквівалентаў працягваецца да сённяшняга дня. Узнікненне акцэнталагічных варыянтаў абумоўлена, верагодна, непарыўным працэсам змен мовы. Словаўтваральная варыянтнасць выклікана намаганнем аўтараў слоўнікавых крыніц упарадкаваць словаўтваральную сістэму

тэрмінасферы ўвогуле і тым самым спрыяць фарміраванню найбольш прадуктыўных словаўтваральных мадэлей.

Літаратура

1. Кароткі руска-беларускі грамадска-палітычны слоўнік / Ін-т павыш. кваліфікацыі і перападрыхт. кіруючых работнікаў і спецыялістаў адукацыі; Скл. М.Ц.Аўсіевіч. - Мн., 1993. - 19 с.
2. Карповіч Л.Т., Казыра Л.А.. Англа-беларускі слоўнік грамадска-палітычнай лексікі = English-Byelorussian dictionary of social and political vocabulary. - Мн.: Навука і тэхніка, 1993. - 458 с.
3. Русско-белорусский словарь общественно-политической терминологии = Руска-беларускі слоўнік грамадска-палітычнай тэрміналогіі / АН БССР. Ін-т языкознания им. Я.Коласа; Сост. Н.В.Бирилло, Л.А.Ванкович, А.И.Журавский, Н.И.Крюковский, А.И.Киселевский, Н.П.Колас, В.П.Лемтюгова, А.С.Соколовская, М.Р.Судник, Е.И.Янович; Под ред. Н.В.Бирилло и М.Р.Судника. - Мн.: Наука и техника, 1970. - 451 с.
4. Беларуская навуковая тэрмінолёгія. Вып. 11. Тэрмінолёгія грамадазнаўства / Ін-т Беларускае Культуры. Адзел беларус. мовы і літаратуры. Галоўная Тэрмінолёгічная Камісія. Адзел першы. Сэрыя V. Кніга 11. - Менск, 1926. - 96 с. - На вокл.: Грамадазнаўства = Sociologie / Ін-т Беларускае Культуры. Гістарычна-Архэалёгічная Сэкцыя. Адзел першы. Сэрыя V. Кніга 11. - Менск, 1927.
5. Кароткі тлумачальны слоўнік філасофскіх, сацыяльных і культуралагічных тэрмінаў / Гродз. дзярж. ун-т; Скл. М.Н.Бяспамятных, А.А.Бародзіч, Л.А.Гусакоўская, І.А.Змітровіч, Г.А.Марціросаў, У.К.Пісараў, Я.У.Пікульскі, Д.Я.Смоль; Адк. рэд. І.А.Змітровіч. - Гродна, 1992. - 51 с.
6. Лойко М.О., Штоп И.И. Краткий русско-белорусско-английский словарь для юридических институтов и факультетов / Грод. гос. ун-т. - Гродно, 1997. - 130 с.
7. Слоўнік юрыдычнай тэрміналогіі: Беларуская-Расейска-Польскі / Апрац. А.Галяк. - Б.м., [1994]. - 80 с.
8. Юрыдычны энцыклапедычны слоўнік /Беларус. энцыклап.; Рэдкал. С.В.Кузьмін, Я.В.Малашэвіч, Г.А.Маслыка, С.П.Самуэль, І.Ф.Сашчэка, В.І.Семянкоў, С.Ф.Сокал, М.А.Ткачоў, І.П.Хаўратовіч, І.А.Юхо. - Мн.: БелЭн, 1992. - 636 с.
9. Агаркава В.А. Праблема варыятыўнасці ў беларускім мовазнаўстве // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. Да 80-годдзя БДУ. Мн., 2001. Вып. 1. – С. 11 – 13.
10. Шкраба І.Р. Варыянтнасць у сучаснай беларускай мове / І.Р.Шкраба. – Мн., 2004. – 240 с.
11. Варыянтнасць і норма // Асновы культуры маўлення і стылістыкі. / Пад рэд. У.В. Анічэнкі. Мн., 1992. – 254 с.
12. Красней В.П. Аб сінонімах, дублетах і варыянтах у тэрміналогіі // Веснік БДУ. Сер. 4. - 1995. - №1. - С. 25-27.
13. Квитко Н.С. Термин в научном документе./ Н.С. Квитко. - Львов, 1976. - 126 с.
14. Булаховский Л.А. Введение в языкознание: В 2-х ч. Ч. II. - М., 1954. - 175 с.

І.І. Савіцкая

АКАДЭМІК Я. КАРСКІ – ФІЛОЛАГ І ПУБЛІЦЫСТ: ДАКЛАД НА І УСЕБЕЛАРУСКІМ З'ЕЗДЗЕ

Імя акадэміка Я.Ф. Карскага ў беларускай навуцы асацыіруецца з яго лінгвістычнай і фальклорна-этнаграфічнай дзейнасцю і звязваецца, перадусім, з трохтомнікам “Беларусы” – першым навуковым апісаннем беларускай мовы і нацыянальнай культурнай спадчыны. Вядома, што, жывучы ў Петраградзе,

"...Карскі цікавіўся развіццём беларускага мовазнаўства і актыўна ўключыўся ў абмеркаванне пытанняў нармалізацыі мовы, распрацоўкі новых арфаграфічных правіл, навуковай тэрміналогіі, укладання тлумачальнага і гістарычнага слоўнікаў і г.д. [1, с. 256]. Аднак дзейнасць Я. Карскага не абмяжоўвалася толькі навукай. Пра гэта сведчыць невялікая брашура (Петраград, 1918 г., 60 стар.), якая, па сутнасці, і не з'яўляецца самастойным даследаваннем па пэўнай навуковай праблеме, паколькі "Белорусская речь" (дакладная назва: "Белорусская речь. Очеркъ народного языка съ историческимъ освещеніемъ") з'яўляецца дакладам Я. Карскага на сумна вядомым I-м Усебеларускім з'ездзе ў Мінску ў 1917 г. Доклад гэты ўваходзіў у лік прачытаных і заяўленых камітэту дакладаў, якія былі надрукаваны для шырокага распаўсюджання сярод дзеячаў беларускага руху.

Сам аўтар тлумачыць неабходнасць з'яўлення гэтага нарысу такім чынам: "История белорусского языка дана нами в трех книгах "Белорусов" (т. II, вып. 1-3). Но для чтения ее требуется некоторая филологическая подготовка, которою могут обладать далеко не все те белорусы, которые пожелают ознакомиться с историей своего языка. Поэтому мы решились дать краткий популярный очерк этого предмета. Появление его тем более естественно, что указанный выше том "Белорусов" в настоящее время в полном виде уже и не имеется в продаже. Думаю, что наш очерк не бесполезен будет и для студентов-филологов и вообще для интеллигентных лиц, интересующихся историей русского языка и его диалектологией" [2, с. 4].

Крыху дзіўна, што гэтая кароткая папулярная версія "Беларусаў", дзе аўтар разглядае шырокі дыяпазон пытанняў – ад месца беларускага народа сярод іншых усходнеславянскіх моў, яго культурнай спадчыны, дыялектных адрозненняў да аналізу мовы сучасных яму беларускіх пісьменнікаў, – дагэтуль застаецца малавядомай працай акад. Я. Карскага. Удзел акадэміка ў першым Усебеларускім кангрэсе ў снежні 1917 г. у якасці ганаровага старшыні прэзідыума (разам з А.В. Бонч-Асмалоўскім) адзначаны ў "Энцыклапедыі гісторыі Беларусі" [4, с. 5], але ў "Списке главнейших печатных трудов академика Е.Ф. Карского", змешчанага ў 1-м выпуску "Беларусаў" [2, с. 449–451] брашура не ўпамінаецца. Канечне, невялічкі даклад "главнейшим трудом" і не назавеш, аднак калі ўлічыць, што сам З'езд уначы з 17-га на 18-га снежня быў разагнаны "Комиссарами Западной Области" [3, с. 3], то адносіны савецкай навукі да гэтага даклада становяцца больш зразумелымі. У прадмове да акадэмічнага выдання "Беларусаў" 1955 г. змешчаны афіцыйны погляд на беларусазнаўчую спадчыну Я. Карскага: "Не владея марксистским методом в подходе к изучению общественных явлений, академик Карский не мог дать глубокого теоретического обобщения своих ценнейших наблюдений и исследований в области белорусского языка. Не все его выводы, сформулированные много лет назад, соответствуют современным достижениям советского языкознания. <...> В работах Карского, в том числе и в послереволюционных, не нашли должного отражения труды классиков

марксизма-ленинизма по национальному вопросу. Нигде им не затронут вопрос о формировании белорусской буржуазной и социалистической наций" [2, с. 4–5].

Але звернемся да самога даклада. Большая яго частка прысвечана ўтварэнню беларускай нацыі і яе мовы, вельмі падрабязнаму акрэсленню яе межаў, апісанню найбольш вядомых помнікаў старабеларускай мовы, дыяхранічнаму аналізу беларускай фанетыкі, граматыкі, сінтаксісу. Распаўсюджаная ў пачатку XX ст. канцэпцыя "трыадзінства рускага народа", згодна з якой рускі народ складаецца з вялікарусаў, маларусаў і беларусаў, знайшла сваё адлюстраванне ў прынятай у дакладзе тэрміналогіі: беларуская нацыя называецца "белорускім племенем", старабеларуская мова – "старым западнорусским языком"; мова простага народа – "довольно чистый русский языкъ, не свободный от полонизмовъ". Сярод старых і сучасных помнікаў беларускай мовы Я. Карскі называе рукапісныя крыніцы XV–XVI стст., старадрукі Ф. Скарыны, С. Буднага, В. Цяпінскага і інш.; сярод збораў беларускага фальклору – зборнікі Я. Чачота, Я. Тышкевіча, П. Шпілеўскага, С. Мікуцкага, П. Бяссонава, Е. Раманава і інш. Найбольш значнымі лексікаграфічнымі працамі ў дакладзе названы "Слоўнік беларускай мовы" І. Насовіча і "Смаленскі абласны слоўнік" У. Дабравольскага. У невялікі спіс найноўшых беларускамоўных пісьменнікаў увайшлі "Францішак Багушэвіч (Мацей Бурачок), Ян Неслухоўскі (Янка Лучына), Луцэвіч (Янка Купала), Міцкевіч (Якуб Колас і Тарас Гушча), Альберт Паўловіч і М. Багдановіч" [3, с. 16].

Шмат увагі акад. Я.Ф. Карскі надае апісанню асаблівасцей беларускага маўлення ў фанетыцы, словазмяненні і сінтаксісе, а таксама аналізу адметных рыс беларускіх гаворак. Гэтае апісанне дазволіла аўтару сказаць: "Если разсматривать во всей совокупности особенности белорусского наречия, какъ исключительно ему свойственныя, так и общія съ южновеликорусскими и малорусскими говорами, то оно окажется совершенно оригинальнымъ организмомъ, сложившимся исторически уже давно. Въ настоящее время въ белорусской речи можно указать даже несколько говоровъ, но все они связываются основными общими чертами" [3, с. 18]. Увогуле ж непасрэдна пра беларускія гаворкі акадэмік гаворыць надзвычай мала, толькі называючы асноўныя беларускія дыялекты – паўднёвазаходні і паўночнаўсходні – і коратка характарызуючы іх спецыфіку.

Цікава, што і самы кароткі раздзел у дакладзе – "Речь современныхъ белорусскихъ писателей," – які займае ўсяго 10 радкоў, апісвае сучаснае яму мастацкае маўленне (не называючы канкрэтных імёнаў аўтараў) з дыялекталагічнага пункту погляду, спалучаючы яго з нарматыўным аспектам: "Употребляемая большинствомъ современныхъ белорусскихъ писателей речь имеетъ въ своей основе сильно акающій отделъ югозападныхъ говоровъ. По этому въ ней обычны *а* вм. *о* безударнаго, *р* твердое, 3-ье лицо безъ *-ць*. Но рядомъ съ этими основными чертами у нихъ допускаются нередко и разные

провінціалізмы (въ роде —е вм. —иць въ 3 л. глаголовъ: лю'бе вм. лю'биць), сильно режушіе ухо лицъ привыкшихъ къ чистой народной речи; нередки и полонизмы въ словаре, а иногда даже въ фонетике, чего конечно легко избежать, если быть внимательнымъ къ своему стилю" [3, с. 59]. Так гісторык мовы застаўся гісторыкам і ў літаратуры: падкрэсліўшы перавагу агульнаразумелых сярэднебеларускіх гаворак у друкаваным слове, Я. Карскі ўказаў на неабходнасць кансалідуючага моўнага фактару ў фарміраванні агульнанацыянальнай літаратуры.

Так адна невялікая брашура дазволіла ўбачыць праз больш як дзевяноста гадоў, як аўтарытэтная і па-навуковаму абгрунтаваў акадэмік Я.Ф. Карскі нацыянальную самабытнасць старажытнага і самастойнага славянскага народа, як добра разумеў і выказаў перад удзельнікамі Усебеларускага кангрэса напрамкі будаўніцтва і аб'яднання беларускай нацыі і як многа зрабіў гэтым для абуджэння нацыянальнай самасвядомасці і самапавагі сваіх землякоў.

Літаратура

1. Беларуская мова: Энцыкл. / Беларус. Энцыкл.; Пад рэд. А.Я. Міхневіча; Рэдкал.: Б.І. Сачанка [(галоўны рэд.) і інш.]. – Мінск: БелЭн, 1994. – 655 с.
2. Карский, Е.Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Вып. 1: Исторический очерк звуков белорусского языка / Е.Ф. Карский. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 475 с.
3. Карский, Е.Ф. Белорусская речь. Очерк народного языка с историческим освещением / Е.Ф. Карский. – Петроград, 1918. – 58 с.
4. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. / рэдкал.: Г.П. Пашкоў [(галоўны рэд.) і інш.]. – Мінск: БелЭн, 2003. – Т. 6. Кн. 2: Усвея – Яшын. — 616 с.

А.Л. Садоўская

ГУРТОК “РОДНАЕ СЛОВА” ЯК АДНА З ФОРМАЎ АРГАНІЗАЦЫІ НАВУКОВА-ДАСЛЕДЧАЙ РАБОТЫ СТУДЭНТАЎ

Гурток “*Роднае слова*” – гэта прыдатная форма арганізацыі вучэбнай і навукова-даследчай работы студэнтаў 1-2 курсаў філалагічнага факультэта, якія маюць намер займацца навукова-даследчай працай у галіне мовазнаўства ўжо з першых дзён навучання на факультэце. Заняткі маюць на мэце, па-першае, паглыбіць лінгвістычныя веды студэнтаў пра сучасныя тэндэнцыі ў вывучэнні мовы, пазнаёміць іх з сусветнымі і айчыннымі дасягненнямі філалагічнай навукі, па-другое, удасканаліць або прывіць уменні і навыкі вядзення навукова-даследчай работы і напісання навуковых прац па актуальнай праблематыцы сучаснага мовазнаўства.

Паколькі традыцыйна, планава да навукова-даследчай дзейнасці студэнты-філолагі прыцягваюцца толькі з 3 курса праз удзел у навуковых спецыяльных семінарах і напісанне курсавых і дыпломных работ, гурток “Роднае слова”, скіраваны на працу са студэнтамі 1-2 курсаў, – гэта па сутнасці унікальная магчымасць для іх паспрабаваць свае сілы і зрабіць свае першыя крокі ў навуку пад пільным кіраўніцтвам выкладчыка-спецыяліста, рэалізаваць свой творчы патэнцыял праз удзел у канферэнцыях і іншых цікавых

мерапрыемствах, а таксама пры адпаведным старанні – апублікаваць вынікі сваіх навуковых намаганняў у адкрытым друку ўжо на першым-другім курсах. Няхай студэнты-малодшакурснікі не могуць пакуль прымаць удзел у сур’ёзных міжнародных і рэспубліканскіх конкурсах навуковых студэнцкіх работ, але яны актыўна ўключаюцца ў працу студэнцкіх, рэспубліканскіх і нават некаторых міжнародных канферэнцый (падчас у сааўтарстве са мной), з цікавымі паведамленнямі і ўласнымі навуковымі назіраннямі выступаюць перад сваім калегамі-студэнтамі на занятках па курсе “Сучасная беларуская мова”, прымаюць актыўны ўдзел у жыцці факультэта, а ў далейшым – многія з іх працягваюць актыўна займацца навукай ужо у спецсемінарах, працягваюць навучанне ў магістратуры, рыхтуюцца да паступлення ў аспірантуру.

Прапанаваная студэнтам праграма гуртка скіравана на спалучэнне ўласна лінгвістычных метадаў у даследаванні моўных фактаў з метадамі і дасягненнямі сумежных з лінгвістыкай навук: этналінгвістыкі, лінгвакультуралогіі, лінгвакраіназнаўства, арэальнай і кагнітыўнай лінгвістыкі, этнаграфіі, міфалогіі, фальклору і інш. Такі падыход да аналізу моўных фактаў падаецца нам актуальным, паколькі праблемы ўзаемасувязі мовы і культуры, лінгвістыкі і культуралогіі несумненна застаюцца актуальнымі для гуманітарных дысцыплін. Адной з такіх праблем і адначасова задач беларускай філалогіі і з’яўляецца даследаванне моўных адзінак рознага ўзроўню ў кантэксце традыцыйнай духоўнай культуры беларусаў і выяўленне этнакультурнага кампанента ў іх структуры, паколькі моўны матэрыял валодае багатым культуразнаўчым і кагнітыўным патэнцыялам і з’яўляецца ўнікальнай крыніцай ведаў пра духоўную культуру і каштоўнасці народа.

Такім чынам, праца ў гуртку “Роднае слова” скіравана не толькі на тое, каб задаволіць запатрабаванні студэнтаў у лінгвістычных ведах і забяспечыць засваенне імі пэўных моўных законаў, сфарміраваць у іх высокую моўную культуру, павагу і цікавасць да роднага слова, духоўнай спадчыны сваіх продкаў, традыцый айчыннага мовазнаўства, але і атрымаць рэальны вопыт вядзення навукова-даследчай работы, перадусім праз выкананне ўласных навукова-даследчых прац і іх апрацацыю праз выступленні на навуковых канферэнцыях і публікацыю ў навукова-метадычных выданнях.

Так, напрыклад, у выніку працы гуртка “Роднае слова” за апошнія 7 гадоў А.Л. Садоўскай падрыхтавана каля пяцідзясяці дакладчыкаў з ліку студэнтаў на студэнцкіх, рэспубліканскіх і Міжнародных навуковых канферэнцыі. Нягледзячы на юны ўзрост дакладчыкаў, формай падрыхтоўкі якіх з’яўляецца гурток “Роднае слова”, іх даклады штогод высока ацэньваліся і становіліся пераможцамі на студэнцкіх навуковых канферэнцыях. Многія з дакладаў па выніках традыцыйных студэнцкіх канферэнцый на філалагічным факультэце былі адзначаны грашовымі прэміямі і рэкамендаваны да друку. За гэты час апублікавана больш за 30 студэнцкіх навуковых работ, падрыхтаваных пад кіраўніцтвам А.Л. Садоўскай (некаторыя з іх – у сааўтарстве з навуковым кіраўніком).

Такім чынам, праз гурток “Роднае слова” навукова-даследчая праца са студэнтамі малодшых курсаў стала на кафедры сучаснай беларускай мовы апошнім часам неад’емным складнікам вучэбнага працэсу. І гэта цалкам натуральна і апраўдана, паколькі далучэнне навучэнцаў да навукова-даследчай працы і пошуку адказаў на актуальныя і спрэчныя пытанні сучаснага навуковага і цывілізацыйнага працэсу спрыяе самаідэнтыфікацыі, самавызначэнню асобы ў наш складаны час празмернай “інфарматызацыі” і “камп’ютэрызацыі” свядомасці грамадства; дапамагае з вялікай плыні інфармацыі, якая спускаецца на падростаючае пакаленне, напрыклад, праз сетку Інтэрнет, тэле- і радыёэфір і іншыя сродкі масавай інфармацыі, праз перагужаныя вучэбна-інфармацыйным матэрыялам праграмы вычленіць тыя пытанні, якія сапраўды іх цікавяць, а разам з тым патрабуюць на сучасным этапе развіцця навукі і цывілізацыі дадатковых разваг, і ўнесці свой пасільны ўклад у іх вырашэнне.

Да таго ж, навукова-даследчая праца са студэнтамі малодшых курсаў мае выразную дыдактычную скіраванасць, гэта адзін з дзейсных спосабаў і сродкаў самавыхавання і самадысцыпліны маладога чалавека, што дапамагае яму з карысцю для сябе і сваёй грамадскай пазіцыі арганізаваць свой вольны час, скіраваць свае сілы на самаразвіццё і самаўдасканаленне, а таксама набыць адпаведныя, вельмі патрэбныя для самарэалізацыі ў далейшым “дарослым” жыцці, навыкі і якасці, да прыкладу, уменне ўласнымі намаганнямі вырашаць пастаўленыя перад сабой пытанні і несці адказнасць за ўласныя развагі, правільна, дакладна і карэктна фармуляваць свае меркаванні, фарміраваць свой, уласны пункт погляду і даносіць яго да адрасата, крытычна ставіцца да ўсё нарастаючай плыні інфармацыі і “фільтраваць” яе з пазіцый уласнага светагляду ды ў рэшце рэшт фарміраваць той жа ўласны сведагляд, сістэму жыццёвых прыхрытэтаў і каштоўнасцей, сваю актыўную жыццёвую пазіцыю, што якраз і дапаможа супрацьстаяць той безыдэйнасці і разгубленасці перад складанасцямі сённяшняга жыцця і цяжкасцю выбраць свой шлях, што становіцца, на жаль, тэндэнцыяй для сучаснай моладзі, скіраванай на засваенне навакольнага асяроддзя праз усеагульную прызму прагматызму, што быццам бы дапамагае дасягнуць лепшых умоў жыцця; так званага этычнага плюралізму, што прыводзіць у сваім негатыўным праяўленні ўвогуле да ігнаравання прынцыпаў натуральнага маральнага закону, выпрацаванага нашымі продкамі стагоддзямі; праз прызму генетычна чужароднай для свядомасці дзіцяці – англійскай – мовы (маецца на ўвазе своеасаблівая, відаць, першапачаткова несвядомая, арыентацыя ў школе ўжо з пачатковых класаў на пераважнае засваенне англійскай мовы як першаснай у адносінах да роднай беларускай, нацыянальнай мовы з яе генетычнай народна-культурнай асновай, не беручы пад увагу тое, што менавіта праз мову, праз яе лепшыя, класічныя ўзоры ідзе і фарміраванне этнакультурнай і духоўнай кампетэнцыі дзіцяці ўвогуле, а значыць, духоўнае, маральна-этычнае выхаванне чалавека) і забруджанага негатыўнай інфармацыяй інтэрнету.

У святле сказанага, зразумела, узрастае адказнасць і роля ў працэсе далучэння навукоўцаў-пачаткоўцаў да традыцый айчыннай і сусветнай навукі, набываюць першыя навыкаў вядзення навукова-даследчай дзейнасці і фарміраванні ўласных навуковых пазіцый асобы выкладчыка-спецыяліста, пад кіраўніцтвам якога робяцца першыя крокі ў навуку – навуковага кіраўніка. Калі для студэнтаў старэйшых курсаў, якія ўжо ў значнай ступені сфарміраваліся як асобы, вызначыліся з жыццёвымі і навуковымі прыярытэтамі, выхаваўчая роля навуковага кіраўніка саступае месца найперш яго навукова-прафесійнай дасведчанасці, яго навуковаму аўтарытэту, то падчас заняткаў са студэнтамі малодшых курсаў поруч з навукова-прафесійнай кампетэнцыяй выкладчыка-спецыяліста ўзрастае роля асабістых якасцей кіраўніка, які павінен, на нашу думку, валодаць узорнымі чалавечымі якасцямі і імкненнем да бесперапыннага самаўдасканалення, творчым стаўленнем да працы і самой сваёй асобай фарміраваць у студэнтаў і цікавасць да навукова-даследчай дзейнасці, і імкненне да творчай самарэалізацыі і самастойнага, творчага асэнсавання актуальных навуковых пытанняў з улікам адпаведнага вопыту сусветнай і айчыннай навукі.

Спецыфіка арганізацыі навукова-даследчай дзейнасці са студэнтамі ў межах гуртка “Роднае слова” бачыцца нам і ў саміх задачах, якія стаяць перад ім як моладзевым навуковым аб’яднаннем. З аднаго боку, як ужо адзначалася намі вышэй, заняткі ў межах гуртка “Роднае слова” традыцыйна скіраваны на засваенне і паглыбленне ведаў студэнтаў пра сучасныя тэндэнцыі ў адпаведнай навуковай галіне, знаёмства іх з сусветнымі і айчыннымі дасягненнямі адпаведнай навукі; фарміраванне або ўдасканаленне уменняў і навыкаў вядзення навукова-даследчай работы і напісання навуковых прац па актуальнай праблематыцы сучаснай навукі; з другога ж, – гэта своеасаблівая навуковая “селекцыя”. Маецца на ўвазе тое, што, прайшоўшы апрабацыю сваіх навуковых здольнасцяў і вынікаў сваіх даследаванняў праз напісанне навукова-даследчых прац, выступленне перад аўдыторыяй са сваімі назіраннямі, удзел у навукова-практычных канферэнцыях і падрыхтоўку навуковых публікацый ужо з першых курсаў студэнты самі аб’ектыўна могуць ацаніць свой навуковы, інтэлектуальны і творчы патэнцыял і скіраваць свае далейшыя намаганні ў карысным для іх навуковым рэчышчы.

Як паказвае практыка, “выпускнікі” гуртка “Роднае слова” якраз і становяцца лепшым фондам спецыяльных навуковых семінараў філалагічнага факультэта і далей працягваюць актыўна займацца навукай, браць удзел у канферэнцыях і публікавацца, гэта ўжо патэнцыяльныя кандыдаты ў магістранты, аспіранты, патэнцыяльныя стыпендыяты спецыяльных фондаў. Такім чынам, праз гурток “Роднае слова” навукова-даследчая праца са студэнтамі малодшых курсаў стала на кафедры сучаснай беларускай мовы апошнім часам неад’емным складнікам вучэбнага працэсу. Гэта кампенсуе пэўным чынам адсутнасць на філалагічным факультэце вучэбнага лекцыйна-практычнага курса “Навукова-даследчая праца студэнтаў”, які чытаецца на

сённяшні дзень у многіх ВНУ рэспублікі, а таксама на некаторых факультэтах БДУ (у прыватнасці, хімічным) на другім курсе, знаёміць студэнтаў з метадамі і прыёмамі вядзення навуковага даследавання, спецыфікай выканання навукова-даследчых прац і значна аблягчае затым працу са студэнтамі ў межах навуковых спецыяльных семінараў. Спецыфіка ж навукова-даследчай працы са студэнтамі гуртка “Роднае слова” заключаецца ў тым, што яна мае не толькі ўласна пазнавальную ролю, але і дыдактычную, выхаваўчую скіраванасць, а значыць, дапамагае выхаваць, сфарміраваць ў навучэнцаў неабыхаваць да працэсаў сучаснай айчыннай і сусветнай навукі і цывілізацыйных працэсаў увогуле, сфарміраваць актыўную грамадскую і стваральніцкую пазіцыю. Да таго ж, навукова-даследчая праца са студэнтамі на малодшых курсах спрыяе іх своечасовай творчай самаідэнтыфікацыі, самавызначэнню, што дапамагае, з аднаго боку, скіраваць навучэнцаў як мага раней уласныя высілкі ў абраным для свайго асобасна-прафесійнага развіцця рэчышчы, а з другога боку, выконвае своеасаблівую “селекцыйную” функцыю, што спрыяе фарміраванню асобаснага рэзерву навукі будучыні.

Наталля Чайка

ЭЛІПТЫЧНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ З ПРАПАЗІЦЫЯЙ СТАТАЛЬНАЙ ЛАКАЛІЗАЦЫЯЙ

Прапазіцыя эліптычных сказаў са значэннем статальнай лакалізацыі складаецца з комплексу непрэдыкатывных кампанентаў. Звычайна ў склад названай прапазіцыі ўваходзіць актант аб’ектнага або суб’ектнага тыпу (Ag Object) і лакатыў (S Loc). Актанты ўказваюць на аб’ект або суб’ект, які размяшчаецца адносна пэўнага арыенціра. Названая структура эліптычнага сказа са значэннем статальнай лакалізацыі з’яўляецца мінімальна неабходнай: пры адсутнасці прэдыкатнага кампанента /быць/, /знаходзіцца/ прапазіцыйную семантыку ўтвараюць непрэдыкатныя – у дадзеным выпадку аб’ект (суб’ект) і лакатыў. Названая прапазіцыя рэалізуецца толькі ў *ізаморфных* структурах.

Эліптычныя канструкцыі са значэннем статальнай лакалізацыі ў межах прасторавага арыенціра. Эліптычныя канструкцыі са значэннем статальнай лакалізацыі ў межах прасторавага арыенціра ўключаюць нулявы дзеяслоў і два матэрыяльна выражаныя кампаненты. Адметнасць семантыкі названых сказаў заключаецца ва ўказанні на канкрэтны арыенцір пры дапамозе пэўных злучнікаў у спалучэнні з лакатывам. Якасць складу кампанентаў у падобных сказах можа быць розным. Прапазіцыя можа ўключаць адушаўлены суб’ект (агенса) і лакатыў Ag ø S Loc: *Твае салдаты тут, у акопах* (А.Дудараў); *Ля маці – дзеці: Лёдзя з мужам, Антось, Мікіта, Тамаш...* (Н.Гілевіч); *У засадзе Баранаў Васіль* (А.Куляшоў); *Ноч. Снягі, як горы. На снягах салдаты 3 27-га Сібірскага палка* (П.Броўка); *Бацька – у атрадзе* (В.Быкаў); *Як ні скажаш, вельмі цяжка на кавалку зарабляць. На сяле ўсё немцы ў касках, а Міколы не*

чуваць (П.Броўка). рэалізацыя семантычнай мадэлі можа ажыццяўляцца рознымі структурамі: $Ag \emptyset Loc \rightarrow N_n \emptyset Rel Adv$; $N_n \emptyset$ ля N_i ; $N_n \emptyset$ у N_i ; $N_n \emptyset$ на N_i ; $N_n \emptyset$ на N_i . Рэалізацыі прапазіцыйнай семантыкі статычнай лакалізацыі не адрозніваюцца разнастайнасцю. Агенс заўсёды выражаецца назоўнікам або займеннікам у форме назоўнага склону. У названых канструкцыях толькі лакатыў мае розныя формы выражэння. Лакатыў можа выражацца **назоўнікам з прыназоўнікам**: *А сват у хаце з жаніхом* (Н.Гілевіч); *На агародзе Хоня...* (І.Мележ); *Зноўку ў ліпавых начоўках дзіця і песня...* (Т.Бондар); **прыслоўем**: *Яўхім дома...* (І.Мележ); **займеннікам з прыназоўнікам**: *З некуль выскачыў газік, пабег – сургунём*; *На ім – дзядзька Тамаш з велічэзным снапом* (П.Броўка); прыслоўным займеннікам: *Кінь буракі ды прыбярыся... Сваты там...* (І.Мележ). Аднак формы выражэння лакатыва не змяняюць яго сінтаксічную ролю. У стуркуры прапазіцыі лакатыў указвае на месца знаходжання суб'екта.

Прапазіцыя статальнай лакалізацыі можа ўключаць аб'ект (неадушаўлёны прадмет) і лакатыў. Семантычная мадэль эліптычнага ўключае $Object \emptyset Loc$. Структурна названыя сказы не адрозніваюцца ад папярэдніх, акрамя спосабаў выражэння аб'екта. Аб'ект у такіх сказах звычайна выражаецца назоўнікам: *На вуліцы – ластавак радасны цвіргат* (Н.Гілевіч); *Хлеб – у дзяжы і на лапаце, На подзе ў печы, На сталі, І на далонях ішчаснай маці...* (Н.Гілевіч); *Там, напэўна, гаі* (Н.Гілевіч); *Наперадзе – мосцік драўляны стары* (Н.Гілевіч); *І ўбачыў ружы...* *Скрозь і ўсюды – Духмяны квет, ружовы квет* (Н.Гілевіч). $N_n \emptyset$ у N_i ; $N_n \emptyset Adv Dir$, $N_n \emptyset Rel Adv$.

Дыктумны змест падобных сказаў прадстаўлены элементарнай прапазіцыяй, якая ўключае су'ект або аб'ект і лакатыў. Па-сутнасці названыя непрэдыкатывныя кампаненты і складаюць семантыку эліптычнага сказа. Семантычная структура такіх сказаў двухкампанентная.

Эліптычныя канструкцыі са значэннем статальнай лакалізацыі за межамі прасторавага арыенціра. Названая разнавіднасць эліптычных сказаў сустракаецца таксама вельмі часта. Семантычная структура гэтых сказаў не адрозніваецца ад папярэдніх і ўключае аб'ект або суб'ект і лакатыў. Адзінае адрозненне названых канструкцый заключаецца ў тым, што яны змяшчаюць адпаведныя прыназоўнікі, якія ўказваюць на тое, што суб'ект або аб'ект знаходзіцца па-за межамі прасторавага арыенціра. Часцей у такіх сказах ужываюцца злучнікі **за**: *За хмарай шызай – неба сінява...* (Р.Баравікова); *За беражком – чыстая вада* (І.Мележ); *За лугам – магільнік, хмызняк і багна* (З.Бядуля); *Там, за сінім ціхім борам, шмат засмучаных суніц* (А.Куляшоў); *Дарога – за ўяўнай мяжой* (Т.Бондар); *За шыбай – снежаньскі лядок...* (Р.Баравікова); *...За дзеравянаю канцавою вуліцаю – мураваны грымучы горад* (К.Чорны) – $Object \emptyset S Dуп \rightarrow N_n \emptyset$ за N_i ; **ля**: *...Шыпыны куст – ля хаты – на шляху* (Р.Баравікова) – $N_n \emptyset$ ля N_g ; **перад**: *І палкоўнікава постаць*

у яго перад вачыма (П.Броўка) – N_n ø перад N_1 ; **побач**: Побач са сталом – канана (А.Макаёнак) – N_n ø побач са N_1 .

У падобных сказах могуць ужывацца і іншыя злучнікі, што змяняе толькі форму выражэння лакатыва і не ўплывае на элементарную прапазіцыю эліптычнага сказа.

Літаратура

1. Адмони В.Г. Основы теории грамматики. – Л.: Наука, 1964. – 238 с.
2. Багдасарян В.Х. К вопросу об имплицитном в языке // Философия и методологические вопросы науки: Сб. ст. / Акад. наук Армян. ССР, Ин-т философии и права; Отв. ред. Г.А. Чеворкян. – Ереван, 1977. – С. 96 – 108.
3. Блох М.Я. Неполное и вторично полное предложения как строевые элементы разговорной речи // Теория и практика лингвистического описания разговорной речи: Межвуз. сб. науч. тр. Горький, 1987. – С. 13 – 20.
4. Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя. – Мн.: Універсітэцкае, 1987. – 320 с.
5. Гапова Е.И. Контекстные средства актуализации имплицитных темпоральных значений // Коммуникативный аспект: процессы и единицы: Межвуз. сб. науч. тр. / Рост. гос. пед. ун-т; Отв. ред. Л.В. Шишкова. – Л., 1991. – С. 25 – 31.
6. Дубовцева Т.Ф. Семантизация эллиптических конструкций как условие их функционирования в диалоге // Взаимодействие социальных и структурных факторов в языке и речи: Сб. ст. / Саратов. ун-т; Отв. ред. Л.И. Баранникова. – Саратов, 1988. – С. 79 – 84.
7. Соловьёва А.А. Эллипсис и перенос функций в сфере предикативно-обстоятельственных отношений в сложном предложении современного русского языка: Межвуз. сб. ст. / Куйбышев. гос. ун-т; Отв. ред. Е.С. Скобликова. – Куйбышев, 1982. – С. 97 – 104.
8. Фоминых Б.И. Типы эллиптических предложений в русском языке и их эквиваленты в чешском // Вопросы современного русского языка и диалектологии: Сб. ст. / Свердлов. гос. пед. ин-т; Отв. ред. В.Н. Светлова. – Тюмень, 1965. – С. 99 – 114.
9. Ширяев Е.Н. Основы системного описания незамещённых синтаксических позиций // Системный анализ значимых единиц русского языка: Синтаксические структуры: Межвуз. сб. / Краснояр. ун-т; Науч. ред. В.А. Белошапкова. – Красноярск, 1984. – С. 11 – 21.

Т.Л. Чахоўская

МЕТАДАЛОГІЯ І МЕТАДЫ ФОНАСТЫЛІСТЫЧНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ

У сучасным мовазнаўстве цікавасць да вывучэння гукавога ладу беларускай мовы застаецца адным з фактараў развіцця тэорыі мовы. Фанетычны аналіз гукавых сродкаў мае на мэце выяўленне асноўных адзінак, апісанне іх фанетычных уласцівасцей і правіл выкарыстання ў мове.

На падставе найноўшых дасягненняў лінгвістыкі даследуюцца сегментныя і суперсегментныя фанетычныя сродкі – гукі, склады, націск, інтанацыя. Асабліва ўвага надаецца элементарным адзінкам – гукам, якія разглядаюцца ў розных аспектах – артыкуляцыйным, акустычным, перцэптыўным і функцыянальным. Аналіз фанетычных сродкаў мовы звязаны з

распрацоўкай спецыяльных метадаў даследавання, заснаваных на прымяненні тэхнічных сродкаў, якія дазваляюць вылучыць з непарыўнай маўленчай плыні сегменты рознай даўжыні.

З фанетычнай праблематыкай звязаны даследаванні негукавых фанетычных сродкаў. Так, *акцэнталогія* (лац. *accentus* – ‘націск’ і грэч. *lo'gos* – ‘слова, вучэнне’) – раздзел лінгвістыкі, які вывучае прыроду і функцыянаванне націску. *Сілабіка* (грэч. *syllabe* – ‘склад’) – вучэнне аб складзе і прынцыпах складападзелу. *Інтаналогія* (лац. *intonare* – ‘моцна вымаўляць’ і грэч. *lo'gos* – ‘слова, вучэнне’) – навука аб інтанацыі, адзінстве яе кампанентаў: мелодыкі, працягласці, тэмпу маўлення, сінтагматычнага падзелу, меладычнага дыяпазону маўлення. *Фонатактыка* (грэч. *phone* – ‘гук’ і лац. *tactus* – ‘адчуванне на дотык’) даследуе заканамернасці спалучальнасці фанем. *Фонасемантыка* (грэч. *phone* – ‘гук’ і *semantikos* – ‘які абазначае’, *sema* – ‘знак’) – навука аб фанетычных значэннях слова, якая аналізуе сувязі паміж гукамі і сэнсам.

Новыя лінгвістычныя дысцыпліны ўзнікаюць пры аб’яднанні двух самастойных раздзелаў мовазнаўства, у выніку чаго аб’ект даследавання можа разглядацца ў розных аспектах праз асаблівасці яго складнікаў. Напрыклад, *фоніка* (грэч. *phonikos* – ‘які гучыць’) – гэта раздзел стылістыкі, які даследуе гукавую арганізацыю маўлення, вывучае фанетычныя сродкі мовы з пункту гледжання іх эстэтычнага патэнцыялу. Значная ўвага пры гэтым надаецца аналізу арганізацыі паэтычнай мовы.

Фонастылістыка (грэч. *phone* – ‘гук’ + стылістыка) – інтэграваная навука, якая ўзнікла на сумежжы фанетыкі і стылістыкі. Сёння фонастылістыка застаецца адным з новых і недастаткова распрацаваных раздзелаў лінгвістыкі. Увесь шырокі спектр навуковых поглядаў на прадмет гэтай навукі можна звесці да наступных:

1. фонастылістыка “вывучае вобразныя асацыятыўныя ўяўленні, якія выклікаюць у чалавека гукі”⁴;

2. фонастылістыка – галіна лінгвапаэтыкі, якая даследуе гукі паэтычнага маўлення. Асаблівая ўвага звяртаецца на “размежаванне акустычнага і графічнага вобраза гука”⁵;

3. фонастылістыка сумяшчае ў сабе паняцці “тыпу прамаўлення (прамаўляць → прамаўленне) і стылю вымаўлення (вымаўляць → вымаўленне)”⁶; параўн. рус. *произнесение* і *произношение*, ням. *das Aussprechen* і *die Aussprache*, англ. *making sounds* і *pronunciation*.

Пры першых двух падыходах прадмет фонастылістыкі супадае з прадметамі іншых лінгвістычных дысцыплін, адпаведна з фонасемантыкай і

⁴ Int: адпач <http://www.drofa.ru/new/280.htm> Int: адпач <http://www.tomsk.fio.ru/works/95/sa-harnyh/toppage3.htm>.

⁵ Int: адпач <http://www.tula.net/tgpu/vissotskj/vissotskj.htm>

⁶ Int: адпач <http://www.dvqu.ru/umu/qosstand/new/spec/620100.htm>

фонікай. У дысертацыйным даследаванні мы будзем прытрымлівацца трэцяга пункту гледжання, які сінтэзуе фанетычны і стылістычны аспекты мовы.

Фонастылістыка вывучае рэалізацыю стылістычных магчымасцей фанетычных адзінак з улікам сітуацыі і мэты зносін.

Вырашэнне лінгвістычнай задачы адбываецца праз метады – сукупнасць аперацый над моўным матэрыялам. Фонастылістыка, як і сучасная фанетыка, карыстаецца эксперыментальна-фанетычнымі метадамі, якія прымяняюцца ў акустыцы і фізіялогіі, для аналізу гукавых адзінак. Фізіялогія даследуе асаблівасці ўтварэння гукаў пры дапамозе метадаў палатаграфавання (фіксуе месца дотыку языка да паднябення ў працэсе артыкуляцыі), кінафотаздымкі рухаў губ, рэнтгеназдымкі маўленчага апарата. Палатаграмы, лінгваграмы і рэнтгенаграмы падаюць поўную інфармацыю пра рухі актыўных органаў маўлення, а таксама пра месца і спосаб утварэння гукаў. Разам з метадамі інструментальнага назірання вельмі шырока выкарыстоўваюцца і больш даступныя метады – назіранне і саманазіранне над рухамі маўленчых органаў.

Саманазіранне можа праводзіцца як у дачыненні да звестак аб мускульных рухах, так і да звестак аб успрыманні гукаў. Паказчыкі мускульных рухаў інтэрпрэтуюцца досыць праблематычна, паколькі рухі знешніх органаў адчуць значна лягчэй, чым рух паветраных струменяў. Назіранні над рухамі языка грунтуюцца на кантрастах, напрыклад, чаргуецца праца задняй і перадняй частак языка. Для таго, каб пераканацца ў тым, якая частка языка працуе пры ўтварэнні пэўнага гука, адна і тая ж артыкуляцыя паўтараецца некалькі разоў запар, пакуль не ўзнікае стомленасць пэўнай часткі, што адразу зможа выклікаць непрыемныя адчуванні і адначасова паведаміць, дзе менавіта гэта адбываецца.

Для вызначэння пад'ёмаў языка пры вымаўленні галосных пасля папярэдніх выключна мускульных назіранняў (якія варта фіксаваць пісьмова) можна выкарыстаць люстэрка і, паўтараючы адпаведныя артыкуляванні, праверыць у ім ступень ротаразмыкання. Такія назіранні над мяккім паднябеннем, маленькім язычком і гартанню будуць складанымі без прымянення спецыяльнага гартаннага люстэрка на доўгай ручцы – ларынгаскопа (ад грэч. *larynx* – 'гартань' і *skopeo* – 'гляджу, назіраю').

Для ўдакладнення інтэрвалаў высокіх і нізкіх гукаў можна выкарыстаць некаторыя музычныя інструменты (напрыклад, раяль) з дапамогай якіх можна вызначыць, што інтэрвал [з] і [з'] прыкладна супадае з актавай, інтэрвал [і] і [у] адпавядае малой тэрцыі. Яшчэ больш дакладную праверку, якая зможа зафіксаваць колькасць ваганняў за секунду кожнага вымаўленага гука, падае камертонавая методыка. У фанетычных лабараторыях ёсць наборы камертонаў, наладжаных на розную частату гучання, што дазваляе вызначаць колькасць ваганняў розных гукаў.

Як пры прымітыўна-эксперыментальных назіраннях, так і пры інструментальна-фанетычных даследаваннях можна аб'ектыўна вывучыць як артыкуляцыйны, так і акустычны бок вуснага маўлення.

Акустычны аналіз праводзіцца пры дапамозе электраакустычных метадаў. Гукавыя адзінкі даследуюцца пры дапамозе спецыяльных прылад – асцылографаў і спектрографаў.

Асцылаграфічная методыка пры дапамозе мікрафона і ўзмацняльнай апаратуры дазваляе ператварыць вагальныя рухі паветраных струменяў у электрычныя ваганні, якія далей перадаюцца праз магнітафон, што захоўвае на стужцы адпаведнае гучанне, у асцылограф. У асцылографе маюцца асаблівыя шлейфы, напоўненыя маслам. Гэтыя шлейфы звязаны тонкай ніткай, пры дапамозе якой электрычныя з’явы перадаюцца праз люстэрка на кіналенту ў выглядзе асцылаграм. Пры дапамозе асцылаграм фіксуюцца акустычныя характарыстыкі запісаных гучанняў.

Пры спектраграфічнай методыцы шляхам ператварэння ваганняў паветраных хваляў у электрычныя ваганні праз мікрафон (магнітафон падключаецца паралельна) падаюцца ваганні праз фільтры спектрографа (ад грэч. *spectrum* – ‘тое, што бачу’ і *grapho* – ‘пішу’). Гэтыя ваганні адпавядаюць частотнай настройцы гукаў. Пры наяўнасці фільтраў, здольных адрозніваць 4-6 тысяч герц, можна спектраграфаваць галосныя. Для зычных колькасць фільтраў павялічваецца, і частотныя магчымасці дасягаюць 12 тысяч герц.

Кімаграфічная методыка заключаецца ў непасрэднай фіксацыі на папяровай стужцы, якая абмотвае адзін рухомы барабан або расцягваецца паміж двума рухомымі барабанами, артыкуляцыйных рухаў гартані, рота і носа пры дапамозе замацаваных перпендыкулярна да рухомай стужкі пісчыкаў, замацаваных на т.зв. марэеўскіх барабанах. Апошнія пакрываюцца тонкай гумай і спалучаюцца спецыяльнымі прыладамі з інструментамі, што непасрэдна судакранаюцца з актыўнымі і пасіўнымі органамі маўлення чалавека. Адна рыска на стужцы адпавядае працы носавага рэзанатара, для чаго ў носавую поласць устаўляюцца спецыяльныя капсулы, злучаныя з марэеўскім барабанам. Гэтая рыска адзначае толькі ўключэнне і выключэнне носавага рэзанатара: у першым выпадку – хвалістая лінія, у другім – прамая, і ступень назалізацыі гука.

Другая рыска, найбольш разнастайная ў сваіх выгінах, адзначае працу поласці рота. Для гэтага выпрабоўца набліжае да сваіх губ амбушур (ад франц. *embouchure* – ‘дзірка’) – раструб, з’яднаны з марэеўскім барабанам. Гэтая рыска адлюстроўвае змыканне і размыканне ротовых маўленчых органаў, іх звужэнне і ўвогуле ўвесь працэс артыкуляцыі, звязаны са спосабам утварэння гука.

Трэцяя рыска адзначае працу гартані (дрыжанне галасавых звязак пры голасе і інтэнсіўнасць дрыжання) або ўключэнне і выключэнне гартані (прамая лінія). Для гэтага да правага ці да левага боку кадыка выпрабоўцы прывязваюць ларынгафон (ад грэч. *larynx* – ‘гартань’ і *phone* – ‘гук’), які перадае марэеўскаму барабану вагальныя рухі галасавых звязак.

Пад ніжняй рыскай кімограф падае лінію адліку часу ў выглядзе хвалі, што дазваляе любым адрэзкі на іншых рысках вызначаць у долях секунды. Названая методыка не з’яўляецца эфектыўнай і аптымальнай для акустычнай

характарыстыкі маўлення, але дакладна раскладае артыкуляцыю маўленчага апарата на носавую, ротавую і гартанную. Супастаўляючы ўсе паказчыкі кімографа, можна вызначыць адпаведнасць пэўных адрэзкаў гукам і іх фазам.

Пры правядзенні даследаванняў выкарыстоўваецца метада комплекснага аналізу матэрыялу, які дазваляе разглядаць вуснае маўленне як сістэму з іерархічнымі адносінамі. Аналізуецца таксама структура фонастыляў і асаблівасці рэалізацыі фонастылем у вусным тэксце.

Комплексны метада ўключае супастаўляльны, апісальны, аўдытыўны і акустычны аналіз вуснага маўлення. Апісанне фонастылістычных адзінак (тыпаў, варыянтаў), іх акустычных уласцівасцей, а таксама супастаўленне фонастылем з'яўляюцца істотнымі фактарамі пры вылучэнні і класіфікацыі фонастыляў.

Канструктыўныя метады патрабуюць канструявання або мадэлявання тэарэтычных аб'ектаў, выкарыстання абстракцыі і дэталізацыі. Метада мадэлявання забяспечвае апісанне шматлікіх выказванняў, мадэлі якіх могуць адлюстроўваць розныя аспекты вывучэння. Кожная мадэль (напрыклад, мадэль пэўнага фонастылю) будзеца на аснове гіпотэзы і з'яўляецца аналагам арыгінала, што дазваляе перанесці веды з мадэлі на арыгінал. З дапамогай канструктыўных метадаў вывучаецца ўзнікненне сказаў у маўленні і іх асаблівасці згодна з існуючымі дынамічнымі законамі пабудовы выказванняў у пэўных фонастылях.

Асноўную методыку фонастылістычных даследаванняў складаюць працэдуры сінтэзу (аб'яднання, складання) і аналізу (расчленення, раскладання), якія дазваляюць убачыць аб'ект даследавання ў дэталі і ў цэлым. Мы даследуем дыферэнцыяльныя прыкметы фонастылем, сукупнасць якіх і ўказвае на адпаведны фонастыль.

Да метадаў збору фактаў адносіцца назіранне над маўленнем. Назіранне – гэта сістэматычнае, мэтанакіраванае ўспрыняцце з'яў з мэтай вывучэння іх спецыфічных змен у пэўных умовах. Дакладнасць назірання залежыць ад пастаўленай задачы, узроўню ведаў назіральніка і ад яго суб'ектыўнай ацэнкі. На падставе аналізу некалькіх тэкстаў аднаго і таго ж тыпу робяцца высновы адносна выяўлення найбольш істотных і паўтаральных прымет фонастыляў. Акрамя прынцыпу *частотнасці* ў рабоце выкарыстоўваюцца і іншыя прынцыпы: *камунікатыўнасці* (аналізуюцца аўдыязапісы, якія дэманструюць акты камунікацыі), *сістэмнасці* (маўленне з'яўляецца складанай сістэмай з іерархічнымі адносінамі; элементы гэтай сістэмы – узаемазвязаныя, узаемазалежныя і ўзаемадапаўняльныя), *функцыянальнасці* (фонастылемы вылучаюцца на падставе спецыфікі іх функцыянавання ў канкрэтным маўленні), *стылістычнай дыферэнцыяцыі* (кожны фонастыль характарызуецца сваімі маўленчымі асаблівасцямі).

Да метадаў рэгістрацыі належыць запіс на магнітафонную стужку і фанетычная транскрыпцыя з указаннем рухаў тону, асаблівасцей інтанавання, колькасці і працягласці паўз. Напрыклад: [мэс'°о'↑стры намэ'рва'j°уц'ъ на'ват

/ пашыры''ц' свај°у' а'↓кцј°у / пратэ'↑ст прац'·а'үвајэц:а зУв'іны' ўра'↓д°у / сказа'↑ла банах°о'↓в'іч / ура'↑т н'эУзапрапанава'ў нам н'іч°о'↓үа / шт°оУмаүл°о'↑УбУзаб'асп'э'чыц' на'шыј·а патрабава:'↓:н':і //] – *Медсёстры намерваюцца нават пашырыць сваю акцыю. “Пратэст працягваецца з віны ўраду, – сказала Банаховіч. – Урад не запрапанаваў нам нічога, што магло б забяспечыць нашыя патрабаванні”.*

Пры апрацоўцы матэрыялу выкарыстоўваюцца самыя разнастайныя метады: статыстычна-матэматычныя, графічныя, квантатыўныя (колькасныя), метад аўтаматычнай апрацоўкі ЭВМ. Колькасныя паказчыкі даюць пэўную інфармацыю пра самі тэксты. Метад прымяняецца для апісання і класіфікацыі тэкстаў, паколькі кампаненты вусных тэкстаў (інтанацыя, арфаэпічныя, лексічныя і граматычныя асаблівасці) могуць быць асновай для размежавання, адрознення і кваліфікацыі тэкстаў вуснага маўлення. Колькасныя метады дазваляюць падлічыць колькасць розных элементаў (гукаў, слоў, сказаў і г.д.) у тэксце, частату іх ужывання, спалучальнасць з іншымі адзінкамі.

Электронная вылічальная тэхніка дапамагае выявіць статыстычныя характарыстыкі маўлення, карыстаючыся метадамі матэматычнай тэорыі інфармацыі. Вымярэнне фізічных параметраў маўлення (хуткасці і працягласці маўлення, колькасці і якасці паўз, частаты асноўнага тону, сярэдняй, мінімальнай і максімальнай гучнасці маўлення, нот маўлення, інтанацыйнага малюнка) можа праводзіцца пры дапамозе сучасных сістэм камп'ютэрнага мадэлявання вуснага маўлення “Sony Sound Forge 10”, “Sonic Sonar”, “Cool Edit” і інш.

Пры аналізе матэрыялу актуальным з'яўляецца сэмплерны метад, які дазваляе выявіць колькасць гукаў маўлення за секунду. Сэмплы адметным чынам спалучаюцца ў гукі (10000 сэмплаў адпавядаюць 1 гуку). Разлік праводзіўся па наступнай формуле: $f = S/10000t$, дзе f – колькасць гукаў маўлення, S – колькасць сэмплаў, а t – час гучання маўлення ў секундах.

Аналіз метадаў засведчыў, што фонастылістыка валодае шырокімі магчымасцямі ў выбары і выкарыстанні разнастайных аперацый і методык аналізу пры вырашэнні лінгвістычнай задачы. На сённяшні дзень беларуская фонастылістыка мае значныя навуковыя здабыткі. Даследчыкамі сабраны багаты тэарэтычны і ілюстрацыйны матэрыял. Вуснае маўленне аналізуецца як з пазіцый уплыву лінгвістычных (сегментных і суперсегментных адзінак), так і экстралінгвістычных фактараў, таму прадметамі даследаванняў выступаюць розныя аспекты вуснага маўлення.

Г.К. Чахоўскі

ПРАБЛЕМЫ ГЕНЕРАВАННЯ МАЎЛЕННЯ І ТЭКСТУ Ў СУЧАСНАЙ ЛІНГВІСТЫЦЫ

Згодна з тэорыяй так званай «камп'ютэрнай» метафары, «мозг можа разглядацца як вылічальны механізм, падобны да камп'ютэра, а розум – гэта

набор праграм, якія забяспечваюць функцыянаванне мозга. Чалавечае мысленне наўрад ці можна звесці да функцый мозга, хутчэй чалавечае мысленне і функцыі мозга разам складаюць вылічальны працэс» [10, с. 367]. Камп'ютэрная метафара «Чалавек – гэта камп'ютэр» шырока выкарыстоўваецца не толькі спецыялістамі па штучнаму інтэлекту, якія атаясамляюць камп'ютэр з чалавекам (ён «мае» памяць і мысленне), не толькі нейрапсіхолагамі, якія даследуюць функцыянаванне нейронных сетак мозга (якія таксама «нагадваюць» працу ЭВМ), але і лінгвістамі. Калі гаворка ідзе пра метафару, пакладзеную ў аснову пэўнай навуковай тэорыі, яе называюць падставовай, – маюць на ўвазе тое, што яна робіцца зыходным пунктам развіцця тэорыі. «Метафара параўноўвае адну сістэму з другой, якая нам знаёмая больш. Так яна робіць больш лёгкай разуменне гэтай сістэмы», – адзначае М. Арбіб, даследаванне якога грунтуецца на дзвюх падставах: «Чалавек – гэта камп'ютэр» і «Чалавек – гэта жывёла» [2]. У гэтым выпадку дзейнасць чалавечага мозга атаясамляецца з дзейнасцю сістэм, якія ў большай ступені падлягаюць аналізу.

Якім чынам лінгвісты выкарыстоўваюць камп'ютэрную метафару? У апошні час мовазнаўцы, якія аналізуюць працэс разумення тэксту, будуць яго алгарытм: дзейнасць чалавека атаясамляецца з дзейнасцю камп'ютэра [14, с. 13-14; 22, р. 39]. З шэрагу прац, прысвечаных праблемам тэкстаўтварэння, можна адзначыць манаграфію Уолеса Чэйфа «Память и вербализация прошлого опыта» [19], дзе падаецца даволі дэталізаванае апісанне мысленчых аперацый пры стварэнні тэксту чалавекам, які апісвае выпадак, што некалі з ім адбыўся.

Усе мадэлі генеравання маўлення (ГМ) падзяляюцца аўтарамі калектыўнай манаграфіі [20] на тры тыпы: узроўневыя, цыклічныя і інтэгратыўныя. Ва ўзроўневых мадэлях кожная стадыя вылучаецца згодна з той моўнай падсістэмай (фаналогія, лексіка, сінтаксіс і г.д.), якая пачынае дзейнічаць на пэўным этапе тэкстаўтварэння. У цыклічных мадэлях вылучаюцца тыя або іншыя цыклы, этапы ГМ. І ўзроўневыя, і цыклічныя супрацьпастаўляюцца інтэгратыўным, «дзе спасылка на адпаведны ўзровень спалучаецца з вылучэннем паслядоўных фаз, або стадый працэсу» [20, с. 34]. Мы лічым, што такі падзел не заўсёды дае магчымасць для адназначнага аднясення мадэлі да пэўнага тыпу. Напрыклад, мадэль генератыўнага кірунку [18] мае дачыненне да цыклічных мадэлей, нягледзячы на тое, што яе ўяўленне – ад глыбіннай сінтаксічнай структуры праз шэраг трансфармацый у семантычны кампанент і далей у паверхневую структуру, якой даецца фанетычная інтэрпрэтацыя, – дазваляе суаднесці гэтую мадэль таксама і з узроўневымі мадэлямі, таму што тут трансфармацыі адбываюцца праз змену моўных падсістэм. У цэлым жа аўтары манаграфіі яскрава дэманструюць змену навуковых парадыгм, сутнасцю якой сталася змена цікавасці да стадый працэсу тэкстаўтварэння: традыцыйнае мовазнаўства, якое надае дамінуючую ўвагу сінтаксісу, разглядала менавіта генераванне напасрэдна самога маўлення – апісвала, як адбываецца сінтаксічнае структураванне, якім чынам сінтаксічная

структура запаўняецца лексічным матэрыялам, але давербальныя і вербальныя стадыі ГМ не размяжоўваліся. У працэсе змен, якія адбыліся ў 1970-я гады і былі адзначаны ўплывам псіхалогіі, увага пачынае надавацца і давербальным стадыям працэсу – матыву выказвання, думцы і унутранаму маўленьню [9]. Б.А. Сярэбранікаў адзначаў, што думка можа мець не толькі вербальныя формы, але рэалізоўвацца і іншым чынам – перш за ўсё вобразным [13]. Ідэі аб невербальным характары мыслення ў расійскай навуковай традыцыі звязаны з імем Л.С. Выгоцкага, які лічыў, што «адзінкі думкі і адзінкі маўлення не супадаюць» [5]. У англамоўнай псіхалогіі думку аб не заўсёды вербальным характары мыслення выказаў К. Прыбрам, які лічыў, што, акрамя знакаў і сімвалаў, мысленне ўключае галаграфічны кампанент. Галаграмы – трохмерныя фотаздымкі, якія нібыта спыняюць рэчаіснасць у памяці чалавека [11, с. 350].

У цэлым змены, што адбыліся ў поглядах на ГМ, добра дэманструюцца на прыкладзе мадэлі, прапанаванай С.Д. Кацнельсанам, які лічыў, што ўвесь працэс маўленчай дзейнасці павінен разглядацца ў ідэале «не як напластаванне асобных, узятых з агульнага кантэксту і незалежных адзін ад другога сказаў, а як утварэнне тэкстаў, закончаных маўленчых твораў» [7, с. 119]. На думку С.Д. Кацнельсана, працэс ГМ пачынаецца з выбару тэмы і стратэгіі паведамлення, а выпрацоўка плана і стратэгіі не заўсёды мае ўсвядомлены характар, але гэты план і стратэгія імпліцытна маюцца ў кожным тэксце. Вызначэнне тэмы паведамлення актывізуе пэўны фрагмент памяці (ведаў), а першы накід плана з’яўляецца сродкам разгортвання зместу і яго сегментацыяй на асобныя элементы. Такім чынам, у адрозненне ад генератыўнай граматыкі, маўленчая дзейнасць звязваецца з дзейнасцю свядомасці, што змяшчае эпізоды, падобныя да малюнкаў, дзе асобныя дэталі яшчэ не вылучаюцца. Таму асноўным складнік ГМ – семантычны, а не сінтаксічны. Працэс руху ад семантычнага боку да афармлення думкі праз канкрэтныя сказы разглядаецца С.Д. Кацнельсанам ужо ў рэчышчы генератыўнай семантыкі 1970-х гадоў: «Сродкам падзелу мысленчай плыні на асобныя кадры з’яўляюцца рэляцыйныя прэдыкаты і неабходныя для іх канкрэтызацыі фармальныя паняцці або значэнні. Са спалучэнняў рэляцыйных прэдыкатаў узнікаюць прапазіцыі, якія робяцца своеасаблівымі падставовымі матрыцамі для стварэння сказаў» [7, с. 5–6].

Мадэль ГМ, прапанаваная С.Д. Кацнельсанам, спалучыла псіхалагізм (традыцыі Л.С. Выгоцкага) і паслядоўны аперацыяналізм «новых граматык» (традыцыі Ч. Філмара і У. Чэйфа).

Паводле Л.С. Выгоцкага, унутранае маўленне мае спецыфічны сінтаксіс – выключна прэдыкатыўны, які злучае дзейнік і выказнік. Унутранае маўленне – гэта «нанізванне» прэдыкатаў [5, с. 301]. Адзначаючы асаблівасці ўнутранага маўлення, якое будзе згодна з прынцыпам «нанізвання» прэдыкатаў, Л.С. Выгоцкі наўрад ці меў на ўвазе ўнутранае маўленне – папярэднік тэкстаўтварэння, што звычайна падкрэслівалася ва ўсіх мадэлях ГМ. Хутчэй за

ўсё, «нанізванне» прэдыкатаў характарызуе фрагмент маўлення, «абмежаваны зменай маўленчых суб'ектаў» [4, с. 252] – пэўны тэкст, дыскурс.

Вядома, што ідэі аб прэдыкаце, які разам з іменнымі групамі – выканаўцамі пэўных семантычных роляў (агенса, пацыенса, адрасата і г.д.) складае граматычную аснову сказа, у свой час зрабілі значны ўплыў на семантыку і сінтаксіс (пад назвай «склонавай» або «ролевай» граматыкі). Склонавая граматыка, звязаная з імем амерыканскага лінгвіста Ч. Філмара, дапоўненая семантычным кампанентам у У. Чэйфа, сталася адмысловай схемай ГМ. Паводле Філмара і Чэйфа, ядром сказа з'яўляецца дзеяслоў. Тут мы маем справу з генераваннем асобнага выказвання, прычым сам тэрмін «генераванне», прынамсі ў Філмара, мае яшчэ метафарычны характар – маецца на ўвазе не стан і мадэль паводзін чалавека як суб'екта маўлення, а пэўная абстрактная схема, запаўненне якой спрыяе тэкстаўтварэнню.

Ідэі аб унутраным маўленні (зліцці прэдыкатаў) і склонавай граматыкі (падставы стварэння граматычнага ядра сказа) прызнаныя сёння практычна ўсімі даследчыкамі ў галіне ГМ як найбольш дакладныя адлюстравальнікі працэсу тэкстаўтварэння. Далейшым развіццём гэтай мадэлі з'яўляецца семіётыка-гештальтпсіхалагічная мадэль, прапанаваная Т.А. Апалонскай і яе сааўтарамі [7], якія выказваюць думку аб змене ўзроўняў – дэнататыўнага і вербальна-сінтагматычнага – пры генераванні выказвання. На дэнататыўным узроўні ў правым паўшар'і мозга фарміруецца цэласнае ўяўленне з'явы, пра якую адрасант хоча паведаміць суразмоўцу (псіхалагі адзначаюць, што спецыфікай правапаўшарнага мыслення з'яўляецца схільнасць да цэласнага ўспрымання свету з усімі яго складнікамі [12, с. 39]). На гэтым узроўні рэфэрэнт выказвання яшчэ не падзелены.

Да ўнутранага маўлення мае дачыненне наступны дэсінгнатыўны ўзровень, на якім з'яўляюцца прэдыкат і аргументы. Цэнтральнае месца ў структуры выказвання займае прэдыкат, «які лічыцца ўваходам у апісанне любой сітуацыі і вызначае сваёй семантыкай пэўны сцэнарый, які затым разгортваецца ў выказванні. Згодна з гэтымі сцэнарыямі функцыянуюць аргументы, якія выконваюць прызначаныя ім семантычныя ролі» [1, с. 27–29]. На наступным – сінтагматычным – узроўні адбываецца афармленне ролевай структуры выказвання ў сінтагматычны ланцуг (лінеарызацыя ролевай структуры) зноў з выкарыстаннем трох падузроўняў – сінтаксічнага, лексіка-марфалагічнага і фанетычнага.

Разгледжаныя намі працы сталіся значным крокам наперад у развіцці гіпотэз ГМ, аднак яны, як і ўсе грунтоўныя дасягненні навуковай думкі, паставілі і некаторыя новыя пытанні, якія яшчэ чакаюць адказу. Так, канцэпцыя С.Д. Кацнельсана вымушае задаць пытанне аб тым, у якой форме існуюць тэма і план паведамлення, калі яны не вербалізаваныя. Аналагічнае пытанне ўзнікае і да канцэпцыі Апалонскай і сааўтараў: як можна вызначыць прыроду «цэласнага бачання з'явы» – зрокавы вобраз, фрагмент інфармацыі, пэўная кагнітыўная структура, асобныя словы, што характарызуюць сітуацыю? Пры наяўнасці ўвагі

да невербальных стадый ГМ, адзначаныя мадэлі дэталёва апісваюць сам працэс вербалізацыі складнікаў свядомасці.

Новая мадэль ГМ, прапанаваная аўтарамі манаграфіі [20], прымаючы пад увагу папярэднія гіпотэзы, адрозніваецца ад ранейшых двума асноўнымі момантамі: 1) паглыбленай увагай да перадвербальных стадый маўленчага працэсу; 2) спецыяльнай пазіцыяй, якую займае «ўнутранае слова», у выглядзе якога выступаюць не толькі сінтаксічныя прэдыкаты, як гэта было ў папярэдніх мадэлях ГМ, а любыя словы, што могуць займаць пазіцыю любога члена сказа. Пры аналізе перадвербальных этапаў у гэтай мадэлі вылучаецца матывацыйна-пабуджальная стадыя, якая вызначаецца матывам і задумай маўлення: «Калі пры характарыстыцы матыву маўлення мы жадаем вызначыць, чаму і для чаго гаворыць чалавек, то пры далучэнні да аналізу паняцця задуму мы больш звязваем яго з прадметным зместам выказвання. Можна разумець задуму як прагназаванне таго, што трэба сказаць, каб ажыццявіць задуму. Вызначальнай рысай задуму з'яўляецца... тое, што яна палягае не толькі на першым этапе выказвання, але распаўсюджваецца і на больш разгорнуты ланцужок – цэлы тэкст» [20, с. 49]. Істотным момантам, на наш погляд, з'яўляецца аўтарская гіпотэза аб тым, што існуюць тыпы маўлення, дзе адсутнічае размежаванне паміж задумай і матывам: «Магчыма, у некаторых тыпах маўлення няма падстаў супрацьпастаўляць матыву маўлення і яго задуму. Тое, што атрымлівае назву матывацыйна-пабуджальнай стадыі – і ёсць стадыя фарміравання складанага камунікатыўна-прагматычнага цэлага, своеасаблівай сістэмы, у якой адбываюцца і элементы папярэдняга вопыту чалавека, як моўнага, так і нямоўнага, і канкрэтныя намеры моўцы, і мэты яго маўленчага акта, і прыёмы ўздзеяння на суразмоўцу... У фарміраванні матываў значную ролю адыгрываюць чалавечыя эмоцыі, у фарміраванні задуму маўлення – працэсы мыслення з іх прадметным зместам, з вылучанай сферай рэфэрэнцыі і тэматыкай маўленчага акта» [20, с. 49–50]. З гэтай цытаты вынікае, што пачатковая стадыя ГМ ужо змяшчае зародак як зместавага боку паведамлення, так і яго рытарычнага афармлення. У адрозненне ад папярэдніх мадэлей, тут дакладна вызначаецца роля эмоцый у фарміраванні пачатковай стадыі ГМ і ведаў, якімі карыстаецца моўца пры стварэнні паведамлення. Вядома, для пэўных тыпаў маўлення, напрыклад, пісьмовага, большую ролю адыгрывае задума, якая нараджаецца пад уплывам пэўных эмоцый. У вусным маўленні вызначальная роля належыць эмоцыям, якія робяцца штуршком да таго, каб суб'ект уступіў у камунікацыю. Аўтары гэтай мадэлі не спыняюцца падрабязна на матывах маўленчай дзейнасці і эмоцыях адрасанта, таму што яны не «могуць грунтоўна асэнсоўвацца з лінгвістычнага пункту гледжання» [20, с. 25]. Мы ж, у сваю чаргу, лічым, што для таго, каб зразумець з'яўленне ў тэксце пэўнага сэнсавага фрагменту і яго рытарычнае забеспячэнне, трэба ведаць канкрэтныя матывы, якія пабуджаюць моўцу карыстацца пэўнымі спосабамі маўленчага ўздзеяння для рэалізацыі сваіх намераў (у тэрмінах тэорыі маўленчых актаў – ілакутыўных мэтай) – дасягнення неабходных як маўленчых, так і немаўленчых

паводзін суразмоўцы (у тэрмінах тэорыі маўленчых актаў – перлакуцыі). Прынцыпова новым у межах адзначанай мадэлі з’яўляецца адрозненне задумы і думкі – псіхічнага ўтварэння, якое паступова нараджаецца і фарміруецца на падставе задумы. «Думка першапачаткова існуе як цэласны гештальт, як своеасаблівы згустак індывідуальных сэнсаў», – лічаць аўтары мадэлі [20, с. 29]. На падставе гэтых вызначэнняў застаецца ўсё ж незразумелым, у чым бачыцца адрозненне паміж задумай і думкай, паколькі аўтары пагаджаюцца з вызначэннем задумы, прапанаванай І.М. Зімняй, паводле якога задума – «гэта найбольш агульны непадзельны сэнс выказвання» [6, с. 74]. Застаецца таксама незразумелым уяўленне прыроды задумы, форма яе існавання як «папярэдніка таго, што трэба сказаць». Не вызначаюцца таксама ў гэтай мадэлі і адзінкі думкі: «Як можна ўявіць адзінкі мысленчай дзейнасці чалавека, мы так і не ведаем», – пішуць аўтары манаграфіі [20, с. 51].

У названым даследаванні робіцца вельмі ўдалая спроба апісання адзінак свядомасці, з дапамогай якіх ажыццяўляюцца працэсы мыслення, прычым робіцца гэта са спасылкай на працы па нейралінгвістыцы. Аўтары прапануюць гіпотэзу, згодна з якой дзейнасць свядомасці (мыслення) заключаецца ў тым, што «чалавек кіруе спецыфічнымі элементамі свайго вопыту – энграмамі, што ўзнікаюць як вынік адлюстравання свету і дзейнасці па яго пазнанню, перш за ўсё вобразамі рэчаў і з’яў, людзей і іншых жывых істот, уяўленнямі і г.д.» [20, с. 5]. У сістэме, якую мы называем чалавечым мозгам, на думку аўтараў, варта вылучыць прынамсі дзве сістэмы: нейрафізіялагічную як складаную сетку энграм двух розных тыпаў – энграм прадметна-вобразных і энграм моўных, а таксама сістэму іх узаемадзейнасці. Каб маўленне адбылося, трэба нейкім чынам суаднесці элементы вербальнай і невербальнай памяці. Гэтая сувязь, лічаць аўтары, усталёўваецца наступным чынам: зыходным матэрыялам для любой думкі з’яўляецца фонд энграм, а думка – гэта перагрупоўка энграм (з гэтага вынікае, што энграмы – гэта апэратыўныя адзінкі думкі). Вобразныя і прадметныя энграмы ў правым паўшар’і звязваюцца з іх моўнымі карэлятамі ў левым. Калі правае паўшар’е адзначаецца цэласным успрыняццём свету, то левае – здольнасцю да паслядоўнага пазнання [12, с. 39]. Сувязь паўшар’яў ажыццяўляе пераход ад цэласнага бачання сітуацыі да яе паэлементарнага ўяўлення, ад гештальта – да яго складнікаў, што лінгвістычна адпавядае трансфармацыі шматмерных структур шматзначнага кантэксту ў лінейныя. Гэтае пераўтварэнне ў маўленчыя структуры адбываецца пры ўдзеле галоўнага кампанента мадэлі – унутранага слова (развіццё ідэй Л.С. Выгоцкага аб унутраным маўленні), якое можа быць абазначэннем «любога з кампанентаў... думкі – або тых сутнасцей, паміж якімі моўца жадае ўсталяваць сувязь (часцей за ўсё суб’ектам і аб’ектам], або адной з гэтых велічынь, або, нарэшце, самой сувязі ці абставін яе рэалізацыі» [20, с. 63]. Аднак унутранае слова, на думку аўтараў мадэлі, – гэта зусім не слоўны моўны знак. Гэта – умоўная намінацыя ўсёй сітуацыі або яе часткі. Яно пакуль што напоўненае прыватнымі сэнсамі, а не канкрэтнымі моўнымі значэннямі. Застаецца даволі незразумелым, чым жа

выступае ўнутранае слова, якое, з аднаго боку, яшчэ не слова, а толькі яго «кавалачак», намёк на яго, «новае цела новага знака» [20, с. 4], а з другога – «часта з’яўляецца элементамі яго артыкулявання, хоць і ў рэдукаванай форме» [20, с. 67].

Аўтары лічаць, што прыватныя сэнсы, якія выражаюцца ўнутраным словам, «аб’ядноўваюцца ў такія групы, якія на ўзроўні выказвання адпавядаюць адны – значэнням сінтаксічных схем сказа і спосабам іх далейшага звязвання ў тэкст, другія – значэнням асобных намінацый або намінатыўных блокаў. Прадстаўніком... значэнняў першага тыпу з’яўляецца, напрыклад, значэнне агенсна-пацыенснага тыпу, значэнне суадносін паміж дзеясловам і іменнай групай» [20, с. 65]. З гэтага вынікае, што ўнутранае слова можа быць сінтаксічнай схемай выказвання. Але не зусім зразумела, як можа выглядаць унутранае слова, адпаведнае спосабам спалучэння сінтаксічных схем у тэкст. Верагодна, маюцца на ўвазе злучнікі, але ці азначае гэта, што на злучніках і ці *але* можа грунтавацца думка?

Аўтары мадэлі не адмаўляюцца ад таго, што пераход да знешняга выказвання змяшчае з’яву прапазіцыяналізацыі – выкананне тых роляў, якія адыгрываюць пэўныя прадметы ў пэўнай сітуацыі (ідэі склонавай граматыкі). Наватарства іх канцэпцыі заключаецца ў тым, што не толькі дзеяслоў, але і намінацыя любой ролі можа ўзнікаць у свядомасці як падстава новай думкі. Паводле гэтай тэорыі, перш чым унутранае слова ператворыцца ў знешняе, у свядомасці моўцы адбываецца перабор магчымых намінацый і «атрыманне той, якая трапіць у знешняе выказванне» [20, с. 66]. Варта спытаць: што прымушае адрасанта не прыняць шэраг намінацый, пакінуўшы адну? Верагодна, ён выбірае найбольш прыдатнае для перадачы зместу, які існуе або на ўзроўні задумы, або на ўзроўні думкі, што фарміруецца праз унутраныя словы. Але што рэгулюе гэтае пачуццё прыдатнасці? Відаць, менавіта тут спрацоўвае прагматычны аператар, які аўтары называюць выканаўцам кіруючай функцыі (але яго роля канкрэтна на пэўным этапе ГМ не характарызуецца).

Варта падкрэсліць, што гэтая мадэль вызначаецца паглыбленай прапрацоўкай перадмаўленчых этапаў ГМ, на якіх фарміруецца змест выказвання. У абагульненым выглядзе апісанне перадмаўленчага этапа выглядае наступным чынам: «Камунікатыўнае заданне задуманага тэксту з’яўляецца стымулам для актывізацыі свядомасці ў такім выглядзе, каб прывесці ў дзеянне механізм маўлення, вылучыць і абмежаваць у свядомасці тыя складнікі ведаў, пра якія пойдзе гаворка, пабудаваць канцэптuallyны аналаг тэксту, актывізаваць моўныя сродкі, якія звязаны з канкрэтным фрэймам і ўяўляюць яго моўныя карэляты» [20, с. 60]. Але пры апісанні самой мадэлі ГМ практычна не згадваюцца такія паняцці, як «канцэптuallyны аналаг» і «фрэйм», не характарызуецца іх роля ў пабудове тэксту, тым не менш гэтае апісанне падаецца нам адэкватным працэсам ГМ, якія падлягаюць даследаванню. Яно можа дапамагчы пры аналізе спецыяльных відаў дыскурса, у прыватнасці дыскурсаў з выразным камунікатыўным намерам і канцэптuallyзацыяй свету. Да

такіх дыскурсаў мае дачыненне перш за ўсё палітычны дыкурс, мэта стваральніка якога – ацаніць пэўную грамадскую з’яву з пазіцый ідэалагічных устаноў. Па сутнасці, палітычны дыкурс заўсёды канкрэтна адлюстроўвае інтэнцыі моўцы: прыкласці пэўныя вартасныя паказчыкі, заснаваныя на прыняцці пэўных ідэй як станоўчых у дачыненні да значных грамадскіх падзей і, адпаведна, кваліфікаваць гэтыя падзеі з пункту гледжання адпаведнасці гэтым ідэям. У пэўным сэнсе палітычны дыкурс з’яўляецца, паводле арыстоцэлеўскай класіфікацыі прамой, эпідэяктычным – ухвальным або ганьбавальным. Такім чынам, інтэнцыі і задума адрасантаў палітычнага дыскурса заўсёды выразна акрэсліваюцца. Але ў канкрэтнай сацыяльнай сітуацыі інтэнцыі і задумы, на наш погляд, трэба адрозніваць: калі задума характарызуецца прадметна-эмацыянальным зместам (напрыклад, абурацца нечым з пэўных пазіцый), то намеры моўцаў дыкуюцца канкрэтнымі абставінамі і могуць суадносіцца з пэўнымі матывамі, якімі кіруюцца людзі (напрыклад, імкненнем прадэманстраваць згоду з афіцыйнай пазіцыяй, выканаць «сацыяльны заказ» і г.д.). Пры адрозненнях у інтэнцыях задума застаецца агульнай для тых выпадкаў, калі адрасанты дыскурса займаюць адну пазіцыю ў дачыненні да пэўнай з’явы з пункту гледжання яго ацэнкі. У адрозненне ад папярэдніх схем ГМ, мы маем справу з канкрэтным відам дыскурса, дзе даволі акрэсленымі выглядаюць намеры і задума адрасантаў. Калі апісаныя мадэлі прапаноўвалі толькі ў найбольш агульным выглядзе паслядоўнасць аперацый ад з’яўлення матыва да стварэння маўленчага выказвання, то ў нашым выпадку ствараецца магчымасць дэталізаваць апісанне тэкстаўтваральных аперацый. Наколькі мы даследуем дыскурсы розных грамадскіх накірункаў, настолькі нас будучы цікавіць стадыі фарміравання зместу тэксту і яго рытарычнага забеспячэння, а не механізмы ператварэння ўнутранага маўлення ў форму маўленчага выказвання, таму што апошнія характарызуюць агульныя асаблівасці чалавечай псіхікі.

Праблемы таго, як складваецца змест тэксту, закранаюцца ў працы У. Чэйфа «Память и вербализация прошлого опыта». Працэсы, звязаныя з арганізацыяй зместу, аўтар падзяляе на тры падтыпы: падзел эпізода, прапазіцыяналізацыя (пабудова меркавання з вызначэннем роляў аб’ектаў, якія прымаюць удзел у эпізодзе) і выбар слоў і фраз для перадачы ідэй як пра аб’екты, так і пра «падзеі» [19, с. 39]. Прынцыпова новым у гэтай схеме з’яўляецца «падзел эпізода», таму спынімся на гэтым пункце. Паводле Чэйфа, наша памяць змяшчае ўяўленні дыскрэтных эпізодаў вопыту, якія могуць быць вялікімі або не вельмі з пункту гледжання прасторава-часавай працягласці і наяўнасці дэталей, напрыклад, «*маё дзяцінства*» або «*другая сусветная вайна*». На пэўным прамежкавым этапе робяцца магчымымі ўспаміны пра больш дробныя «кавалачкі» вопыту, напрыклад, «*мая паездка ў Бостан*», якія таксама могуць раскладацца на яшчэ больш дробныя падпадзеі, напрыклад, «*увечары пайшоў дождж*». «Такія абазначэнні перадаюць слухачу некаторую найбольш агульную ідэю аб змесце эпізода і могуць вызначаць межы таго, што чакае

пачуць слухач. Гэтыя абазначэнні пераважна з'яўляюцца своеасаблівымі ўстаноўкамі на працяг апавядання, дзе моўца будзе імкнуцца перадаць... дэталі. Гэты працэс «падзелу эпізода» з'яўляецца ў пэўнай ступені іерархічным» [19, с. 41]. Падзел эпізодаў на больш дробныя адбываецца пад уплывам пэўных стэрэатыпных схем, з дапамогай якіх арганізуецца вопыт (у Мінскага – фрэйм [21], у Шэнка і Абельсана – «сцэнарый» [22]). Напрыклад, існуюць стэрэатыпныя мадэлі наведвання рэстарана, падарожжаў на самалёце, параходзе або цягніку і г.д. «Схемы з'яўляюцца не толькі спосабам арганізацыі маўлення, але і спосабам інтэрпрэтацыі вопыту, атрыманага ў навакольным свеце, і спосабам арганізацыі паводзін» [22, р. 45].

У большасці вышэйназваных даследаванняў паняцце «фрэйм» выкарыстоўваецца для тлумачэння разумення тэксту, што вымагае пэўных удакладненняў у дачыненні да зместу тэрміна «фрэйм». Мы лічым, што варта размяжоўваць дэкларатыўныя веды – веды пра аб'екты – і працэдуральныя – аб сацыяльным узаемадзеянні, аб тым, як арганізуецца дзейнасць [3, с. 141]. Дэкларатыўныя і працэдуральныя веды могуць мець дачыненне да аднаго прадмета. Так, прыкладам дэкларатыўных ведаў, звязаных са словам «стол», могуць быць веды, змешчаныя ў слоўніковым артыкуле: «*стол* – прадмет мэблі ў выглядзе шырокай гарызантальнай дошкі на высокіх падпорах, ножках» [16, с. 628]. Сюды ж належаць веды аб тым, якія бываюць сталы, з чаго яны вырабляюцца. Але веды аб тым, як выкарыстоўваюць іх людзі, ужо будуць працэдуральнымі. Дэкларатыўныя веды лічаць зместам «фрэйма», а працэдуральныя пазначаюць тэрмінам «сцэнарый». Прымаючы гэты падзел, мэтазгодна зрабіць удакладненне: нам падаецца мэтазгодным разглядаць працэдуральныя веды ў шчыльнай сувязі з дэкларатыўнымі і вытворнымі ад іх. Адсюль «фрэйм» будзе больш шырокім паняццем за «сцэнарый» і будзе змяшчаць апошні ў выглядзе свайго слота. Сцэнарый – гэта дэталізацыя фрэйма. І фрэйм, і сцэнарый маюць псіхалагічную рэальнасць. Яны захоўваюцца ў доўгачасовай памяці чалавека. (Псіхолагі, а за імі і мовазнаўцы адрозніваюць кароткачасовую памяць (свядомасць) – тое, што ляжыць у полі зроку суб'екта, усведамленне звестак, атрыманых органамі пачуццяў пры першасным успрыняцці падзеі, і доўгачасовую памяць – тое, што не высвятляецца ў дадзены момант, але тым не менш маецца на ўвазе [19, с. 38]. Паводле Р. Клацкі, кароткачасовая памяць – інфармацыя, якую змяшчае сенсорны рэгістр, а доўгачасовая – інфармацыя, назапашаная ў мінулым [8, с. 23]). «У наш час яшчэ няма надзейных фізіялагічных і біяхімічных звестак ні пра носьбітаў доўгачасовай памяці, ні пра яе структуру. Найбольш верагодна, што доўгачасовыя сляды захоўваюцца на малекулярным узроўні і нейроны, якія з'яўляюцца носьбітамі інфармацыі аб падзеях, аб'ядноўваюцца ў ансамбль стэрэатыпнасці» [15, с. 17]. Раздражняльнік, які трапляе звонку, актывізуе пэўны фрэйм або яго частку, паводле якой можа ўзнаўляцца фрэйм. Фрэйм можа суадносіцца з такой адзінкай успрыняцця, як цэласны гештальт, і веды могуць мець як вербальны характар (прысутнічаць у памяці ў выглядзе слоўных

знакаў), так і характар неакрэсленых уяўленняў, бачанняў (візуальны характар). Фрэйм уключае і эмацыянальна-ацэначнае стаўленне да аб'екта ведаў (*я не быў на Багамскіх выспах, але я ведаю, што там прыгожа, і хачу там адпачыць*). Ён дэталізуецца праз слоты, у якасці якіх могуць выступаць і пацэдуральныя веды. Іншымі словамі, калі фрэйм – веды пра пэўныя з'явы, то сцэнарый – веды аб тым, як функцыянуюць гэтыя з'ява або што з імі адбываецца.

Фрэйм – лінгва-кагнітыўнае паняцце. Яно мае свой моўны карэлят. Апісанне фрэйма ўключае і спасылку на тое, як слова, што называе фрэйм, «будзе спалучацца з іншымі лексічнымі элементамі і ў якіх граматычных узаемадачынненнях яны будуць суадносіцца» [17, с. 91].

Фрэйм у свядомасці пэўнай асобы характарызуецца адмысловасцю, што адрознівае яго ад фрэйма з тым самым дэнататам у свядомасці іншай асобы. У аснове гэтай адмысловасці – адрозненні ў вопыце, адукацыі, узроўні інтэлекту розных моўных асоб.

Літаратура

1. Апполонская Т.А., Глейбман Е.В., Манолі І.З. Порождающие и распознающие механизмы функциональной грамматики. – Кишинёв, 1987. – 207 с.
2. Арбиб М. Метафорический мозг. – М.: Наука, 1976. – 176 с.
3. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Структуры знаний и их языковая онтологизация в значении идиомы // Исследования по когнитивным аспектам. – Тарту, 1990. – С. 138-153.
4. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 423 с.
5. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. Мышление и речь – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1956. – 519 с.
6. Зимняя И.Я. Вербальное мышление (психологический аспект) // Исследование речевого мышления. – М.: Наука, 1985. – С. 70-82.
7. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1972. – 156 с.
8. Клацки Р. Память человека. – М.: Прогресс, 1978. – 180 с.
9. Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. – М.: Наука, 1975. – 208 с.
10. МакКормак Э. Когнитивная теория метафоры // Теория метафоры. – М.: Наука, 1990. – С. 363-378.
11. Прибрам К. Языки мозга. – М.: Наука, 1975. – 395 с.
12. Ротенберг В.С. Две стороны одного мозга и творчество // Интуиция. Логика. Творчество. – М.: Наука, 1987. – С. 31-44.
13. Серебrenников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление – М.: Наука, 1988. – 244 с.
14. Сильдмяэ И.Э. Об объекте психики и когнитологии // Психологические проблемы познания действительности. – Тарту, 1988. – С. 12-20.
15. Сухих С.А. Семантическая организация текста и принципы её анализа // Логико-семантические и прагматические проблемы текста. – Красноярск, 1990. – С. 12-19.
16. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н.Крыўко. – Мн.: БелЭН, 1999 – 784 с.
17. Филлмор Ч. Основные проблемы лексической семантики // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1983. Вып. 12.
18. Хомский Н. Язык и мышление. – М.: Наука, 1972. – 238 с.
19. Чейф У.Л. Память и вербализация прошлого опыта // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1983. Вып. 12. – С. 35-43.

20. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991. – 246 с
21. Mynsky M. A framework for representing knowledge. Winston, 1975. – 382 p.
Schank R., Abelson R. Skripts, Plans and Understanding. – N.Y., 1977. – 345 p.

С.М. Якуба

ФАКУЛЬТАТЫЎНЫЯ ЗАНЯТКІ ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ Ў СІСТЭМЕ НАВУЧАННЯ ШАСЦІКЛАСНІКАЎ

Факультатыўныя заняткі ў агульнадукацыйнай школе накіраваны на забеспячэнне індывідуалізацыі і развіцця асобы пры дапамозе змен у структуры, змесце і арганізацыі вучэбна-выхаваўчага працэсу, што дазваляе найбольш поўна ўлічваць патрэбы вучняў у пашырэнні і паглыбленні ведаў па пэўных прадметах, рэалізаваць памкненні ў вырашэнні перспектыўных задач, прафесійнай накіраванасці навучання.

Факультатыўны курс “Сакрэты словазмянення і формаўтварэння” прапанаваны для вывучэння ў 6 класе агульнадукацыйнай школы і мае на мэце задаволіць пазнавальныя інтарэсы вучняў, удасканаліць іх моўныя і маўленчыя ўменні, фарміраваць лінгвакультуралагічную кампетэнцыю школьнікаў, паняцце якой ўключае ў сябе спасціжэнне нацыянальнай культуры, самабытнасці беларусаў праз асэнсаванне ролі роднай мовы ў жыцці народа і вывучэнне нацыянальна маркіраваных моўных адзінак.

Мэта прапанаванага факультатыўнага курса – павысіць тэарэтычны ўзровень ведаў вучняў па пытаннях словазмянення і формаўтварэння часцін мовы на аснове адабранага моўнага матэрыялу, які забяспечыць аптымальнае засваенне складаных моўных пытанняў з апорай на развіццё формаў актыўнага валодання маўленнем і будзе садзейнічаць прымяненню ведаў у творчай сітуацыі.

У адпаведнасці з акрэсленай мэтай вырашаюцца наступныя задачы:

- на аснове адабранага вучэбнага матэрыялу сістэматызаваць і пашырыць веды вучняў па пытаннях формаўтварэння і словазмянення розных часцін мовы;
- арганізаваць практычную работу над марфалагічнымі паняццямі і правіламі на аснове пашырэння спосабаў дзейнасці школьнікаў;
- садзейнічаць развіццю лінгвістычнага мыслення вучняў, фарміраванню ўмення самастойна набываць веды ў працэсе прадуктыўна-творчай дзейнасці;
- сістэматычна і мэтанакіравана развіваць граматычны лад маўлення і моўнае чуццё школьнікаў, узбагачаць іх слоўнікавы запас;
- удасканальваць навыкі аналізу тэкстаў, якія змяшчаюць словы розных часцін мовы, абгрунтоўваць асаблівасці формаўтварэння і словазмянення, вучыць абагульняць, сістэматызаваць моўны матэрыял, рабіць самастойныя высновкі;

– развіваць уменні і навыкі карыстацца словамі розных часцін мовы ў вусных выказваннях і пісьмовых тэкстах у адпаведнасці з нормамі літаратурнай мовы і сітуацыяй маўлення, прымяняць веды ў незнаёмых сітуацыях;

– ствараць умовы для развіцця пазнавальнай актыўнасці, творчых здольнасцей і маральных якасцей школьнікаў.

Пастаўленыя задачы вырашаюцца на аснове прынцыпаў навуковасці і даступнасці, пераемнасці і перспектывнасці, сістэмнасці і паслядоўнасці, сувязі тэорыі з практыкай, актыўнасці і самастойнасці, а таксама індывідуалізацыі навучання.

Вырашэнню пастаўленых мэт і задач будзе садзейнічаць вучэбна-метадычны комплекс “Сакрэты словазмянення і формаўтварэння”, у склад якога ўваходзяць праграма факультатыўных заняткаў, дыдактычны матэрыял і метадычны дапаможнік для настаўніка.

Праграма курса (на факультатыўныя заняткі адводзіцца 35 гадзін) складаецца з тэарэтычнай часткі, у якой прадугледжваецца вывучэнне складаных пытанняў формаўтварэння, словазмянення, правапісу і ўжывання самастойных часцін мовы. Тэмы факультатыўных заняткаў (“Мой выток, пачатак і аснова”, “Кладзі слова ў лад”, “*“А слова – сапраўды жывая рэч...”*”: адушаўлёныя і неадушаўлёныя назоўнікі”, “*“А найлепшая тая дарога, што вядзе на бацькоўскі парог”*”: асаблівасці ўтварэння і ўжывання ступеней параўнання прыметніка”, “*“Якое карэнне, такое і насенне...”*”: змяненне займеннікаў, якія суадносяцца з прыметнікамі”, “*“Гавары са мной па-беларуску”*”: абвесны, умоўны і загадны лады дзеяслова” і інш.) скіроўваюць на сістэматызацыю вывучанага на ўроках беларускай мовы матэрыялу, засяроджваюць увагу на найбольш складаных пытаннях марфалогіі, якія разглядаюцца з пункта гледжання праблем кваліфікацыі і размежавання тых ці іншых моўных з’яў, а таксама словазмянення, формаўтварэння і ўжывання часцін мовы.

Кожны раздзел змяшчае віды работ, што арыентуюць на прымяненне ведаў у нестандартнай, творчай сітуацыі. Так, напрыклад, вучням прапануюцца такія віды работ, як апавяданне “Падарожжа ў краіну кніг”, напісанне тэлеграмы, вуснае выказванне “Наведаўшы выставу беларускіх мастакоў”, напісанне невялікага рэкламнага тэксту з выкарыстаннем прыметнікаў вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання, конкурс на замяшчэнне вакантных пасадаў дыктараў беларускага радыё і тэлебачання і інш.

Дыдактычны матэрыял падрыхтаваны ў адпаведнасці з праграмай факультатыўных заняткаў “Сакрэты словазмянення і формаўтварэння” і праграмай па беларускай мове для 6 класа агульнаадукацыйных устаноў. Дапаможнік мае на мэце сістэматызаваць веды пра вывучаныя часціны мовы, адметнасць іх словазмянення і формаўтварэння, развіваць моўную, маўленчую і лінгвакультуралагічную кампетэнцыю вучняў. Дыдактычны матэрыял будзе

садзейнічаць таксама павышэнню творчага патэнцыялу школьнікаў, развіццю іх разумовых здольнасцей, лінгвістычнага мыслення, моўнага чуцця.

Змест дыдактычнага матэрыялу “Сакрэты словазмянення і формаўтварэння” пададзены трыма блокамi: тэарэтычныя звесткі, сістэма рознаўзроўневых практычных заданняў і дыягнастычныя матэрыялы, накіраваныя на праверку ведаў, уменняў і навыкаў вучняў па кожнай часціне мовы. Разам з тым у дапаможніку змешчаны кантрольныя пытанні і заданні, якія дапамогуць школьнікам сістэматызаваць і падагульніць веды па вывучаным матэрыяле, замацаваць сфарміраваныя ўменні і навыкі.

Адзін з асноўных прынцыпаў рэпрэзентацыі матэрыялу ў дапаможніку – займальнасць. У сувязі з гэтым матэрыял падаецца праз разнастайныя рубрыкі, якія арыентуюць як на ўзнаўленне тэарэтычнага матэрыялу (“Успомнім!”, “Лінгвістычны каментарый”, “Стол даведак”), так і на замацаванне ўменняў і навыкаў (“Граматычнае сіта”, “Вясёлы перапынак”, “Лінгвістычная задача”, “Спроба пярэ!”, “Творчая лабараторыя”, “Выпраўляем памылкі!”, “Папрацуем перакладчыкамі!” і іншыя.). З мэтай праверкі засваення ведаў, уменняў і навыкаў вучням прапануецца рубрыка “Правяраем сябе!”.

У аснову навучання пакладзены тэкстацэнтрычны падыход. У сувязі з гэтым у дыдактычны матэрыял адабраны тэксты лінгвакультуралагічнага зместу, а таксама творы займальнага характару: гумарыстычныя вершы, прыказкі, прымаўкі, загадкі, гумарэскі, скорогаворкі і інш. У якасці прыкладу можна прывесці заданне рубрыкі “Выпраўляем памылкі”: *Прачытайце тэкст Уладзіміра Мацвеева. Дапамажыце Васю правільна назваць жыхароў Швейцарыі і Індыі.*

Спрацацца любіць хлопчык Вася.

Ёсць у яго свае “ідэйкі”.

– У Швейцарыі – жывуць швейцары,

А ў Індыі жывуць

Індзейкі.

Як будзе называцца чалавек, які жыве ў Беларусі, Амерыцы, Егіпце, Барысаве, Віцебску, Полацку, Брэсце. Запішыце названыя вамі назоўнікі ў месным склоне адзіночнага ліку. Падрыхтуйце паведамленне пра адзін з беларускіх гарадоў і яго жыхароў.

Матывацыі навучання будзе садзейнічаць калектыўнае складанне крыжаванак і алгарытмаў, праца з сігнальнымі карткамі, схемамі, табліцамі, ілюстрацыя моўных з’яў уласнымі прыкладамі і малюнкамі і інш.

Змест курса, яго мэты і задачы абумоўліваюць неабходнасць выкарыстоўваць розныя формы і метады навучання: лінгвістычнае назіранне, эксперымент, слова настаўніка, гутарку, пошукавыя сітуацыі, маўленча арыентаваныя практыкаванні, розныя віды самастойнай работы (праца з вучэбнай і навуковай літаратурай, складанне дыдактычных матэрыялаў, рознаўзроўневых заданняў, тэставых работ, слоўнікавых дыктовак, алгарытмаў, афармленне рознага віду нагляднасці: картак, перфакарт, табліц), творчыя

работы (вусныя паведамленні, крытычныя выступленні, напісанне сачынення, рэцэнзаванне работ таварышаў і інш.)

З мэтай рэалізацыі асобаснага падыходу ў дыдактычным матэрыяле пададзена сістэма практыкаванняў, якая будзе садзейнічаць свядомаму засваенню беларускай мовы. Так, *пазнавальныя, класіфікацыйныя і аналітычныя практыкаванні* маюць на мэце развіваць у вучняў паняцце пра пэўную моўную ці маўленчую з'яву. Да *пазнавальных* адносяцца практыкаванні на знаходжанне ў прапанаваным тэксце вывучаемай моўнай з'явы, падбор уласных прыкладаў, абгрунтаванне прыналежнасці моўнай адзінкі да таго ці іншага разраду, лексіка-семантычнай групы, тыпу і інш. Класіфікацыйныя практыкаванні маюць на мэце групоўку моўных з'яў па пэўнай аснове, выяўленне памылак пры класіфікацыі моўных адзінак і інш. Аналітычныя практыкаванні прадугледжваюць частковыя моўныя разборы.

У дапаможніку пададзены *практыкаванні*, накіраваныя на ўдасканаленне ўменняў выяўляць арфаграмы ў словах, тлумачыць іх напісанне, пісаць лексічныя адзінкі ў адпаведнасці з арфаграфічнымі нормамі, захоўваць пунктуацыйныя нормы пры афармленні тэкстаў і сказаў.

Вучням прапануецца шэраг *маўленчых практыкаванняў*, на аснове якіх фарміруецца ўменне ўспрымаць гатовыя тэксты і ствараць уласныя. У якасці падрыхтоўчых маўленчых практыкаванняў пададзены тыя, пры выкананні якіх удасканалваецца ўменне выразна чытаць тэксты, утвараць формы слоў, складаць і перабудоўваць словазлучэнні і сказы, замяняць адны канструкцыі іншымі, падбіраць сінонімы, антонімы, словы з пераносным значэннем і інш.

Вялікая ўвага ў дапаможніку надаецца практыкаванням, якія дапамагаюць выпрацоўваць уменне пераказваць і ствараць уласныя тэксты. Гэта заданні на вызначэнне тэмы, асноўнай думкі тэксту, прычынна-выніковых сувязей у ім, адбор моўных сродкаў і інш.

У сістэме падрыхтоўкі шасцікласнікаў належная роля адводзіцца практыкаванням *па развіцці звязнага вуснага і пісьмовага маўлення*. Праграмай прадугледжана ўдасканаленне навыкаў маналагічнага маўлення (выказванне на лінгвістычную тэму, фармулёўка правіла, абгрунтаванне напісання арфаграм, канчаткаў часцін мовы, пастаноўкі знакаў прыпынку), развіццё ўмення перакладаць тэксты з рускай мовы на беларускую, складаць апавяданні па пачатку, па апорных словах, рабіць апісанне прадметаў, разважаць на актуальную тэму і інш.

Сістэма практыкаванняў, пададзеная ў дыдактычным матэрыяле, арыентуе настаўніка на захаванне ўнутрымоўных міжузроўневых сувязей. Так, пад увагу бяруцца: фанетычны аспект (праца па вымаўленні гукаў і іх спалучэнняў, па рэдагаванні вуснага маўлення), лексічны аспект (тлумачэнне лексічнага значэння слоў (у тым ліку з выкарыстаннем тлумачальнага слоўніка), падбор сінонімаў, антонімаў, слоў з пераносным значэннем і інш.), граматычны аспект (развіццё граматычнага ладу маўлення вучняў, засваенне адметных сінтаксічных канструкцый, граматычных формаў і інш.), правапісны

аспект (удасканаленне навыкаў спісвання і запісу пад дыктоўку слоў, словазлучэнняў і сказаў у адпаведнасці з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормамі, развіццё ўмення пісаць слоўнікавыя і тэкставыя дыктанты, карыстацца арфаграфічным слоўнікам).

Разам з тым варта адзначыць, што большасць заданняў у дыдактычным матэрыяле арыентавана на комплексную працу з тэкстам, падчас якой будуць замацоўвацца веды пра моўныя адзінкі, выпрацоўвацца ўменні класіфікаваць іх, утвараць формы слоў у адпаведнасці з марфалагічнымі нормамі, правільна пісаць і асэнсавана выкарыстоўваць у маўленні. Так, напрыклад, вучням прапануецца такое заданне:

Прачытайце тэкст. Вызначце яго тып і стыль. Чаму родную мову называюць *матчынай*? Спішыце, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары і знакі прыпынку. Зрабіце лексічны разбор выдзеленага слова. Знайдзіце ў тэксце займеннікі. Вызначце, у якой форме яны ўжыты. Абгрунтуйце напісанне.

Свет матулі. Ён бя...концы, ён таямнічы сваёй прадоннай неабдымнасцю. Ён наша свядомас...ць наша радасць і туга наша *спадчына*. Ты вырас, ты самастойны, як здаецца табе. Колькі ўрачоў ні будуць абслухваць цябе, а ніхто з іх з такой дакладнасцю (не) вызначыць ні т...мпературы тваёй, ні пульсу твайго, ні біц...я сэрца, як маці твая зробіць гэта ў імгненне, толькі прыклаўшы руку сваю да твайго лба, толькі вуха прытуліўшы да грудзей тваіх.

Універсітэты і акад...міі будуць вучыць ц...бе роднай мове, але калі не ўспрыняў мову гэтую з ма...чыных вуснаў, з першакрыніцы, ніколі ты а...чуваць (не) будзеш слова, дзе гук кожны ад матулі. Мова родная таму і завец...а ма...чынай (*Рыгор Барадулін*).

Метадычны дапаможнік для настаўніка да дыдактычнага матэрыялу “Сакрэты словазмянення і формаўтварэння” дапаможа ўсвядоміць функцыянальную накіраванасць практычных заданняў, на матэрыяле якіх вырашаюцца навучальныя, развіццёвыя і выхаваўчыя задачы.

Такім чынам, вучэбна-метадычны комплекс да факультатыўных заняткаў “Сакрэты словазмянення і формаўтварэння” дае прастору для творчасці настаўніка ў выкарыстанні найбольш эфектыўных метадаў і сродкаў навучання з мэтай фарміравання моўнай, маўленчай і лінгвакультуралагічнай кампетэнцыі школьнікаў, развіцця іх інтэлекту, лінгвістычнага мыслення, творчых здольнасцей і пазнавальных магчымасцей.

Слова –

Усяго аснова.

Душа відушчая ў слова

(Р. Барадулін)

А. Албут

ВОБРАЗ КАТА ЯК ЎВАСАБЛЕННЕ АРХЕТЫПА ТРЫКСТЭРА Ў КАЛЫХАНКАХ

Фальклорныя тэксты як аб’ект этналінгвістычнага даследавання з’яўляюцца надзвычай каштоўнай крыніцай ведаў пра светабачанне беларусаў, самаўспрыманне імі сябе ў гэтым свеце. Антрапацэнтрычная навука дае магчымасць разглядаць такія этнакультурныя тэксты-феномены з ажыццяўленнем сінтэзу розных падыходаў, кірункаў, у цэнтры ўвагі якіх асоба чалавека. Ідэі заснавальніка аналітычнай псіхалогіі К. Г. Юнга даволі распаўсюджаны ў даследаваннях фальклорных матэрыялаў (галоўным чынам, казак як трансфармацыі міфаў), літаратурных сюжэтаў. Аб’ект нашага даследавання – калыханкі, сістэма вобразаў і матывы якіх дазваляюць, на нашу думку, разглядаць творы гэтага жанру з пазіцый юнгаўскага вучэння пра архетыпы.

М. фон Франц, паслядоўніца К. Г. Юнга, дае наступнае вызначэнне: “Архетыпы – паняцце, якое цяжка ўявіць дакладна, але іх уздзеянне праяўляецца ў свядомасці ў якасці архетыпічных вобразаў і ідэй. Гэта універсальныя патэрны ці матывы, якія паўстаюць з калектыўнага несвядомага і з’яўляюцца асновай рэлігій, міфаў, легенд і казак” [12, с. 250]. Е. М. Мялецінскі адзначае, што К. Г. Юнг разглядаў архетып як “пэўныя структурныя схемы, структурныя перадумовы вобразаў”, якія выступаюць у якасці “канцэнтраванага выражэння псіхічнай энергіі, актуалізаванай аб’ектам” [11, с. 5]. Найважнейшыя юнгаўскія архетыпы, па сутнасці, перадаюць этапы пераходу ад першаснага калектыўнага несвядомага да больш высокага ўзроўню індывідуальнай свядомасці – такім чынам, як слухна падагульняе Е. М. Мялецінскі, “паводле Юнга, архетыпы апісваюць несвядомыя душэўныя падзеі праз вобразы знешняга свету” [11, с. 6]. Такі падыход часам крытыкуюць як рэдукцыянісцкі, аднак факт бачання свету чалавекам праз уласнае “я” адмаўляць, безумоўна, не варта. Даследчык, аналізуючы працы К. Г. Юнга, Н. Фрая, Ж. Дзюрана, Г. Башляра, сцвярджае, што пералічаныя тэарэтыкі, “гавораць пра архетыпы, маюць на ўвазе найперш не сюжэты, а набор ключавых фігур ці прадметаў-сімвалаў, якія спараджаюць тыя ці іншыя матывы” [11, с. 13]. Але для нашай працы якраз такі падыход падаецца актуальным з прычыны спецыфікі самога аб’екта. Аналізуючы калыханкі, мы можам вылучыць уласцівы ім набор вобразаў-персанажаў, тыповыя матывы, якія, аднак, не ўтвараюць цэльнага, завершанага сюжэта, як у казках і

літаратурным эпасе, а існуюць нібы цаглінкі, з якіх выканаўца песні будзе тэкст калыханкі.

Што датычыць уласна псіхалагічнага аспекту тэорыі Юнга, то нашу ідэю на конт увасаблення ў вобразе ката, самага частага персанажа калыханак, архетыпа трыстэра мы звязваем з законам антагенезу, які паўтарае філагенез. Асабліва сць жанру калыханкі ў наступным: “Якраз да гэтага жанру як нельга лепш стасуюцца патрабаванні, што прад’яўляюцца наогул да дзіцячага твора, дзіцячай кнігі. С. Маршак так гаварыў: *Справа не ў даступнасці, а ў нейкай сапраўднай адпаведнасці кнігі з рытмам і светаадчуваннем дзяцей*” [2, с. 10]. Архетып трыстэра ўвасабляецца ў героях анімалістычнага эпасу ўсіх народаў. Казкі пра жывёл, з іх кумулятыўнай кампазіцыяй, вельмі прыдатныя для ўспрымання маленькімі слухачамі, гэтак і калыханкі – неад’емны складнік свету дзяцінства. Складаны і супярэчлівы паводле сваёй прыроды трыстэр заўважаецца і ў гэтым жанры. Чаму так, відаць, “падкажа” згаданы закон, метафрычна асэнсаваны ў наступным выказванні: “У дзіцячых казках пра жывёл ёсць свае кампазіцыйныя прыёмы, старажытнага паходжання, г. зн. якія ўзыходзяць да дзяцінства чалавецтва” [9, с. 11].

Якая ж сутнасць закладзена ў паняцце “трыстэр”? Апісанне асабліва сцей персанажа-трыстэра ў розных навукоўцаў фактычна супадае (гл. [14], [11], [9], [13], [5])⁷. Трыстэр, антыгерой у адносінах да культурнага героя, дэміурга, з’яўляецца дэманічным дваініком, ценем, паходжанне іх узыходзіць да этыялагічных міфаў. Заўважым, што “Сам міф, як усяляк падкрэслівае Дзюран услед за Юнгам і часткова за Леві-Стросам, заўсёды ўяўляе поле канфрантацыі нейкіх апазіцый” [11, с. 13]. Так, трыстэр проціпастаўляецца культурнаму герою, аднак “найстаражытнейшым, дакладней, вельмі архаічным культурным героям часта прыпісваюцца і круцельскія штукацтвы, якія здзяйсняюцца не заўсёды з добрымі, стваральнымі мэтамі” [11, с. 36–37]. Такім чынам, першапачаткова герой і цень могуць аб’ядноўвацца ў адным вобразе, што абумоўлівае яго амбівалентнасць. “Трыстэр уяўляе з сябе першабытную “касмічную” істоту, чыю прыроду можна ахарактарызаваць як *боска-жывёльную*” [14, с. 348].

Прасочым на матэрыяле тэкстаў калыханак, якія ж рысы, функцыі, дзеянні ката даюць падставу разглядаць гэты вобраз як увасабленне архетыпа трыстэра.

Кот у калыханках з’яўляецца медыятарам паміж прасторай, маркіраванай для чалавека як “свая”, і “чужой”, а таму хутчэй за ўсё варожай, небяспечнай прасторай – лесам, балотам. Паказальны ў гэтым плане наступны прыклад: *Ішоў каток з падпечча, // Нёс шубку авеччу. // Ішоў каток з падлаўя, // Нёс шубку баранню. // Ішоў каток з падполля, // Нёс шубку саболю. // Пайшоў каток у лясок, // Прынёс каток піражок. // Ці самому есці, // Ці дзіцяці*

⁷ Прывядзём азначэнне з энцыклапедыі Беларускай фальклору, дадзенае У. М. Конанам: “дэманічны ці камічны дублёр дэміурга (Бога, творцы, майстра), культурнага героя эпічных жанраў фальклору. Надзелены рысамі круцеля, ашуканца, хітруна, здрадніка, няўдачніка, свавольніка” [5, с. 629].

прывесці? [6, с. 119] Часцей за ўсё кот вяртаецца адтуль з нейкім дарункам⁸ (*Ішоў коцік па лаўкі, // Нёс малютку баранкі, // Ішоў коцік з замор'я, // Нёс малютку здароўя* [6, с. 74]), праўда, не заўсёды аддае яго сам: *Пайшоў каток у лясок, // Знайшоў сабе паясок, // Трэба коціка пераняць, // Паясочак адабраць...* [6, с. 102]. Аднак локус можа аказацца варожым кату, бо і яму не заўсёды шанцуе: *Пайшоў каток у лясок // Па Гандзін паясок. // Паясочка не знайшоў, // Сам дадому не прыйшоў* [6, с. 117].

Здараецца, кот можа не выканаць даручэнне паводле ўласнай волі, не праявіць сяброўскага стаўлення да адрасата калыханкі: *Пайшоў каток у лясок // Шукаць Волі паясок. // Ён паяска не знайшоў, // Узяў плюнуў і пайшоў. // А Волечка чакае, // Што ёй каток шукае. // Пайшоў каток пад масток, // Злавіў рыбку за хвосток. // Ён сам бярэ і жарэ, // А Волечцы не дае* [6, с. 117–118]. Адзначым, што пояс, які часта згадваецца як дарунак, здабыты ў сакральным локусе, з'яўляецца, паводле ўяўленняў беларусаў, магічным прадметам [3, с. 391–392].

Шмат у якіх калыханках прысутнічае матыў атагравання кашэчых лапак на печы, прычым з печчу для ката звязаны непрыемныя прыгоды, напрыклад: *А-а-а-а-а, // Пайшоў каток у лясок, // Памарозіў лапкі, // Скочыў на палаткі, // З палаткаў на печку, // Пабіў бабцы плечкі. // Узяла бабка паленца, // Разбіла катку каленца. // Пайшоў каток скачучы, // За ім бабка плачучы* [6, с. 125]. На печы кот бездапаможны перад мышамі: *Люлі-люлі-люлі, // Палез кот па дулі, памарозіў лапкі, // Палез на палаткі. // Палез бы ён вышай, // дык байца мышаў, // Мышы вушкі адгрызуць // І у запек накладуць* [6, с. 130]. Гэта можна патлумачыць праз недастатковую ўстойлівасць ката перад хтанічнымі сіламі, увасабленнем якіх з'яўляюцца мышы [3, с. 331], што дзейнічаюць на “сваёй тэрыторыі”, калі ўлічыць уяўленне пра печ як пра “пасярэдніка паміж жывымі і памерлымі продкамі”⁹ [3, с. 339].

Распаўсюджаны і матыў “*Пайшок каток на таржок*”, што дазваляе выявіць у вобразе ката ўвасабленне такіх рыс, як спрытнасць, хітрасць. Гэта акалічнасць¹⁰, а таксама факт выканання катом розных даручэнняў, звязаных з перамяшчэннем у прасторы, закрытай для чалавека, збліжае сутнасць вобраза ката з сутнасцю старажытнагрэчаскага боства Гермеса, які лічыцца ўвасабленнем архетыпа трыкстэра.

Тыповая асаблівасць трыкстэра, адлюстраваная ў вобразе ката, бачыцца ў матыве паклёпу, біцця персанажа, які праз гэта можа ўспрымацца як выратавальны пакутнік. Традыцыйным антаганістам кату з'яўляецца бабка, пра

⁸ Функцыя адорвання дзіцяці збліжаецца з функцыяй здабывання культурным героем пэўных даброт. Падобную ролю кот выконвае ў наступным павер'і: “Быў кот і сабака, і ніхто ім есці не даваў, так яны давай у Бога прасіць есці, так Бог скінуў з неба два зерняткаў жыта, а людзі гэта бачылі, тыя зернятка пасадзілі, і ад таго развялося жыта” [7, с. 239]. Гэтая функцыя персанажа сведчыць пра архаічную злітнасць дэміурга і яго ценю ў адным вобразе.

⁹ Мышы былі таксама ўвасабленнем продкаў, якіх, безумоўна, шанавалі, але і асцерагаліся.

¹⁰ Сюды ж адносяцца і тэксты прыкладна таго зместу: *Пайшоў коцік у лясок, // Знайшоў коцік паясок. // Сяму-таму прадваў, // А Валерку дарма даў* [6, с. 108].

што, арамя ніжэйпрыведзенага, сведчаць некаторыя тэксты, звязаныя з печчу: *Біці ката, біці, // На што ўкраў ніці? // Сама бабуля схавала, // На коціка сказала* [6, с. 91]. Адзначым, што, з пункта гледжання тэорыі архетыпаў, бабулю ў калыханках можна ўспрымаць як увасабленне архетыпа “Вялікай маці”, які сімвалізуе хтанічны пачатак, выцеснены ў іншасветную прастору (згадаем функцыю печы). Герой звычайна перамагае вобразы гэтага архетыпа, паказваючы перавагу свядомага над першасным несвядомым. Кот як увасабленне ценю героя дэманструе “перавернутыя” паводзіны дэміурга, таму ні бабуля, ні мышы (у дадзеным кантэксце пералічаныя антаганісты ката атаясамліваюцца з хтанічнымі сіламі) не могуць быць пераможаны трыкстэрам. Паказальна, што побач з вобразам ката ў калыханках паказаны прадметы-атрыбуты жаночага: печ, хуста, ніці.

Сон дзіцяці можа забяспечвацца біццём ката: *Трэба катка біці, біці, // Каб не будзіў каток дзеці. // Трэба катка біці вельмі, // Каб не стукаў каток дзвермі. // Трэба катка па лапцы, // каб не хадзіў па хатцы. // трэба катка па хвасту, // Каб нарубіў хварасту* [6, с. 87]. Дарэчы, матыў працы ката ў гаспадарцы, да якога можна далучыць і сітуацыі запарашэння ката на службу, у тым ліку калыхаць дзіця, даволі пашыраны. Што датычыць біцця, то часта ў тэксце пералічваюцца асобныя часткі тулава ката, па якіх трапляюць удары: *Не хадзі, коцік, па печы, // Буду біці у плечы. // Не хадзі, коцік, па масце, // Буду біці па хвасту. // Не хадзі, коцік, па лаўцы, // Буду біць па лапцы. // Не мні, коцік, падушкі, // Буду драці за вушкі* [6, с. 86]. Прыгадваецца такая асаблівасць трыкстэраў, як пэўная аўтаномнасць частак іх цела – персанаж, такім чынам, не адказвае за дзеянні саматызмаў, можа нават варагаваць з імі. Беларускія народныя прыкметы і павер’і захоўваюць веды пра спецыфічныя ўласцівасці асобных саматызмаў ката: “Цікава, што амаль усім катам (але не кошкам), асабліва чорным, адсякаюць хвалы, бо думаюць, што ў хвалых у іх захоўваецца нячыстая сіла” [8, с. 154]; у выніку дзеянняў, скіраваных на суняцце болю ад зубоў, што рэжуцца, у дзіцяці “хросная матка павінна выцерці дзіцяці вусны сваёй кашуляй або выцерці яму рот каціным хвалом” [8, с. 220]; “яйка, выразае ў чорнага ката” [8, с. 292] ужываецца для лекавання эпілепсіі; “У пераносі ў чорнага ката з белымі вусамі і белаю палоскаю на верхняй “ляпцы” (сківіцы) ёсць асобная костачка. Варта толькі ўзяць такую костачку ў зубы – і чалавек робіцца нябачны, у той час як добра відаць усе рэчы, якія ён перасоўвае” [8, с. 112]; “Пасеяныя краскі добра ўздыдуць і дадуць прыгожыя кветкі, калі “паскарадзіць” градку лапкаю жывой кошке ці курыцы” [7, с. 157].

Трыкстэр падманвае сам, а можа стаць і ахвярай штукарстваў: *Люлі-люлі-люлі, // Палез коцік па дулі, // Ката дулі надулі, // У лапцікі абулі* [6, с. 135]. Персанаж можа не знайсці спагады, спачування з боку іншых, як у наступнай калыханцы: *Люлі-люлі-люлі, // Пайшоў кот па дулі. // Памарозіў лапкі, // Пайшоў да Агаткі // Папрасіць латкі. // – Дай, Агатка, латкі // Завярнуці лапкі. // А Агатка не дала, // Па хвосціку надала* [6, с. 126].

Фізічныя пакуты ката могуць быць наступныя: *Хадзіў каток па вароцях // У чырвоненькіх чабоцях. // Упаў кот із варот, // Пабіў спіну і жывот* [6, с. 88]. У некаторых калыханках кот падае з печы, грушы (лезучы па дулі). Каардынаты “станоўчае-адмоўнае” ў вертыкальнай арганізацыі прасторы праяўляюцца, як бачна з прыкладу, праз немагчымасць адпаведна маркіраванага персанажа перамясціцца з “адмоўнага” полюса ў “станоўчы”.

Кот мог зрабіць дзіцяці добра, узяўшы сабе ўсё дрэннае¹¹, як у наступным тэксце: *Пайдзі коця, на вулку, // А дзіця у люльку. // На ката варкота, // А на дзіця дрымота. // На ката безгалоўе, // А на дзіця здароўе. // На ката ўсё ліха. // А ты, дзіця, спі ціха. // Ты, коця, не вурчы, // А ты, дзіця, спі-маўчы* [6, с. 76]. У дадзеным выпадку кот-трыкстэр выконвае функцыю двойніка дзіцяці, яго ценю. Тое ж назіраем і ў наступным павер’і: “Пакуль у хворага на “сушчы” дзіцяці не пачалі мяняцца малочныя зубы, яго лечаць так. Пасля заходу сонца купаюць дзіця ў адвары з “лягушынага крокату” (ікры), у якім непасрэдна за дзіцем купаюць аднагадовую з ім кошку. Зразумела, што “сушчы” пераходзяць на кошку, і яна памірае заместа дзіцяці. Але гэта паслужыць на шкоду хвораму, калі кошка не аднагодка і не аднаго з ім полу” [8, с. 185].

К. Г. Юнг згадвае пра персаніфікацыю вобраза трыкстэра ў некаторых карнавальных персанажах, якія мелі фалічныя атрыбуты [14, с. 343]. Нам бачыцца ў гэтым сувязь трыкстэра з сімволікай плоднасці. У калыханках гэты аспект архетыпа прадстаўлены праз адносіны субстытуцыі вобраза ката з такімі вядомымі ўвасабленнямі плоднасці, як куры, заяц. У наступным тэксце прысутнічае вобраз капусты, які атаясамліваецца з жаночым пачаткам [3, с. 226]: *Ходдзіць каток па сяле // Носіць дзіця ў кашале. // Ходзіць каток па капусте. // Носіць дзіця ў белай хустцы. // Дай катка злапалі, // Дзіця адабралі* [6, с. 70].

Трыкстэр можа ўводзіцца ў межы сакральнага, тым самым карнавалізуючы яго, пра што сведчаць некаторыя рэлігійныя традыцыі (“аслінае свята”, выбар “дзіцячага біскупа”, etc.) [14, с. 339–343]. Сярод фактычнага матэрыялу адзначаны адзіны, але паказальны ў гэтым плане тэкст: – *А каток наш, // Ці ўмееш “Отча наш?” // – Я ўмею лучша вас: // Я ў папа начавай // І “Отча наш” пераймаў* [6, с. 140–141].

Разгледжаныя кантэксты функцыянавання вобраза ката пераконваюць у тым, што калыханка – не толькі жанр, адметны сваім відавочна утылітарным прызначэннем, і форма праяўлення народнай педагогікі¹², але найперш унікальны этнапсіхакультурны феномен. У выніку аналізу калыханак на больш шырокім нацыянальным культурным фоне (з прыцягненнем прыкмет і

¹¹ Параўнаем з наступным павер’ем: “Як збіраюцца ўваходзіць у новую хату, то наперад пускаюць туды кошку ці ката, каб усе чары ўпалі на голаў гэтай жывёлы. Калі хата была зачарована, то кот ці кошка ўжэ больш не будуць тут жыць” [7, с. 532]

¹² Так паказана на старонках энцыклапедыі Беларускай фальклору, напрыклад: “У некаторых песнях праз учынкi ката дзяцей вучаць прасцейшым навікам паводзін: *Ня лезь, каток, на калодку, // Разаб’еш галоўку, // Будзе галоўка балець // І некаму будзе жалець*” [4, с. 710].

павер'яў, анімалістычных казак¹³) можна лічыць вобраз ката ўвасабленнем архетыпа трыкстэра ў зааморфным кодзе беларусаў. Як вядома, дрэва не жыве без карэння, а народ – без сваёй культурнай памяці, таму даследаванне архетыпаў, калектыўнага несвядомага бачыцца актуальным, асабліва калі нацыянальную культуру ў свядомасці сучаснікаў выцясняюць розныя маргінальныя з'явы.

Літаратура

1. *Бараг Л. Р.* Сюжэты і матывы беларускіх народных казак: Сістэматычны паказальнік / Рэд. І. У. Саламевіч. Мінск, 1978.
2. *Барташэвіч Г.* Дзіцячы фальклор // Дзіцячы фальклор / Рэд. К. П. Кабашнікаў. Мінск 1972. С. 5–33.
3. Беларуская міфалогія: Энцыклапед. слоўн. / С. Санько [і інш.]; Склад. І. Клімковіч. 2-ое выд., дап. Мінск, 2006.
4. Беларускі фальклор: Энцыклапедыя: У 2 т. / Рэдкал. Г. Г. Пашкоў і інш. Мінск, 2005–2006. Т. 1: Акапэла – Куцця. 2005.
5. Беларускі фальклор: Энцыклапедыя: У 2 т. / Рэдкал. Г. Г. Пашкоў і інш. Мінск, 2005–2006. Т. 2: Лабараторыя традыцыйнага мастацтва – “Яшчур”. 2006.
6. Дзіцячы фальклор / Рэд. К. П. Кабашнікаў. Мінск, 1972.
7. Зямля стаіць пасярод свету... Беларускія народныя прыкметы і павер'і / Уклад., прадм., пераклад., бібл. У. Васілевіча. Мінск, 1996.
8. Зямная дарога ў вырай: Беларускія народныя прыкметы і павер'і / Уклад., прадм., пераклад. і паказ. У. Васілевіча. Мінск, 1999.
9. *Костюхин Е. А.* Животные в мире мифа, сказки и басни // Когда звери говорили: Триста семдесят пять мифов, сказок, басен, анекдотов / Сост., предисл., коммент. и указ. Е. А. Костюхина. М., 2004. С. 5–17.
10. *Крук И. И.* Восточнославянские сказки о животных / Акад. наук БССР, Ин-т искусствovedения, этнографии и фольклора. Минск, 1989.
11. *Мелетинский Е. М.* О литературных архетипах. М., 1994.
12. *Франц М. ф.* Архетипические паттерны в волшебных сказках. М., 2007.
13. *Шильман М.* Трикстер, герой, его тень и ее заслуги. Інтэрнэт-адрас: <http://abuss.narod.ru/texthtml/trickster.html>
14. *Юнг К. Г.* Душа и миф. Шесть архетипов / Пер. А. А. Спектор. М., 2005.

Н. Андрэюк

КАГНІТЫЎНЫ ПАТЭНЦЫЯЛ БЕЛАРУСКІХ ЗАГАДАК ТЭМАТЫЧНАЙ ГРУПЫ ‘СЯМЕЙНЫЯ АДНОСІНЫ’

За тысячагоддзі народ стварыў моўны вобраз свету, у якім адлюстроўваюцца і яго наіўная філасофія, і яго культура, традыцыі, абрады, – адным словам, сістэма адносін чалавека да свету прыроды, да грамадства, сям'і.

Адметнай рысай кожнага народа з'яўляецца сямейны лад, адносіны паміж мужам і жонкай, іх узаемаадносіны з дзецьмі, што яскрава адлюстравана ў вуснай народнай творчасці, у тым ліку і ў загадках. Таму ў дадзенай працы мы і звернемся да тэматычнай групы загадак “сямейныя адносіны”, каб прасачыць і прааналізаваць сямейны лад беларусаў, іх народную мараль і этыкет.

¹³ Факты ў пацверджанне выказанага далей меркавання гл., напрыклад, [1], [10].

Загадка адносіцца да жанру фальклорнай прозы так званай малой формы. Паходжанне тэрміна звязана са словам “гадаць”, якое ў старажытнаруускай мове абазначала “думаць”, “меркаваць”, “разважаць”, “раіцца” [3, с. 507].

Загадка – твор вуснай народнай паэзіі, у якім у іншасказальнай, вобразнай форме падаецца апісанне прадмета або з’явы на аснове падабенства, блізкасці якасцей паміж утоеным прадметам і тым, які яго замяняе: *Сам драўляны, а галава жалезная*. (Малаток); *Кругла, як гарбуз, салодка, як цукар, на стале не бывае, а ўсякі гэта ўжывае*. (Грудзі маці) і інш. [3, с. 408].

Тэматыка загадак разнастайная. Яна адлюстроўвае практычны вопыт чалавека, яго паўсядзённую і гаспадарчую дзейнасць, яго веды пра свет. У загадках кадзіруюцца розныя рэаліі і з’явы. Пры гэтым “адказная” частка загадкі (адгадка) мае ў асноўным прадметны характар, а “пытальная” – прэдыкатыўны (падаюцца прыкметы загаданага аб’екта). Значна радзей загадваюцца дзеянні і цэлыя сітуацыі.

Сям’я – сацыяльная катэгорыя; неад’емная частка грамадскай сістэмы. Заснавана на шлюбе, кроўна-сваяцкіх адносінах людзей, на агульнасці побыту, узаемнай маральнай адказнасці і сацыяльнай неабходнасці ў фізічным і духоўным выхаванні чалавека [5, с. 489]. Менавіта яна з’яўляецца першаасновай існавання чалавека: у сям’і чалавек нараджаецца, выхоўваецца, сталее, а з цягам часу стварае і сваю ўласную сям’ю. Таму пытанне сямейных адносін заўсёды хвалявала і цікавіла людзей рознага ўзросту.

Загадак тэматычнай групы “сямейныя адносіны” налічваецца невялікая колькасць. Яны трактуюць некаторыя (не ўсе) сваяцкія сувязі (*бацька – дачка, свякроў – нявестка*) і асабліва вылучаюць у сям’і малых дзяцей і маці – карміцельку, што сведчыць пра асаблівую павагу народа да мацярынства. Гэтыя загадкі рэалістычныя па сваім змесце.

У загадках, прысвечаных сямейным адносінам, паказаны разнастайныя бакі сямейнага жыцця: сваяцкія адносіны, выхаванне дзіцяці і інш. Разгледзім іх падрабязней.

З сям’ёй цесна звязана такое паняцце, як *народная мараль* – форма грамадскай свядомасці і адносін, своеасаблівы неафіцыйны рэгулятар паводзін людзей ва ўсіх сферах грамадскага і асабістага жыцця; адна з асноўных форм культуры народа [5, с. 344]. Прынцыпы, нормы і ацэнкі маралі ўвасоблены ў фальклоры: байках, чарадзейных і бытавых казках, прыказках, прымаўках, песнях, легендах, загадках і інш. Усё маральна-ацэначнае разуменне жыцця, увасобленае ў фальклоры, людзі праносілі праз вякі, вусна перадавалі ад пакалення да пакалення, напauнялі новым зместам у залежнасці ад змен гістарычных працэсаў. У фальклоры – як бы напісаны маральны кодэкс народа, яго педагогіка, крытэрыі паводзін і вызначэння мэты ў складаных умовах жыцця людзей [5, с. 344].

Адна з галоўных функцый сям’і – *рэкрэатыўная* (узаемадапамога, падтрыманне здароўя, арганізацыя вольнага часу, адпачынку і інш.), якая добра прасочваецца падчас працы членаў сям’і ў полі, па гаспадарцы і г. д. Народная

мараль усяляе *працавітасць*, беражлівасць, калектывізм, узаемадапамогу, бескарыслінасць, добразычлівасць, памяркоўнасць, сціпласць, добрасумленнасць. Праца паводле народнай маралі – галоўны крытэрыі маральнай ацэнкі, неабходная ўмова жыцця, творца дабрыні, выхавання ў чалавека чалавечнасці. Таму натуральна, што ў тэкстах вуснай народнай творчасці вельмі часта закранаецца пытанне працы: хто, дзе, калі і як працуе, як выконвае свае абавязкі і г. д. Напрыклад:

*Ішоў чалавек дарогай, ажно ўдваіх **сена грабуць**:*

– ***Калі брат з сястрою – памажы, божа, а мужык з жаной – смешкі да жарты.***

– А не брат з сястрою, не мужык з жаной, мая матка яе матцы свякроўка была. (Бацька з дачкою).

***Жнуць пара людзей.** Ідзе чалавек і гаворыць:*

– ***Памагай бог! Калі муж з жаной – уцешна, калі брат з сястрою – уцешна.***

А яна адказвае:

– Не брат з сястрою, не муж з жаной, а яго маці маёй маці – свякроў была. (Дачка з бацькам).

З прапанаваных тэкстаў відаць, што працу выконвае не адзін чалавек, а двое. Але цікавы той факт, як адлюстроўваецца ў загадках праца, якую выконваюць: 1) муж разам з жонкай; 2) брат разам з сястрой. У беларускага народа мы знаходзім тры загадкі, якія асвятляюць гэтае пытанне:

1. *Ішоў чалавек дарогай, ажно ўдваіх сена грабуць:*

– ***Калі брат з сястрою – памажы, божа, а мужык з жаной – смешкі да жарты.***

– А не брат з сястрою, не мужык з жаной, мая матка яе матцы свякроўка была. (Бацька з дачкою).

2. *Жнуць пара людзей. Ідзе чалавек і гаворыць:*

– ***Памагай бог! Калі муж з жаной – уцешна, калі брат з сястрою – уцешна.***

А яна адказвае:

– Не брат з сястрою, не муж з жаной, а яго маці маёй маці – свякроў была. (Дачка з бацькам).

3. – *Памагай, божа, – сказаў праходжы жнуўшаму старому з маладою жанчынаю.*

– *Дзякуй, – адказаў стары.*

– ***Калі брат з сястрою – спешна вам, а калі муж з жаной – смешна нам.***

– Не брат з сястрою, не муж з жаной, а толькі мая маці яе матцы была свякрова. (Бацька з дачкою).

Ва ўсіх гэтых тэкстах адзначаецца, што, калі праца выконваецца братам з сястрой, ім жадаюць поспехаў, дапамогі ад Бога. Такая праца будзе выканана добра, хутка, без усялякіх забавак і жартаў. Зусім іншая сітуацыя, калі ў якасці тых, хто працуе на полі, выступаюць муж з жонкай. З тэкстаў прапанаваных

загадак можна зрабіць выснову, што на полі ў такім выпадку будуць толькі “*смешкі да жарты*”. У загадцы нават падкрэсліваецца: “*калі муж з жаною – смешна нам*”.

У сямейнай сферы народны этыкет вызначаў абавязкі мужа, жонкі і іншых членаў сям’і. У сельскай мясцовасці мужчыны абавязаны былі араць зямлю, касіць, перавозіць сена, салому, снапы, даглядаць скаціну зімой, выконваць будаўнічыя і рамонтныя работы, нарыхтоўваць дровы, вырабляць гаспадарчыя прылады, начынне і інш. Жанчынам ставілася ў абавязак гатаваць ежу, засяваць і палоць агарод, капаць бульбу, рваць лён і каноплі, прасці, ткаць, шыць, мыць і рамантаваць адзенне, падтрымліваць чысціню ў доме.

У той жа час, калі звярнуць увагу не на сам тэкст загадак, а на іх адгадкі, мы бачым, што працаўнікамі на полі з’яўляюцца не жонка з мужам, не брат з сястрой, а менавіта бацька з дачкой. І сапраўды, не толькі жанчына, але і дзяўчына ў сялянскай сям’і павінна была ўмець рабіць усё: праць, шыць, гатаваць, працаваць у полі і шмат чаго іншага... Гэта былі працоўныя рукі ў сям’і, пра што сведчыць і яшчэ адна загадка: *Пяць раз гарэў, адзін раз строіўся*. (Пяць дачок замуж аддаваў і аднаго сына жаніў).

У беларусаў так было заведзена: калі дзяўчына выходзіць замуж, яна пераходзіць жыць у хату мужа, а калі ж ажэніцца сын, то ён прыводзіць у бацькоўскую хату нявестку. Таму і вяселле дачок параўноўваецца з пажарам (бо працоўных рук стала менш), а жаніцьба сына – з пабудовай (бо ў хаце з’явіўся яшчэ адзін чалавек, нявестка, якая будзе працаваць па гаспадарцы).

Народны этыкет – сукупнасць правіл паводзін і абыходжання, прынятых у асяроддзі працоўных; знешняе праяўленне культуры. Рэгуляваў узаемаадносіны людзей у працоўнай, грамадскай, бытавой і сямейнай сферах жыццядзейнасці, у кантактных сітуацыях са знаёмымі і незнаёмымі людзьмі [5, с. 355]. Правілы народнага этыкету рэгулявалі адносіны паміж юнакамі і дзяўчатамі, жанчынамі і мужчынамі. У вёсцы было прынята вітацца з людзьмі (у тым ліку і з незнаёмымі). На Беларусі бацькоў, старэйшых (знаёмых і незнаёмых) называлі на **Вы**. Але ў адной загадцы такое правіла этыкету парушаецца:

Старая **ты** вуштабурка (уштабрыка), **ляжыш ты** на бахтары, я, молада, была ў тараторні, прыляцеў паляцітар, уханіў набудзітара, сеў на бялітар над харытарам, да й даўбе. (Нявестка гаворыць свекрыві, што ляжыць на пасцелі: “Я была на вуліцы, прыляцеў каршун, схапіў пеўня, сеў на бярэзіне над дарогаю і есць”).

Відавочна, што ў дадзеным тэксце падкрэсліваюцца непаважлівыя адносіны нявесткі да свекрыві. Назіраецца тут і своеасаблівае супрацьпастаўленне іх па ўзросце: “**Старая ты вуштабурка (уштабрыка), ляжыш ты на бахтары, я, молада, была ў тараторні...**”. Тут нявестка звяртаецца да свекрыві “*старая ты вуштабурка (уштабрыка)*” і пры гэтым падкрэслівае, што сама яна, нявестка, “*молада*”.

Значнае месца ў народнай маралі займае *сямейна-бытавая мараль*. Да стварэння сям’і народ адносіўся з выключнай адказнасцю. Паводле звычаю, яшчэ да вяселля жаніха і нявесту абмяркоўвала радня, знаёмыя, высвятлялі іх маральныя якасці, здароўе, рысы характару, здольнасці да працы, уменне весці гаспадарку.

Паводле народнай маралі, сям’ю неабходна ствараць на аснове кахання і ўзаемнай вернасці. Адносна аднолькавае матэрыяльнае становішча, роўнасць узростаў маладых у шлюбе, іх працавітасць і ўзаемнае каханне, фізічнае здароўе, добрыя і спагадлівыя дзеці – маральны ідэал сям’і беларуса.

Сярод асноўных функцый сям’і – *рэпрадукцыйная* (нараджэнне дзяцей) і *выхаваўчая*. Выхаваць дзяцей – гэта значыць даць ім магчымасць пазнаць жыццё праз працу без апекі. Дзеці павінны былі слухацца бацькоў, асабліва галаву сям’і – гаспадара. Непавага да старэйшага, тым больш да бацькоў – маральны грэх [5, с. 344].

Для беларусаў спрадвек было вельмі важна, якога полу дзіця: хлопчык ці дзяўчынка. Перавагу аддавалі хлопцу, сыну, таму што ён быў прадаўжальнікам роду. Таму ў загадцы *Сядзіць дзіця на гародзе, сядзіць і гаворыць: “У мяне ёсць бацька, маці, а я ім не сын”*. (Дачка) мы бачым, што падкрэсліваюцца гендэрныя асаблівасці, адрозненні дзяцей паводле полу (г. зн. не сын, а дачка).

У тэкстах загадак мы знаходзім адлюстраванне і нечаканага нараджэння дзіцяці: *Прыехаў госць без вяцей, еў мяса без касцей* (Малое дзіця і грудзі маці). І гэта відавочна: ніхто не ведаў, калі народзіцца дзіця. Яно сапраўды, як госць: нечакана з’яўляецца, прыносіць у хату радасць і перамены.

Да дзіцяці заўсёды беларусы ставіліся з павагай, пяшчотай і любоўю, пра што і сведчыць наступная загадка: *Што за звярочак: па хаце ходзе, ніхто яму не шкодзе, усякі яго ўважае, дарогу саступае*. (Дзіця).

У той жа час заўважаем, што дзіця паказана і як бездапаможнае, яму патрэбна дапамога: *Сярод хаты лужа стаіць, а на лужы рыба ляжыць* (Дзіця). Тут дзіця параўноўваецца з рыбай, якую пакінулі ў лужыне. Лужына рана ці позна высахне, а рыба без вады жыць не можа. Так і дзіця: без матулінай дапамогі, любові і пяшчоты жыць не зможа.

У загадках адлюстравана і эмацыянальная сувязь маці і дзіця. Менавіта праз вочы дзіця “размаўляе” з маці падчас кармлення: *Свой сваю есць і ў вочы пазірае*. (Дзіця і грудзі маці).

Як вядома, у беларусаў сям’ю ўзначальваў гаспадар, муж. Ён размяркоўваў працу паміж членамі сям’і, адказваў за арганізацыю сямейнага побыту, нёс маральную і матэрыяльную адказнасць за сям’ю і быў прыкладам ва ўсім для яе членаў. Таму цікавым з’яўляецца той факт, што ў якасці абаронцаў дзіцяці ад небяспекі (у дадзеным выпадку ад ваўкоў) выступаюць не толькі бацька (у першай загадцы), але і маці (у другой):

1. *На гары Растуты ляжаць людзі пабіты, у іх галовы пазвяззаны; прыбег шулда-булда, уханіў махотачку: “Мані памыйнічку, даганяй шулду-булду, адымай махотачку”*. (Снапы, воўк, дзіця, маці, муж).

2. Пад горадам, пад Быхавам, ляжаць галовы падбрытыя, між тых людзей ляжыць кавекуш. Прыбег пумынька, узяў кавекуш:

– Ідзіце, скажыце матульцы, няхай садзіцца на котку (воз), маніць аўсяніка, даганяе пумыньку, адымае кавекуш. (Снапы, дзіця, воўк, маці, конь).

Ва ўнутрысямейных адносінах не малую ролю адыгрывала жанчына. Яе становішча было неаднолькавым: у *бацькоўскай сям’і* (дзе сумесна пражываюць бацькі і іх жанатыя сыны) гаспадыняй была маці (святроў), у *брацкай* (сумесна жывуць двое ці больш жанатых братоў) – жонка старэйшага брата. Яна кіравала жанчынамі ў сям’і, вучыла іх гаспадарчым справам, размяркоўвала паміж імі ўладу, сачыла за парадкам у хаце, гатавала ежу, пекла хлеб і інш. Невесткі цалкам залежалі ад свекрыві. Першай памочніцай гаспадыні была старэйшая нявестка. У *малой сям’і* (толькі бацькі і іх нежанатыя дзеці) жонка падпарадкоўвалася толькі мужу. Асабістае шчасце жанчыны-жонкі цалкам залежыць ад мужа, таму часам, калі пагражае бяда, яна і шукае дапамогі ў мужа:

“Ішла какошачка дарожкаю, несла кугатачку, напаткаў яе кантопелька і адабраў кугатачку. Прыйшла какошанька дадоменьку:

– А мой мілы свяціцелю, сядай на парабомдачку, пабяры ты мянкінікі, дагані кантопелька, адбяры кугатачку. (Жанчына, дзеці, воўк, мужык, конь, сабакі)”.

Думкі ў загадках выказваюцца ўмоўнай мовай, якая выкарыстоўвалася з даўніх часоў. Таму разгадванне загадак – гэта рэальнае ўзнаўленне ўтоенага за метафарычнымі вобразамі сэнсу, карціны, прадмета, з’явы і інш. Існуе шмат загадак, у якіх выкарыстаны знарок штучна прыдуманых (для прыватнага ўжытку) незразумелых слоў – *абракадабры* з мэтай надання загадцы таямнічага сэнсу і ўскладнення яе разгадкі [3, с. 417], напрыклад: *Старая ты вүштабурка (үштабрыка), ляжыш ты на бахтары, я, молада, была ў тараторні, прыляцеў паляцітар, уханіў пабудзітара, сеў на бялітар над харытарам, да й даўбе*. (Нявестка гаворыць свекрыві, што ляжыць на пасцелі: “Я была на вуліцы, прыляцеў каршун, схапіў пёўня, сеў на бярэзіне над дарогаю і есць”) і інш.

У аснову сямейных адносін у беларусаў былі пакладзены адносіны да жанчыны як да гаспадыні, чалавека, які забяспечвае спакой і дабрабыт у хаце, корміць і выхоўвае дзяцей. Менавіта таму ў многіх загадках аб’ектам загадвання з’яўляецца жанчына, якая корміць дзіця, яе грудзі. Напрыклад: *Кругленькая, маленькая, на стале не бывае, увесь свет пітае*. (Грудзі маці); *Жывы жывога есць і ў вочы глядзіць*. (Маці корміць дзіця).

Большая частка загадак, аб’ектам загадвання ў якіх з’яўляюцца маці і яе дзеці, прысвечана менавіта грудзям. У іх малако называецца “*вада здарова*”, “*віначка*”, якое корміць увесь свет: *Бутэлечка крышталёва, у ёй вада здарова, хто жыў, хто ўміраў, той яе ўжываў*. (Грудзі маці); *Нова пляшачка поўна віначка, хто яго не ўжываў, той смаку не знаў*. (Грудзі маці).

У той жа час ёсць і адна загадка, дзе выкарыстоўваецца абразлівы зварот да жанчыны:

Прыляцеў белогор да ўханіў дрыгуна.

– А ты, **шэльма**, дзе была?

– На прыпечку сядзела, лапытэчкі давала. (Ястраб, курыца, жанчына карміла дзіця).

Характэрна, што людзі, ствараючы загадкі, звяртаюцца да розных параўнанняў згодна з тым, на якіх рысах ці прыкметах акцэнтуюцца ўвага ў канкрэтным тэксе. Здараецца так, што адразу падкрэсліваецца некалькі якасцей. У адным варыянце грудзі маці параўноўваюцца з мясам без касцей: *Прыехаў госць без вясцей, ёў мяса без касцей*; у другім – з лебедзем: *Белы лебедзь на блюде не быў, усе людзі елі*; у трэцім – з бутэлочкай: *Белая бутэчка, чырвоная шыйка* і інш.

Вуснай народнай творчасці належыць значнае месца ў жыцці кожнага народа. Кожны жанр фальклору мае кагнітыўны патэнцыял, з’яўляецца своеасаблівым нацыяльна-культурным тэкстам. Менавіта таму ў вуснай народнай творчасці адлюстраваны назіранні нашых продкаў за рэчаіснасцю, іх вопыт, вераванні, звычаі і інш.

Беларускія загадкі тэматычнай групы “сямейныя адносіны” яскрава адлюстроўваюць розныя бакі сямейнага ладу беларусаў: сваяцкія сувязі, узаемаадносіны членаў сям’і, працу і інш.

Такім чынам, мы бачым, што загадкі, як і іншыя тэксты вуснай народнай творчасці, з’яўляюцца своеасаблівым нацыянальна-культурным тэкстам, у якім захоўваюцца разнастайныя ўяўленні і веды нашага народа пра жыццё, пра навакольную рэчаіснасць. Галоўнае – вывучаць, аналізаваць іх і пераймаць вопыт нашых продкаў.

Літаратура

1. Беларуская вусна-паэтычная творчасць: Падручнік для студэнтаў філал. спец. ВНУ / К. П. Кабашнікаў, А. С. Ліс, А. С. Фядосік і інш. Мн., 2000.
2. Беларускі фальклор: Хрэстаматыя / Склад. К. П. Кабашнікаў, А. С. Ліс, А. С. Фядосік, І. К. Цішчанка. Мн., 1996.
3. Загадкі / Склад. М. Я. Грынблад, А. І. Гурскі. Мн., 1972.
4. Срезневский, И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Спб., 1893. Т. 1.
5. Этнаграфія Беларусі / Беларуская савецкая энцыклапедыя. – Мінск: БелСЭ, 1989. – 375 с.

К.Г. Бабака

ІРОНІЯ ЯК СРОДАК АЦЭНКІ

Іронія – дастаткова цікавы сродак надання ацэнкі, пераважна адмоўнай. Спалучаючы ў адным паведамленні сцвярджанне і адмаўленне, іронія з’яўляецца больш моцным і катэгарычным сродкам ацэнкі, чым простая канстатацыя адмоўных рысаў. Даследчыкі часта падкрэсліваюць агрэсіўнасць іроніі (насмешкі), спасылаючыся на З. Фрэйда, які ў сваю чаргу лічыў насмешку сімвалічным знічтаннем ворага.

Пацвержаннем таго, што іронія мае непасрэднае дачыненне да ацэначнасці, служыць тое, што перадумовай стварэння іранічнага выказвання з’яўляецца наяўнасць у суб’екта іроніі ідэала (падставы для ацэнкі), сфармаванага на базе каштоўнасна-арыентаванай дзейнасці, з пазіцыі якой іранізуючы суб’ект ацэньвае і крытыкуе рэчаіснасць, а таксама ўпэўненасць у агульназначымасці свайго ўяўлення пра “ідэал”, і расчараванне ў немагчымасці рэалізацыі, увасаблення “ідэала” ў жыццё.

Асноўнымі сродкамі выражэння іроніі ў жывым маўленні з’яўляюцца паралінгвістычныя (жэсты, міміка, пантаміма, жэстыкуляцыя, інтанацыя) і экстралінгвістычныя (пакашліванне, смех, плач, тэмп маўлення). У выпадку пісьмовай мовы іронія праяўляецца на стылістычным, лексічным, а ў рэдкіх выпадках і на граматычным, марфалагічным ухроўнях. Да ліку індикатараў іроніі можна аднесці, напрыклад, выклічнікі, пастаянныя эпітэты, неалагізмы, архаізмы, змяшанне стыляў, сказавыя формы аповеду, каламбур. Графічным паказчыкам выкарыстання іроніі з’яўляюцца наступныя прыёмы: напісанне слова ў двукоссі, выдзяленне курсівам. Але ўсе гэтыя сродкі варта лічыць факультатывнымі маркёрамі іранічнай інтэнцыі, паколькі яны з’яўляюцца тыповымі для ацэначных выказванняў у цэлым.

Адзначым, што “пераварочванне сэнсу” таксама не заўсёды з’яўляецца маркёрам іроніі. У лексікаграфічнай практыцы, якая арыентуецца на словаўжыванне, паметам *іран.* належыць пераважна кніжным словам або словам высокага стылю з мэтай указання на стылістычна кантрастнае адценне іх ужывання. Такім чынам, бачна, што дамінаванне кампанента ‘насмешка’ і падаўленне кампанента ‘пераварочванне сэнсу’ ў асэнсаванні іроніі спрыяе таксама сцвярджэнням шматлікіх лінгвістаў, што іранічныя ўжыванні слова або выказвання не заўсёды супрацьлеглыя літаральнаму сэнсу.

Вылучаюцца 3 тыпы іроніі ў залежнасці ад ужывання: кантэкстная, сітуацыйная і дыялагічная.

Кантэкстная іронія выкарыстоўваецца ў межах аднаго выказвання і выражаецца праз семантычнае разналаддзе дзвюх лексічных адзінак”. Парадокс, які пры гэтым утвараецца, пераадольваецца якраз шляхам разумення адной з адзінак у пераносным сэнсе.

Не толькі людзі, але цэлыя літаратурныя жанры “рэпрэсіраваліся” ў імя светлай будучыні. [Ігар Запрудскі. “Гравітацыя кола”. № 25].

“Той час вызначыўся і нейкай эпідэміяй хрысціянскага неафіцтва. Сотні тысяч былых несвядомых атэістаў раптам кінуліся да Бога, пабеглі ў царкву”. [Ігар Запрудскі. “Партрэт асветніцы, народжанай на мяжы тысячагоддзяў”. №2].

Сітуацыйная іронія апелюе да відавочнай для ўдзельнікаў камунікацыі сітуацыі. У дадзеным выпадку кантраст узнікае паміж сітуацыяй і выказваннем пра дадзеную сітуацыю.

*“Хто пра што, а я пра восень:
Я пайшоў на агарод,*

*Гарбузы там з град пазносіў
Склаў да кучы іх пад плот.*

*Што тут скажаеш?! Працалюбівы наш паэт. Любіць і шануе
патрыярхальны вясковы ўклад жыцця і асабліва – восеньскую пару
года*. [ЛеГАЛ. “Простыя словы, простыя рэчы”, №23].

“А вось проста унікальны вобраз:

И гипсовый Сергей Есенин

*С челом, уткнувшись в салат...” [Лада Алейнік. “Пушкін
плача..” № 43].*

Дыялагічная іронія – гэта аперацыя не над словам, а над выказваннем, рэплікай дыялогу, маўленчым дзеяннем (або паводзінамі) каго-небудзь. У вусным маўленні такі тып іроніі часцей за ўсё праяўляецца пры дапамозе жэстаў, мімікі. Такі тып іроніі ўяўляе сабой найбольшую цікавасць (як і эфектыўнасць). Бо спачатку нібы станоўча ацаніўшы пэўную з’яву, нібы ўзнёсны яе, пахваліўшы, наступнымі выказваннямі аўтар скідае яе з нябёсаў на зямлю.

“Что мир качнется,

гулко ухнет дважды

И явит вербу в розовых чулках.

*Але асабліва ўражвае вярба ў ружовых панчохах. Проста не
вярба, а дама лёгкіх паводзін*. [Наталля Капа. "Вздымаю взор с
мечтой о небе, но... " № 4].

Найбольшую цікавасць уяўляе іронія на ўзроўні камунікатыўнага акту. У адрозненне ад іншых няшчырых камунікатыўных актаў (напр., мана, ліслівасць), аўтар іранічнага выказвання не толькі не імкнецца схваць непраўдзівасць свайго выказвання, але, наадварот, разлічвае на разуменне адрасатам непраўдзівасці сцверджання, на яго немагчымасць не ўбачыць гэтую непраўдзівасць. Як бачым сама па сабе іронія – імпліцытны сродак надання ацэнкі, але для паспяховасці іранічнага камунікатыўнага акту існуюць шэраг экспліцытных паказчыкаў, сярод іх найбольшую ролю адыгрываюць актамаўленчыя прэсупазіцыі, без якіх іранічнае маўленне хутчэй за ўсё будзе ўспрынята як звычайнае.

Так, можна вылучыць наступныя тыпы іранічных камунікатыўных актаў на аснове класіфікацыі ілакатыўных камунікатыўных актаў (у свой час прапанаванай Дж.Р. Серлем):

1. Рэпрэзентатывы. Сэнс, або мэта членаў класа рэпрэзентатываў – у тым, каб зафіксаваць (у рознай ступені) адказнасць гаворачага за паведамленне пра нейкае становішча рэчаў, за ісціннасць меркавання.

*“І, дарэчы, чаму назвай гэтай казкі пазначаны зборнік? Ці не
лепі было б назваць “Чароўныя астрагалы” або “Развітанне з
Марсам”? Можна, таму, што апавяданне Э. Кузняцовай самае*

доўгае?” [Юрый Чарнякевіч.” Чароўныя астрагалы, або Беларуская дзіцячая фантастыка “. № 44].

2. Дырэктывы. Ілакутыўная накіраванасць іх заключаецца ў тым, што яны ўяўляюць спробы з боку моўцы дабіцца таго, каб слухач нешта здзейсніў.

Сем наступных сказаў анатацыі ўяўляюць сабою пытанні кшталту “как не потерять?”, “как вернуть?”, “как в очередной раз простить?” У апошнім жа, дзевятым, аўтар запэўнівае, што “подсказки к ответам на эти вопросы” чытач знойдзе ў рамане. Словам, калі ў каго з вас ёсць азначаныя праблемы, хуценька прачытайце “Территорию души” (700 старонак!), і ўсё вас будзе “о’кей”. [Непісьменнае пісьменства, альбо Сіндром Бронскага.]

Ці вось № 131 “Чорны яйкаквадрат”. Не саромейцеся, гэта менавіта тое, пра што вы падумалі. [Андрэй Канстанцінаў. “Антыдухоўнасць”. № 41].

3. Камісівы – тыя ілакутыўныя акты, мэта якіх – у тым, каб ускласці на гаворачага абавязак здзейсніць нейкі ўчынак у будучым або кіравацца пэўнай лініяй паводзінаў.

“Еще жара, но клетот уток

Уже пророчит холода.

Што ж, трэба будзе прыслухацца. Дасюль падавалася, што “утки” схільны “крякать”, а “клетот” ідэнтыфікаваўся пераважна з буслам...” [ЛадаАлейнік. “Пушкін плача...” №43].

4. Экспрэсівы. Ілакутыўная сіла гэтага класа – у тым, каб выказаць псіхалагічны стан, зададзены ўмовам і шчырасці адносна стану рэчаў, вызначанага ў межах прапазіцыйнага зместу.

Як у нумары 109 з эпатажнай назвай “Ружовая дзяўчына”. Прычым гэта эпатаж дзеля эпатажу, бо з тэксту высвятляецца, што ніякая дзяўчына Лаў-Лаў (sic!) не ружовая, а ў канцы казкі яна наогул выходзіць за хлопца (прабачце, але цытата) Фак-Фака. [Андрэй Канстанцінаў. “Антыдухоўнасць”. № 41].

Былі ў нас калісьці такія паэты з народа (не блытаць з народнымі) як Мікола Засім і Міхась Васілёк, то чаму сёння не могуць быць падобныя да іх Васіль Андрыеўскі і Уладзімір Несцяровіч? І няхай будуць. Спадзяюся, і чытач у іх адпаведны знойдзецца. А значыць, і беларускамоўны асяродак... Не ўсім жа быць недасяжнымі Разанавымі. [ЛеГАЛ. "ПРостыя словы, простыя рэчы..." №23].

5. Дэкларацыі. Ажыццяўленне якога-небудзь акту з дадзенага класу усталёўвае суадносіны паміж прапазіцыянальным зместам і рэчаіснасцю; паспяховае ажыццяўленне акту гарантуе сапраўдную адпаведнасць

прапазіцыйнага зместу рэчаіснасці. Дадзены тып іранічных камунікацыйных актаў ў тэкстах рэцэнзій не выяўлены.

Такім чынам, калі прааналізаваць выпадкі ўжывання іроніі як сродку ацэначнасці ў жанры літаратурнай рэцэнзіі, то відавочна, што ацэначнасць у іранічным камунікатыўным акце найчасцей праяўляецца (як, дарэчы, і ў звычайным, неіранічным) у рэпрэзентатывах. Радзей сустракаюцца ў дырэктывах і экспрэсівах і не характэрна для іранічных дэкларатываў.

Сярод тыпаў ацэначнай іроніі пашыранымі з'яўляюцца кантэкстная і дыялагічная іронія. Радзейшае выкарыстанне сітуацыйнай іроніі тлумачыцца тым, што для яе ў большай ступені характэрны экстралінгвістычныя фактары: наяўнасць канкрэтнай сітуацыі, з якой можна меркаваць аб мэтазгоднасці іранічнага кантэксту.

Ірына Галуза

ПАРАЎНАННЕ ПАНЯЦЦЯЎ ЖЫЦЦЁ-СМЕРЦЬ: БЕЛАРУСКА-СЛАВАЦКІЯ ПАРАЛЕЛІ

Фізічная смерць, спыненне жыццядзейнасці, заключны момант існавання чалавека на зямлі ў большасці навуковых прац узгадваецца толькі фрагментарна, у кантэксце больш шырокіх разважанняў і аналогій. Але якой бы цяжкай і складанай у псіхалагічным плане не была тэма смерці чалавека і яго адпраўкі на вечны спачын, прааналізаваць яе трэба, прычым зрабіць гэта стрымана і абачліва, звяртаючы ўвагу на прынцыповыя акалічнасці, дэталі. Так будуць выкрывацца асаблівасці этнічнага светасузірання і светаўспрымання, народнага менталітэту, паступова спасцігацца спрадвечныя ісціны.

У дадзеным даследаванні будзе прадстаўлены менавіта момант сыходу, як да яго ставяцца беларусы і славакі. Аналізавацца сыход будзе на базе ўстойлівых выказаў беларускай і славацкай моў – прыказак, прымавак і часткова фразеалагізмаў. І гэта невыпадкова, бо, з'яўляючыся падсістэмай пэўнай асобна ўзятай мовы, поруч з універсальнай мудрасцю прыказкі і прымаўкі адлюстроўваюць і нацыянальныя спецыфічныя каштоўнасці, ідэалы і ўяўленні, уласцівыя прадстаўнікам канкрэтнай моўнай групы.

Тэму скону будзем разглядаць па наступнай схеме: адносіны да смерці (і звернем увагу на адносіны да жыцця ў беларусаў і славакаў, а таксама на ацэнку пражытага); момант надыходу смерці; як пражыў – такая і смерць; падсумаванне, вынікі; парады, як ставіцца да смерці.

1. Адносіны да смерці:

– для беларуса смерць – самае благое і непапраўнае: *Горшай бяды не будзе, як смерць* [3, 414]; *Лепш дзесяць разоў цяжка хварэць, як адзін раз лёгка памраць* [3, 415]; сярод славацкіх адзінак знаходзім адваротныя па сваім сэнсе: *Lepší krátky život ako dlhá smrť* [1, 114]; *Radšej v cudzine desať raz zomrieť, ako doma raz* [1, 115];

– жывучы, трэба паступова рыхтавацца да смерці, не забывацца на яе, асабліва ў сталым узросце: *Жыві, будуйся і на смерць рыхтуйся* [3, 410]; *Сколько ні красуйся, усё туды гатуйся* [3, 413]; *Nezabudni na smrt', ona na teba nezabudne* [1, 114].

Адносіны да жыцця:

– у бел. прыказках і прымаўках кожны чалавек цэніць сваё жыццё, знаходзіць у ім добрае, светлае, прыгожае: *Каждому жыццё мілае* [3, 405]; *Гэты свет як макаў цвет: зранку расцвітае, да вечара ападае* [3, 405]; жыццё – галоўная каштоўнасць, усё астатняе прыбудзе: *Живы наживець* [3, 405]; заўсёды маеш клопат пра захаванне і працяг жыцця: *Живому на ўме живое* [3, 405]; у слав. адзінках жыццё чалавека заўсёды азмрочана прысутнасцю хвароб і смерці: *Človek na svete okolo nemoci a smrti sa pletie* [1, 114]; *Všade ťa smrt' čaká* [1, 115]; прасочваецца большая скіраванасць на канец: *Človek sa tu len popotíka, a potom je koniec* [1, 114].

Ацэнка пражытага, пераважна негатыўная, даецца толькі беларускімі адзінкамі: а) нейтральная: адно толькі гора спазнаваў чалавек на сваім шляху: *Век пражыў, як салёны грыб праглынуў* [3, 406]; *Пражыла ў бяздоллі ад рання да змяркання* [3, 408]; б) адмоўная – з прычыны паводзінаў: *Зжыў век не так, як чалавек* [3, 407] або беднасці: *Век пражыў, добра не нажыў* [3, 408]; в) адмоўная з адценнем спачування цяжкім умовам жыцця: *Якое яго жыла: як камар на камарніцы* [3, 407] ці аднастайнасці: *Усё жыццё, а ўспамінаць нечага* [3, 408]; г) адмоўная з адценнем іроніі: *Здарылася раз чарвяку на вяку – і то не па-людску* [3, 408].

2. Момент надыходу смерці:

– непрадказальнасць часу канца жыцця: *Смерць і радзіны не выбіраюць гадзіны* [4, 30], *Сягоння жыём, а заўтра гніём* [3, 409], *Smrt' je istá, ale hodina je neistá* [1, 115]; да таго славацкія адзінкі канстатуюць, што дзень смерці – апошні дзень: *Šmerc sebe na ostatny dzeň zochabia* [1, 114], і заўсёды ён нечаканы для чалавека: *Smrt' pride znenazdania* [1, 115];

– невядомасць месца смерці: *Чалавек ведае, дзе ўрадзіўся, а не ведае, дзе галавою наложыць* [3, 409], *Človek vie, kde sa narodil, ale nevie, kde zomrie* [1, 114], *Človek nevie, kde kosti zloží* [1, 114]; у бел. адзінках вельмі рэдка прыблізнае ўказанне: *Дзе падружыў, там і лапкі злажыў* [3, 417];

– кожны новы дзень набліжае нас да лагічнага канца: *Што раз, то бліжэй да смерці* [3, 409], *Далей, далей, бліжэй да смерці* [3, 410], *Každým dňom sme bližší k smrti* [1, 114], *Smrt' nás čaká, nohy nás nesú* [1, 115], *Rok k hrobu krok* [1, 114], *Rok má krok a život v päťach smrt'* [1, 114];

– момант смерці толькі адзін: *Чалавек раз нарадзіўся і раз уміраць мусіць* [3, 414], *Раз радзіла маці, раз трэба ўміраці* [3, 414], *Што будзе, то будзе, а дзве смерці не будзе* [3, 414], *Дай бог раз жаніцца, раз красціцца, і раз паміраць* [3, 415], *Raz na svet, po druhej ze sveta* [1, 114], *Raz som sa narodil, raz umrieť musím* [1, 115], *Kto sa narodil, musí zomrieť* [1, 115];

– кожнаму суджаны пэўны варыянт сыходу, які перайначыць нельга: *Каму суджана вісець, той не ўтоніцца* [4, 19], *Čo koho má potkať, tomu neujde* [1, 182], *Kde máš hlavu zlomiť, ta ťa nohy donesú* [1, 182], *Kto sa má obesit', jakživ sa neutopí* [1, 182].

3. Як пражыў – такая і смерць:

– назіраем канстатацыю дадзенай думкі: *Якое жыццё, такая смерць* [3, 414], *Сабацы сабачча і смерць* [3, 414], *Прыйшоў грэшна і пайшоў смешна* [4, 33], *Aké chovanie, také aj skonanie* [1, 497], *Ako žil, tak umrel* [1, 497], *Aký život, taká smrť* [1, 497]; у бел. прыказках захавалася і пажаданне смерці: *За ліхое жыццё дай, божжа, смерць* [3, 416].

4. Характарыстыкі смерці:

– немінучасць: *Усё можа мінуць, толькі смерць не пераміне* [3, 411], *Як ні хадзі, смерці не абойдзеш* [3, 412], *Смерць не ручаіна – не пераскочыш* [3, 412], *Смерці ў бутэльку не заткнеш* [3, 412], *Smrti neujdeš* [1, 115], *Každý sa musí so svetom rozlúčiť, čo by tu akým milým bol* [1, 114]; у бел. адзінках: нават калі чалавек прызвычаіўся да гора і бяды: *Прывык ужо гараваць, не трэба было і цяпер паміраць* [3, 416], не залежыць ад матэрыяльных каштоўнасцяў: *Не ўмірае той, хто худ, але той, каму суд* [3, 413];

– неразборлівасць смерці, як і зямлі, у якую мы ідзем: *Смерць не разбірае, каго забірае* [3, 415], *Зямля ўсіх прымае: і здаровых, і слабых* [3, 415], *Смерць здаравей за ўсіх* [3, 414], *Smrť nikomu neodpustí* [1, 115], *Smrť nevyberá nikoho* [1, 115]; у слав. адзінках адлюстравана да таго суб'ектыўная ацэнка: *Dobrých Boh zo sveta berie a zlí tu zostávajú* [1, 119];

– яе справядлівасць, бо тычыцца абсалютна ўсіх людзей: *Самая справядлівая вешч – смерць* [3, 416], *Зямля святая ўсіх зраўняе* [3, 416], *Усякага адна магіла прыгорне* [3, 416], *Dnes mne, zajtra tebe* [1, 114], *Smrť všetko vyrovná* [1, 115], *Smrť s každým tancovať bude* [1, 115];

– непадкупнасць: *Ад смерці не адкупішся і не адпросішся* [3, 412], *Ад смерці не выкруцішся, не вымалішся* [3, 412], *Smrti sa nevykúpiš (nevymodlíš, nevyprosíš)* [1, 115], *Smrti sa nik z hrsti nevykrúti* [1, 115]; у слав. прыказках назіраем большае ўдакладненне: *So smrťou nikto oldomášu nepil* [1, 115], *So smrťou nikto zmluvu neurobil* [1, 115];

– невылечнасць: *Ад смерці няма зеля* [3, 412], *Ад смерці дохтара няма* [3, 413], *Ад старасці і смерці няма лекаў на свеце* [3, 413], *Хоць доктар з неба, такі ўмерці трэба* [3, 413], *Proti smrti niet lekára* [1, 114], *Proti veku nieto lieku* [1, 114], *Plač od smrti nespomôže* [1, 114];

– безабароннасць чалавека перад смерцю: у бел. адзінках прасочваецца пэўная пасіўнасць: *Ад смерці ніхто не збароніць* [3, 412], *Бог веку не прадлужыў* [3, 415]; у слав. адзінках – кожнае стварэнне імкнецца пазбегнуць смерці, бароніцца: *I ten červiak sa proti smrti bráni* [1, 114];

– з таго свету не вяртаюцца ні пры якіх умовах: *Умерлы з магілы не вернецца* [3, 417], *Шырокія вароты на той свет, ды адтуль не выйсці* [3, 418], *З ляску прыжджэм, а з пяску ніколі* [3, 418], *Па нас не будзець нас* [3, 411],

Zomretého plačom nevzkriesiš [1, 116], I ten čas bude, keď nás nebude [1, 114], Kto leží, ten leží; kto umrel, ten tam [1, 115], Ak tu je tam dobre, nebude sa tu chcieť odtiaľ ísť; ak tu je zle, nepustia ho [1, 119];

– мае прычыну: *Смерць не бывае без прычыны [3, 415], Смерць прычыны шукае [3, 415], Без прычыны веку не ізжывеш [3, 415], Smrt' sa príčinu hľadala [1, 115], Smrt' si vždy zádrapku nájde [1, 115],* якая ў нек. бел. прыказках канкрэтызуецца: *Саха да вілы прывялі да магілы [3, 416].*

5. Падсумаванне, вынікі:

– усё становіцца нязначным пасля смерці, акрамя нематэрыяльнага: *Жыць, як набяжыць, а памрэцца – усё мінецца [3, 410], Уміраць будзем – на ўсё забудзем [3, 417], Kto zomrie, všetko tu nechá, iba dobré a zle so sebou vezme [1, 115];*

– набытае дабро з сабою не возьмеш: *Пакуль жывеш – усяго трэба, а як памрэш – чатыры доскі і пяску трошкі [3, 417], Памрэш – увесь свет не забярэш [3, 417], Zomrieš, ničoho zo sebou nevezmeš [1, 116], Nahí sme na tento svet prišli, nahí z neho aj odídeme [1, 114];*

– калі не паспеў за жыццё нешта спраўдзіць, то гэта і не ажыццявіцца ў апошнія хвіліны жыцця: *Перад смерцю не не надышаешся [3, 410], Калі не наеўся, то не наліжашся, калі не нажыўся, то не надышаешся [3, 410], Дума за марыма, а смерць за плячыма [3, 416], Maj každý deň za posledný [1, 114].*

6. Парады, як ставіцца да смерці:

– у бел. прымаўках з разуменнем непазбежнасці: *Век і камень не вытрымае [3, 408], Нішто не вечна [3, 410], Ніхто свету не перабудзе [3, 410], Κάжан уміраць мусіць [3, 411], Яшчэ той не нарадзіўся, хто б не памёр [3, 411];* у славацкіх жа прымаўках іншага варыянта сыходу, як смерць, проста не існуе: *Človek zomrie, nezoderie sa ako vrece [1, 114], Umriem, nezhorím na slnci [1, 115];*

– з разуменнем неабходнасці, спрадвечнасці: *Каб людзі да не мерлі, то б неба падперлі [3, 414], Няхай мруць і нам дарожку труць – і мы тады па торнай дарожкі адны на водным усе пайдзём [3, 413];* слав. прымаўкі большую ўвагу звяртаюць на паступовасць: *Umieračik volá: Kto za kým, kto za kým? A kuvík: Pod', pod'! [1, 116], Musíme ustúpiť jeden druhému [1, 114], Nemôžu všetci na posteli zomrieť [1, 115];*

– не трэба баяцца, але ж гэта ўласціва кожнаму: *Ад смерці не ўцячэш, то і не бойся [3, 412], Умерці не трудна, а страшна (боязна) [3, 414], Živý sa smrti bojí [1, 115], Každý sa smrti bojí [1, 114];*

– у бел.: не трэба шукаць смерці, прыбліжаць яе прыход, запаволіць жа адыход не ўдасца: *Шукаць смерці не трэба – сама прыдзе [3, 413], Рад бы памярэць, да смерць не бярэць [3, 417], Прышла пара – ідзі з двара [3, 410],* у слав.: не трэба хавацца ад смерці: *Všade ťa smrt' nájde [1, 115];*

– бел. адзінкі сцвярджаюць, што больш за адведзенае нікому пражыць не ўдасца: *Ніхто два вякі не жывець [3, 410];* усяму – свой час: *Буду тады ўміраць, як будзе смерць за пяты браць [3, 411], Без пары душа не вылезе [3,*

415], *Без пары не пойдзеш да пары* [3, 415]; у славацкіх жа прымаўках адлюстравана, што можна нешта даць смерці, каб яна адступіла: *Čoś dal tej smrti, že ťa nechala?* [1, 116], *Dal smrti maku* [1, 116], *Dal smrti mericu maku* [1, 116], ці на здзіўленне ўсіх смерць сама можа адступіцца: *Ešte je prisprostý medzi svätých* [1, 116], *Lal'a, zomretý, a prišiel, kde hudú!* [1, 116], *Nebude mu už ani d'uk!* [1, 116], *Vychýchal sa z toho* [1, 116];

– адыходзяць па “спеласці”: *Малады можа ўмерці, а стары мусіць* [3, 411], *He na starasці, a na спеласці* [3, 411], *Mladý môže zomrieť, starý musí* [1, 115], *Starý sa musí zomrieť a mladému sa pridá* [1, 115]; слав. прымаўкі адзначаюць, што больш памірае маладых, чым старых: *Viac mladých kožíek visí na bidle ako starých* [1, 116], *Starí sa poberajú, mladí ich predbehávajú* [1, 115];

– толькі ў слав. адзінках: заўсёды знойдзецца пахавальнае адзенне: *Smrt nájde košeľu, a svadba sukňu* [1, 115];

– можа быць адыход не па сваёй волі (у бел. адзінках нашмат больш варыяцый, у слав. – толькі некалькі фразеалагічных адзінак): *Адправіць на той свет* [4, 31], *У магілу загнаць* [4, 31], *Адарваць галаву* [3, 74], *Адпраўляць у Магілёўскую губернію* [3, 74], *Вымаць душу(кішкі)* [3, 74], *Вымотваць жылы* [3, 74], *Прыбіраць з дарогі* [3, 74], *Скруціць вязы* [3, 74], *Скруціць шыю* [3, 74], *Адпраўляць у штаб Духоніна* [3, 74], *Пускаць у царства нябеснае* [3, 74]; *Dostal gul'ku do čela* [1, 120], *Skrátili ho o hlavu* [1, 120], ці па выпадковасці (толькі ў бел.): *Чалавек страляе, а чорт кулю носіць* [4, 21], ці наадварот, па ўласным жаданні, самагубства (колькасць слав. адзінак значна перавышае бел.): *Налажыць / накласці на сябе рукі* [4, 31], *Скараціць сабе век* [4, 31], *Omrzel ho život* [1, 120], *Rastie mu kvieťa pod nohami* [1, 120], *S konopou sa zadrhol* [1, 120], *Stál na ničom* [1, 120], *Utopil sa v povetrí* [1, 120], *Vzal si život* [1, 120];

– хто нічога не мае, той нічога і не губляе пасля смерці (прадстаўлена толькі ў бел. адзінках): *Голаму смерць не страшна* [3, 416].

Такім чынам, праведзены параўнальна-супастаўляльны аналіз парэмій сведчыць пра пэўныя падабенствы ў менталітэце беларусаў і славакаў, што звязана з аднолькавымі заканамернасцямі развіцця народаў, але выключную значнасць маюць перш за ўсё адрозненні ў светаўспрыманні народаў: беларус шчыра радуецца жыццю, кожнай хвіліне, хай і азмрочанай хваробай ці якой бядою, а славаку лепш кароткае жыццё і хуткая смерць, чым быць нямогламу; беларус умее забывацца на негатыўнае, жыццё славака – сталы прыпамін пра надыходзячы канец; у славацкай парэміялогіі абсалютна адсутнічаюць устойлівыя выразы, якія б нам паведамілі пра няўдалае жыццё ці пра пажаданне ліхой смерці; у беларусаў надыход смерці не залежыць ад матэрыяльнага палажэння, а славакі канстатуюць і немагчымасць адкупіцца ад смерці, і разам з тым, што яна можа пачакаць, калі ёй даць хабар; беларусы перад тварам смерці абсалютна пасіўныя, а славакі змагаюцца ўсімі магчымі сіламі; знайшоў адлюстраванне ў славацкай парэміялогіі і той факт, што больш памірае маладых, чам старых; абедзве мовы захавалі адзінкі, што сведчаць пра адыход на той свет не па ўласнай волі, пра самагубства, але толькі ў беларускай парэміі – усе

магчымыя спосабы, як забіць чалавека, звесці з гэтага свету, у славацкай жа – літаральна некалькі адзінак на гэты конт.

Адрозненні можна патлумачыць прыродна-геаграфічнымі, гістарычнымі, палітычнымі, культурнымі, рэлігійнымі чыннікамі. Перш за ўсё славакі – гэты каталікі, а каталіцкая царква прадугледжвае магчымасць адкупіцца ад усіх грахоў – і былых, і будучых, да таго каталіцкая царква больш жорсткая да сваіх вернікаў, чым праваслаўная, больш скіравана на пасмяротнае жыццё: адсюль і адлюстраванне думкі, што лепш памерці на чужыне дзесяць разоў, чым дома раз, што трэба заўсёды думаць пра смерць, а ў беларусаў, праваслаўных, хваробы, нястачы, бяда суцэльная загартроўваюць чалавека, выпрабоўваюць. Калі гаварыць пра менталітэт, то славацкі народ больш арыентуецца і арыентаваўся на Захад (нават на пытанне “Як справы?” часцей за ўсё пачуем адказ “У парадку, усё добра, выдатна!”), і ніколі яны не будуць расказаваць пра няшчасці і г.д.), таму тут і адкупленне ад смерці магчыма, і адсутнасць негатыўнай ацэнкі ўласнага жыцця. Калі разглядаць палітычныя і гістарычныя жыццё, то і ў беларусаў, і ў славакаў яно вельмі падобнае (і прыгон, і войны), але крыўдзіць сябе славакі, горны народ, свабодалюбівы, не вельмі і давалі, заўсёды былі нацыянальныя героі ў кожную эпоху (Juraj Janošík, Jozef Tiso, Jozef Miloslav Hurban і інш.), іх паслядоўнікі, мсціўцы, таму, можа, і такія фраземы, як вымотваць жылы, адпраўляць у Магілёўскую губерню, і не маглі ўзнікнуць.

Але гэта толькі версіі, што нам кажуца найбольш верагоднымі.

Галоўнае тое, што прыведзеныя адзінкі дапамагаюць лепш спазнаць культуру народаў, зразумець яе своеасаблівасць, унікальнасць, і тое, што ўстойлівыя адзінкі не губляюць сваю актуальнасць, з’яўляюцца карыснымі пры ўсведамленні найбольш складаных жыццёвых сітуацый і для прадстаўнікоў 21-га стагоддзя.

Літаратура

1. Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. / A. P. Záturcký. – Slovenský Tatran, 2005. – 813 s.
2. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2-х т. Т.1. А – Л / І.Я.Лепешаў. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П.Броўкі, 2008. – 672 с.
3. Прыказкі і прымаўкі: у 2 кн. / АН БССР. І-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; Рэд.кал.: В.К.Бандарчык і інш. / Кн. 2 / Рэд. А.С.Фядосік. – Мінск, 1976. – 616 с.
4. Шасцімоўны слоўнік прыказак, прымавак і крылатых слоў. Мінск, 1993. – 290 с.

А.А. Карп

СІМВОЛІКА СТЫХІЙ У БЕЛАРУСКАЙ ФРАЗЕАЛОГІІ

Паводле народных уяўленняў, асноўнымі касмічнымі стыхіямі з’яўляліся *вада, зямля, агонь і наветра (вецер)*. Да нашага часу захавалася мноства ўстойлівых моўных выразаў, кампанентамі якіх з’яўляюцца названыя лексемы, што сведчыць пра асаблівае шанаванне згаданых стыхій, наданне ім звышнатуральных якасцей.

Мэта дадзенай працы – разгледзець сімволіку стыхій у складзе беларускай фразеалогіі.

Агонь – стыхія, якая ўдзельнічала ў акце стварэння свету, у міфалагічных уяўленнях продкаў увасабляе мужчынскі пачатак і проціпастаўляецца зямлі і вадзе. У беларускай фразеалогіі тым не менш *агонь* і *вада* збліжаюцца праз адзін кантэкст: ісці (пайсці), гатоў (гатовы) у *агонь і ваду* ‘усюды і на ўсё, на любыя ўчынкі, безразважна і самаахвярна’ [4, с. 49]; у *агні не гарыць і ў вадзе не тоне* ‘нідзе не прападае, выбіраецца з любых абставін’ [4, с. 264]; *прайсці <праз> агонь і ваду і медныя трубы* ‘многа зведаць у жыцці, пабыць у розных цяжкіх абставінах’ [5, с. 207].

Сімволіка *агню* дуалістычная. Пра ўспрыманне яго як магутнай, усёзнішчальнай стыхіі, сімвал небяспекі сведчаць наступныя фразеалагічныя адзінкі: *агнём і мячом* ‘крайне сурова, бесчалавечна, з бязлітаснай лютасцю (знішчаць, разбураць, распаўляцца і пад.)’ [4, с. 48]; *між двух агнёў* ‘у цяжкім становішчы, калі небяспека пагражае з двух бакоў’ [4, с. 48]; з *агню ды ў полымя* ‘з адной непрыемнасці ў другую’ [4, с. 48]. Апошні фразеалагізм пабудаваны як градацыйная канструкцыя, значэнне якой узмацняецца праз супастаўленне двух блізкіх у сэнсавых адносінах слоў.

Цікавай падаецца і этымалогія ўжо прыведзенага намі вышэй фразеалагічнага выразу *агнём і мячом*: “Першапачаткова ў старажытных грэчаскіх медыкаў выраз асацыіраваўся са сродкам залечвання, “знішчэння” ран выразаннем іх і прыпяканнем у адпаведнасці з формулай славутага Гіпакрата: “Чаго не можа вылечыць жалеза (меч, нож), тое вылечваецца агнём”. Выраз пераасэнсавваўся і стаў абазначаць ‘бязлітасна, жорстка’, калі гаварылася пра знішчэнне ўжо не ран, а ўсяго жывога і нежывога на тэрыторыі праціўніка” [6, с. 25]. Як бачым, першапачаткова ўстойлівы выраз асацыіраваўся з дзеяннем, накіраваным на ўмацаванне чалавечага здароўя, то бок карысным і станоўчым, але семантычны зрух прывёў да пагаршэння значэння.

Агонь можа суадносіцца і з хваробай: *антонаў агонь* ‘заражэнне крыві, гангрэна’ [4, с. 48]. “Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў” І. Лепешава падае наступнае тлумачэнне этымалогіі гэтай фразеалагічнай адзінкі: “У сярэдневяковай Заходняй Еўропе існавала павер’е, што вылечыць гэту хваробу можна мошчамі “святога Антонія” – хрысціянскага аскета Антонія Фіўскага... Знахары, спрабуючы “зняць антонаў агонь” з хворага, звычайна мелі пры сабе ікону Антонія” [6, с. 38], якое суправаджаецца наступнай ілюстрацыяй: “Пакуль давезлі, быў у цябе ўжо антонаў агонь. Скура вакол раны стала плямамі” [6, с. 38]. Так, можам дапусціць, што ўзнікненне дадзенага фразеалагізма абумоўлена дзвюма прычынамі: 1) вера ў спрыянне святога Антонія пры лячэнні; 2) падабенства знешніх праяў хваробы са слядамі *агню* – апёкамі.

Разам з тым *агонь* бачыўся нашым продкам як ачышчальны і жыццястваральны пачатак. У беларускай міфалогіі *агонь* асацыіруецца з актыўнасцю, творчасцю, выступае метафарай чалавечай цывілізацыі. Пазітыўнае ўспрыманне гэтай стыхіі абумовіла ўзнікненне фразеалагізмаў з кампанентам *агонь*, што маюць станоўчую канатацыю, напрыклад: з *аганьком*

рабіць, працаваць ‘старанна, з вялікім уздымам’ [4, с. 47]; *праметэў агонь* ‘незгасальнае імкненне да высакароднай мэты’ [4, с. 49]. Апошні прыклад, што з’яўляецца агульным для ўсходнеславянскіх моў, склаўся на аснове грэчаскіх міфаў пра тытана Праметэя, які выкраў і прынёс людзям *агонь*.

Агонь атаясамліваўся з цяплом хатняга агменю, быў сімвалам сямейнага шчасця і згоды. Відаць, такое разуменне *агню* абумовіла з’яўленне фразеалагічнай адзінкі *на агеньчык* заходзіць (зайсці), завярнуць ‘мімаходзь (заходзіць да каго-небудзь)’ [4, с. 47].

Агонь займаў выключна важнае месца ў гаспадарцы, таму і не дзіўна, што чалавек ставіўся да яго як да жывой істоты, якая можа і паспрыяць, і пакараць. Пра персаніфікацыю гэтай стыхіі сведчыць фразеалагізм *агонь яго ведае* ‘невядома’ [4, с. 48], дзе *агонь* надзелены чалавечай здольнасцю – ведаць. Цікава, што існуе сінанімічны выраз *вятры яго ведаюць* [4, с. 242], які таксама мае значэнне няпэўнасці. У абодвух фразеалагізмах рэалізуецца своеасаблівая “сімвалічная” энантыясемя – здольнасць слова выражаць антанімічныя значэнні: *агню*, *ветру* прыпісваецца здольнасць ведаць, і адначасова яны пазбаўлены абазначанай уласцівасці. Наяўнасць падобных фразеалагічных адзінак сведчыць пра антрапамарфічнае і антрапацэнтрычнае светаўспрыманне нашых продкаў.

Вада ў многіх міфалогіях, у тым ліку і ў беларускай, звязваецца з пачаткам стварэння Сусвету, дзе яна сімвалізуе Хаос. Можна меркаваць, што ўспрыманне *вады* як непрадказальнай, небяспечнай для чалавека і разбуральнай стыхіі паўплывала пэўным чынам на семантыку наступных фразеалагічных адзінак: *як у ваду апушчаны* ‘расстроены, засмучаны, прыгнечаны’ [4, с. 79]; *у агні не гарыць і ў вадзе не тоне* ‘нідзе не прападае, выбіраецца з любых абставін’ [4, с. 264]; ісці (пайсці), гатоў (гатовы) *у агонь і ў ваду* ‘усюды і на ўсё, на любыя ўчынкi, безразважна і самаахвярна’ [4, с. 49], дзе *вада* асацыіруецца з выпрабаваннямі, пэўнымі жыццёвымі цяжкасцямі. Адмоўныя канатацыі набывае лексема *вада* ў наступных фразеалагічных адзінках: *вазіць ваду* ‘абцяжарваць каго-небудзь непасільнай, зневажальнай работай’ [4, с. 147]; *варыць (наварыць, напаварыць) ваду* ‘здзекавацца з каго-небудзь’ [4, с. 155]; *ліць ваду* ‘гаварыць пустое, пустасловіць’ [4, с. 580].

У значэнні “напой” *вада* асацыіруецца з голадам, нішчымніцай: *садзіць на ваду* ‘караць голадам’ [5, с. 305]; *часам з квасам, а парою з вадой* ‘парознаму – сытна і надгаладзь’ [5, с. 555]. Апошні з прыведзеных фразеалагізмаў, як справядліва сцвярджае І. Лепешаў, “характарызуецца згусткам сродкаў мастацкай выразнасці. У ім ёсць кампаненты-сінонімы (*часам* – *парою*), дзве ўнутраныя рыфмы, свая рытмічнасць у кожнай частцы і антанімічнае супрацьпастаўленне (*квасам* – *вадой*)” [6, с. 408].

Уключаная ў пэўны фразеалагічны кантэкст лексема *вада* набывае значэнне няпэўнасці, невядомасці (таксама як *агонь* і *вечер*): *цямна вада ва облацэх* ‘незразумелае, туманнае’ [4, с. 145]; *віламі на вадзе пісана* ‘невядома, ці ажыццявіцца што-небудзь; пра няпэўнае, маламагчымае’ [5, с. 187]. Сучасны

чалавек страціў першапачатковае ўспрыманне вобразнасці дадзенага фразеалагізма: “Як правіла, ва ўсіх тлумачальных лексічных слоўніках гэты фразеалагізм змяшчаюць пад словам *вілы*, хоць на самай справе ён семантычна зусім не звязваецца са значэннем ‘сельскагаспадарчая прылада’. Тут *вілы* – даўно зніклае слова, што абазначала ‘кругі’. З дзвюх варыянтных форм, у якіх ужываецца выраз (...*на вадзе*... і ...*на вадзе*...), зыходнай трэба лічыць форму з прыназоўнікам *на*, што найбольш адпавядае першапачатковай вобразнасці фразеалагізма: *віламі* (г.зн. кругамі – на чым) *на вадзе пісана*. Форма *на вадзе* ўзнікла, відаць, у сувязі з успрыманнем слова *вілы* як ‘сельскагаспадарчай прылады’” [6, с. 74].

Сімволіка *вады* амбівалентная. *Вада* – небяспека (праз эсхаталагічны матыў патопу яна суадносіцца з Танатасам), але яна ж і крыніца жыцця, ачышчальная, гаючая сіла. У беларускай фразеалогіі гэтая амбівалентнасць выяўляецца праз апазіцыю: *чыстая – каламутная вада*. *Вада* праз фізічныя ўласцівасці чысціні і празрыстасці суадносіцца з маральнымі якасцямі праўдзівасці, сапраўднасці, ісціннасці: *чыстай (чысцейшай, найчысцейшай) вады* ‘самы сапраўдны’ [4, с. 147]; *як у кроплі вады* ‘абсалютна дакладна і аднолькава’ [4, с. 532]. *Каламутная вада* ўспрымаецца як сімвал беспарадку, падману, амаральных якасцей: *каламуціць (муціць) ваду* ‘свядома заблытваць якую-небудзь справу; уносіць разлад, беспарадак у адносіны паміж кім-небудзь’ [4, с. 476]; *лавіць рыбу ў каламутнай вадзе* ‘з выгадай для сябе выкарыстоўваць чые-небудзь цяжкасці, няўдачы і пад.’ [4, с. 555].

Вада ў фразеалогіі суадносіцца з рухам, зменлівасцю: шмат, многа нямала *вады сплыло* ‘(шмат і інш.) прайшло часу, адбылося змен’ [5, с. 374] і, адпаведна, – з раптоўным, нечаканым знікненнем: *як у ваду кануў* – ‘нечакана прапаў, знік’ [4, с. 486]; *як вадой змыла* ‘хто-небудзь бяследна, імгненна знік, схаваўся або што-небудзь раптоўна знікла’ [4, с. 444] (параўн. сінанімічныя: *як агнём спаліла* [5, с. 370], *як ветрам здзьмула* [5, с. 435], *як скрозь зямлю праваліўся* [5, с. 202]).

Аднак *вада* – гэта і статыка, сімвал цішыні, спакою: *цішэй вады і ніжэй травы* ‘вельмі пакорлівы, сарамлівы, ціхі; такі, што трымаецца непрыкметна, нясмела; вельмі пакорліва, нясмела, непрыкметна’ [5, с. 541]; *вады не замуціць* ‘вельмі ціхі, лагодны, пакорлівы’ [4, с. 406]. Гарачая *вада*, наадварот, суадносіцца з нястрыманасцю характару: *у гарачай вадзе купаны* ‘вельмі запальчывы, нястрыманы, занадта гарачы’ [4, с. 548].

Вада актыўна выкарыстоўвалася ў народнай варажбе, магіі. З верай у чараўніцтва, здольнасцю вады “ўгадваць”, прадбачыць будучыню звязаны выраз *як у ваду глядзеў* ‘угадаў, нібы загадзя ведаў, нібы прадбачыў што-небудзь’ [4, с. 270].

“**Вецер** – асноўны пасрэднік паміж зямлёй і небам, галоўны прадстаўнік натурфіласофскай стыхіі “паветра”, найбольш дынамічны” [9, с. 27]. Сапраўды, *вецер* у беларускай фразеалогіі выступае як актыўная стыхія, у той час як лексема *паветра* ўжываецца ў невялікай колькасці варыянтных фразеалагізмаў

дзеля абазначэння прамежкавага, хісткага стану: *вісець (віснуць, навісаць) у паветры; навіснуць у паветры* ‘знаходзіцца ў хісткім, няпэўным становішчы; не атрымліваць спачувальнага водгуку, падтрымкі іншых людзей (пра меркаванні, думку)’ [4, с. 174]; *вісець у паветры* ‘чакаць свайго вырашэння, набліжання, надыходзіць’ [4, с. 175].

Вецер выступае персаніфікаваным вобразам паветранай стихіі. У беларускай фразеалогіі пра ўспрыманне ветру як жывой істоты сведчыць ужо згаданы выраз *вятры яго ведаюць* ‘невядома’ [4, с. 242]. У народных уяўленнях *вецер* нярэдка амбівалентная прыродная з’ява: гэта і магутная стихія, супрацьпастаўленая нячыстай сіле, і ўласна яе спараджэнне. Фразеалагічныя адзінкі, у склад якіх уваходзіць лексема *вецер*, маюць пераважна негатыўную канатацыю. Праз сваю зменлівасць вецер, як правіла, асацыіруецца з легкадумнасцю, прыстасавальніцтвам: *з ветрам у галаве* ‘занадта легкадумны, несур’ёзны’ [4, с. 166]; *адкуль вецер дзьме* ‘на каго або на што трэба арыентавацца ў сваіх дзеяннях, учынках’ [4, с. 166]; *куды вецер дзьме* ‘без цвёрдых перакананняў і прынцыпаў’ [4, с. 167]. *Вецер* часта выступае сімвалам пустаты, як маральнай, так і матэрыяльнай: *як у полі вецер* ‘легкадумны, пусты, ветрагон’ [4, с. 168]; *вецер гуляе ў кішэнях* ‘у каго-небудзь няма грошай’ [4, с. 166]. У наступных фразеалагічных адзінках *вецер* суадносіцца з безвыніковасцю, марнатраўствам: *на вецер* ‘дарэмна, упустую, безвынікова’ [4, с. 167]; *кідаць на вецер* ‘дарэмна траціць, неашчадна расходаваць’ [4, с. 504].

Вецер увасабляе сабой рух, перамяшчэнне ў прасторы, гэта і вызначае семантыку фразеалагізмаў: *з лёгкім ветрам* ‘пажаданне шчаслівай дарогі; пажаданне пазбавіцца ад каго-небудзь’ [4, с. 166]; *з ветрыкам ехаць, пракаціць* ‘на вялікай хуткасці’ [4, с. 166]; *якім ветрам занесла* ‘як, пры якіх абставінах аказаўся хто-небудзь дзе-небудзь’ [4, с. 407].

Вецер мог уяўляць сабой небяспеку, атаясамлівацца са знішчальнай сілай, пра што сведчыць значэнне фразеалагізма *ісці (пайсці) з ветрам* ‘бяследна знікаць, прападаць; цярпець няўдачу; канчаткова разбурацца, развальвацца’ [4, с. 468].

Зямля ў народных уяўленнях усведамлялася як усеагульная крыніца жыцця, маці ўсяго жывога. Яе лічылі жывой істотай, якая несла ў сабе жаночы пачатак. У беларускай фразеалогіі персаніфікацыя *зямлі* выяўлена праз наданне ёй характарыстык, уласцівых чалавеку: *зямля ненаедная* ‘вельмі прагны і скупы’ [4, с. 458]; *як зямля п’яны* ‘вельмі моцна, празмерна’ [4, с. 459]. Трэба адзначыць, што апошні выраз атаясамліваўся першапачаткова не з негатыўнай характарыстыкай, а з урадлівасцю *зямлі*, яе здольнасцю нараджаць жыццё. “Паказальнае ў гэтым сэнсе і рускае дыялектнае словазлучэнне *бухая земля* ‘зямля, якая адтаяла пасля зімовых маразоў, увільгатнёная, цёплая, здольная даць новы ўраджай’ ” [8, с. 436].

Архетып *зямлі* цесна звязаны з культам продкаў. З аднаго боку, продкі лічыліся валадарамі *зямлі*, а з другога, яна была іх вечнай калыскай. Зямны адыход і пахаванне разглядаліся як вяртанне ў матчына ўлонне. У беларускай

фразеалогіі *зямля* становіцца сімвалам натуральнага заканчэння зямнога жыцця: *аддаць зямлі* ‘пахавець’ [4, с. 56]; *зямля пухам* ‘ужываецца ў адносінах да нябожчыка як выказванне добрай памяці пра яго’ [4, с. 459]. У адрозненне ад іншых стыхій *зямля* сама па сабе не ўяўляе небяспекі і не суадносіцца з гвалтоўнай гібеллю. *Зямля* ўспрымалася як чыстая стыхія, якая не прымала самагубцаў, чараўнікоў – “нячыстых” нябожчыкаў і не магла быць прычынай пагібелі.

У беларускай фразеалогіі *зямля* проціпастаўляецца *небу*, *зямля* і *неба* ўтвараюць бінарную апазіцыю *ніз – верх*: *ад зямлі адарвацца і неба не дастаць* ‘прагадаць у жыцці, адышоўшы ад свайго прывычнага і не прымкнуўшы да іншага, непрывычнага, чужога, але жаданага’ [4, с. 49]; *як неба і зямля* ‘поўная процілегласць’ [5, с. 84].

Зямля – сімвал трываласці, устойлівасці і стабільнасці. Страта гэтых якасцей, як правіла, не пажаданая: *выбіваць глебу з-пад ног* ‘стварыць каму-небудзь хісткае, няўпэўненае становішча, выводзіць каго-небудзь са стану раўнавагі’ [4, с. 203]; *зямля выплывае з-пад ног* ‘у каго-небудзь траціцца ўпэўненасць у сваіх сілах; чыё-небудзь становішча становіцца хісткім, нетрывалым’ [4, с. 458].

Зямля суадносіцца з глыбінёй, якая лічыцца амаль недасяжнай для чалавечага розуму і органаў пачуццяў. Таму пранікненне ў зямныя нетры лічыцца дзеяннем выключным, як у наступных фразеалагічных адзінках, пабудаваных на гіпербалізаваных вобразах: *бачыць на тры сажні пад зямлёй* ‘вызначацца вялікай праніклівасцю, прадпрымальнасцю’ [4, с. 89]; *пад зямлёй знайсці* ‘у любым выпадку, па-ўсякаму, дзе б ні аказаўся хто-небудзь’ [4, с. 457].

У фразеалогіі лексема *зямля* можа суадносіцца з адлегласцю ў прасторы: *за трыдзевяць зямель* ‘вельмі далёка’ [4, с. 457]; *на краі зямлі* ‘вельмі далёка’ [4, с. 526].

Уключаныя ў склад фразеалагічных адзінак лексемы *агонь*, *вада*, *вецер* і *зямля* супадаюць у асобных значэннях, што можа быць адлюстравана ў выглядзе табліцы 1.

З усяго вышэй сказанага вынікае, што ўяўленні нашых продкаў пра розныя стыхі мелі як агульныя, так і адрозныя рысы. Сярод разгледжаных фразеалагізмаў не было выпадкаў, якія б сведчылі пра персаніфікацыю *вады*. Але вядома, што ў наіўнай карціне свету нашых продкаў *вада*, як і іншыя стыхі, уяўлялася жывой істотай. Практычна ўсе стыхі лічыліся загадкавымі, незразумелымі і з гэтай прычыны небяспечнымі. Толькі лексема *вецер* у беларускай фразеалогіі мае або адмоўную, або нейтральную канатацыю, сімволіка іншых стыхій неадназначная, часта амбівалентная. Гэта можа сведчыць пра адлюстраванне ў народнай культуры дуалістычнага светабачання.

Табліца 1.

Значэнне	Лексемы			
	<i>Агонь</i>	<i>Вада</i>	<i>Вецер</i>	<i>Зямля</i>
1. Персаніфікаваная стыхія	<i>Агонь яго ведае</i>		<i>Вятры яго ведаюць</i>	<i>Зямля ненаедная</i>
2. Разбуральная, небяспечная стыхія, звязаная з гібеллю або выпрабаваннямі, цяжкасцямі	<i>Агнём і мячом</i>	<i>Прайсці праз агонь і ваду і медныя трубы</i>	<i>Ісці з ветрам</i>	
3. Увасабленне руху, зменлівасці		<i>Шмат вады сплыло</i>	<i>З лёгкім ветрам</i>	
4. Раптоўнае з’яўленне або знікненне	<i>Як агнём спаліла</i>	<i>Як вадой змыла</i>	<i>Як ветрам здзьмула</i>	<i>Як скрозь зямлю праваліўся</i>
5. Семантыка невядомасці, няпэўнасці	<i>Агонь яго ведае</i>	<i>Цямна вада ва облацэх</i>	<i>Вятры яго ведаюць</i>	
6. Сімвал нішчымнасці, галечы		<i>Часам з квасам, а парою – з вадой</i>	<i>Вецер гуляе ў кішэнях</i>	

Асобна варта сказаць пра тое, што прыведзеныя ў дадзенай працы фразеалагізмы паводле паходжання падзяляюцца на некалькі груп: 1) *спрадвечна беларускія* (у дачыненні да іх у “Этымалагічным слоўніку фразеалагізмаў” І. Лепешава ўжываюцца тэрміны *агульнаславянскі, усходнеславянскі, уласна беларускі*), 2) *запозычаныя*, 3) *калькі*, 4) *паўкалькі*. Многія фразеалагізмы ўзыходзяць да біблейскіх тэкстаў, антычных міфаў: *цямна вада ва облацэх* [6, с. 406], *праметэеў агонь* [6, с. 312]. Спрадвечна беларускія фразеалагізмы дазваляюць гаварыць пра дасціпнасць, арыгінальнае, вобразнае светабачанне іх стваральнікаў. Запозычаныя і скалькаваныя фразеалагічныя адзінкі сведчаць пра ўзаемадзеянне беларусаў з іншымі народамі, а адпаведна, і ўзаемапрацікненне розных моўных сістэм, за кошт чаго ўзбагачалася і беларуская мова.

Літаратура

1. Беларуская міфалогія: Энцыклапедычны слоўнік / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш. – Мн.: Беларусь, 2004. – 592 с.
2. Беларускі фальклор: Энцыклапедыя: У 2 т. Т. 1: А капэла – Куцця / Рэдкал.: Г.П. Пашкоў і інш. – Мн.: БелЭн, 2005. – 768 с.
3. Беларускі фальклор: Энцыклапедыя: У 2 т. Т. 2: Лабараторыя традыцыйнага мастацтва – “Яшчур” / Рэдкал.: Г.П. Пашкоў і інш. – Мн.: БелЭн, 2006. – 832 с.
4. Лепешаў І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы. У 2 т. Т. 1. А – Л. – Мн.: БелЭн, 1993. – 590 с.
5. Лепешаў І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы. У 2 т. Т. 2. М – Я. – Мн.: БелЭн, 1993. – 607 с.
6. Лепешаў І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў. – Мн.: БелЭн, 2004. – 443 с.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: Больш за 65000 слоў / Пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко; Афармленне А.М. Хількевіча. – 3-е выд. – Мн.: БелЭн, 2002. – 784 с.
8. Толстой Н.И. Очерки славянского язычества / Н.И. Толстой. – М.: Индрик, 2003. – 622 с.

Дар'я Кузьміна

АСАБЛІВАСЦІ ПЕРАКЛАДУ ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ АДЗІНАК З БЕЛАРУСКАЙ НА ЧЭШСКУЮ МОВУ Ў КАНТЭКСТЕ ТЭОРЫ ПРЭЦЭДЭНТНАСЦІ

Кожная мова, як вядома, з'яўляецца знакавай сістэмай, што адлюстроўвае прыблізна аднолькавыя паняцці, вобразы, з'явы рэчаіснасці. Задача перакладчыка – суаднесці знак (назву, слова) на мове арыгінала (МА) са знакам на мове перакладу (МП). Але некаторыя паняцці не заўсёды перадаюцца ў мове адным словам. Нярэдка для гэтага выкарыстоўваецца слоўны комплекс, што ўяўляе сабой пэўнае, больш ці менш устойлівае лексічнае спалучэнне – *фразеалагічную адзінку* (ФА). Значэнне ФА не з'яўляецца сумай значэнняў яе складнікаў і заснавана на пэўных пазамоўных з'явах. Гэтыя пазамоўныя з'явы не аднолькава зразумелыя для прадстаўнікоў розных этнасаў (носьбітаў розных моў).

Такім чынам, можна казаць аб тым, што ў аснове ФА ляжаць *прэцэдэнтныя феномены* (ПФ) розных узроўняў. Як адзначае В.Красных, прэцэдэнтныя феномены – гэта “феномены, 1) якія добра вядомыя ўсім прадстаўнікам нацыянальна-лінгва-культурнай супольнасці; 2) актуальныя ў кагнітыўным (пазнавальным і эмацыянальным) плане; 3) апелююць да якіх стала ўзнаўляецца ў маўленні прадстаўнікоў пэўнай нацыянальна-лінгва-культурнай супольнасці” [Красных 2002: 58]. Прэцэдэнтныя феномены падзяляюцца на прэцэдэнтныя сітуацыі, прэцэдэнтныя тэксты, прэцэдэнтныя імёны і прэцэдэнтныя выказванні.

Найбольш цікавымі для нас з'яўляюцца прэцэдэнтныя выказванні, бо ў іх склад уваходзяць і ФА. *Прэцэдэнтнае выказванне* (ПВ) – гэта “завершаная і самадастатковая адзінка, якая можа быць ці не быць прэдыкатыванай; складаны знак, сума значэнняў кампанентаў якога не роўная яго сэнсу: апошні заўсёды “шырэйшы” за простую суму значэнняў; у кагнітыўную базу ўваходзіць само ПВ; яно неаднаразова ўзнаўляецца ў маўленні” [Красных 2002: 48]. Акрамя ФА да ПВ можна аднесці цытаты, афарызмы, прымаўкі і інш.

У залежнасці ад “знешняга маштабу” ПФ падзяляюцца на:

1. соцыумна-прэцэдэнтныя – вядомыя ўсім прадстаўнікам пэўнага соцыума (прафесійнага, сацыяльнага, генерацыйнага і інш.);
2. нацыянальна-прэцэдэнтныя – уваходзяць у нацыянальную кагнітыўную базу;
3. універсальна-прэцэдэнтныя – “феномены, што уваходзяць ва “ўніверсальную” кагнітыўную прастору (“ўніверсальную” кагнітыўную базу) і вядомыя любому сярэднему сучаснаму homo sapiens” [Красных 2002: 51].

Такім чынам, калі ФА ўваходзяць у кола ПВ, то і яны могуць быць суаднесеныя ў пэўнай ступені з дадзенымі групамі.

Фразеалагізм з’яўляецца адной са складанейшых адзінак для перакладу. Існуе некалькі класіфікацый спосабаў перакладу ФА. Ідэальнай для перакладчыка сітуацыяй з’яўляецца тая, калі фразеалагізм перакладаецца фразеалагізмам. Але магчымасці дасягнення паўнаwartаснага перакладу ФА залежаць ад суадносінаў паміж адзінкамі МА і МП. У сваёй манаграфіі “Неперакладальнае ў перакладзе” даследчыкі С.Влахаў і С.Флорын прапануюць тры асноўныя віды суадносінаў паміж ФА:

1) Фразеалагізм МА = фразеалагізму МП (г.зн. паўнаwartасны адпаведнік: сэнсавое значэнне + канатацыі). У такім выпадку мы маем справу з *перакладніцкімі эквівалентамі*.

2) Фразеалагізм МА $\approx$ фразеалагізму МП (з некаторымі адхіленнямі ад паўнаwartаснага перакладу). Дадзеныя адзінкі з’яўляюцца *перакладніцкімі аналагамі*.

3) Фразеалагізм МА $\neq$ фразеалагізму МП (нельга знайсці ні эквіваленты, ні аналагі). У гэтай сітуацыі перакладчык звяртаецца да *нефразеалагічных сродкаў*.

Паміж фразеалагічным і нефразеалагічным спосабамі перакладу існуе шмат прамежавых пунктаў, што найбольш дакладна адлюстроўвае праблему перакладу.

I. Фразеалагічны пераклад, як было адзначана вышэй, з’яўляецца найбольш пажаданым і адначасова найбольш складаным.

1. *Фразеалагічныя эквіваленты* з’яўляюцца міжмоўнымі сінонімамі. Як і сінонімы ў межах адной мовы, яны могуць мець розныя ступені блізкасці:

А) *Абсалютныя эквіваленты* не маюць адрозненняў у сэнсавым змесце, стылістычнай афарбоўцы, граматычных паказальніках. Важнай з’яўляецца адсутнасць нацыянальнага каларыту. Гэтую групу ФА можна суаднесці з універсальна-прэцэдэнтнымі выказваннямі, бо гэтыя адзінкі аднолькава зразумелыя для прадстаўнікоў усіх этнасаў і ўваходзяць ва “ўніверсальную” кагнітыўную прастору. Гэта – т.зв. інтэрнацыянальныя фразеалагізмы. У іх аснове – біблійныя (*аддзяліць зерне ад плеў* – *oddělit zrna od plev*, *прадаць некага за трыццаць срэбнікаў* – *zradit někoho za třicet stříbrníků*), антычныя (*яблык разладу* – *jablko sváru/ sporu*) прэцэдэнтныя сітуацыі.

Калі гаворка ідзе пра пераклад у межах адной групы моў (як у нашым выпадку – беларускай і чэшскай), то да абсалютных эквівалентаў можна аднесці і ФА, агульныя для гэтай групы. У гэтым выпадку можна казаць і пра выяўленне яшчэ аднаго пункта ў класіфікацыі ПФ В.Красных – ПФ, характэрныя для пэўных груп этнасаў. Гэтая пазіцыя мусіць змясціцца паміж універсальна-прэцэдэнтнымі і нацыянальна-прэцэдэнтнымі феноменамі.

Прыклад: бел. *бабіна лета*

чэш. *babí léto* англ. *Indian summer*

сл. *babie léto*

babské léto

пол. *babie lato*

рус. *бабье лето*
укр. *бабине літо*

Але! ням. *Altweibersommer* (запозычанне са слав. моў пач.ХІХ ст., няма паралеляў у іншых германскіх мовах) [Мокиенко 1989: 214].

З прыкладу бачна, што дадзеныя славянскія ФА з'яўляюцца паміж сабой абсалютнымі эквівалентамі, а ў адносінах да англійскага фразеалагізма–аналагамі.

Б) *Частковыя эквіваленты* – ФА, што з'яўляюцца абсалютнымі адпаведнікамі, але не ва ўсіх значэннях. Дадзеная з'ява назіраецца пры полісеміі фразеалагізмаў. Гэтыя ФА можна аднесці да соцыумна-прэцэдэнтных феноменаў.

Напрыклад, беларускі выраз *аддаць канцы* мае некалькі значэнняў: 1.разм., прафесіянальнае ў мове маракоў (замест афіцыйнага *аддаць швартовы*) *Адвязваць канаты, трос або ланцуг, калі судна адыходзіць ад прычала*; 2. праст. *паміраць*. У чэшскай мове ў значэнні 1. – адпаведнік *spustit kotvu*, а ў значэнні 2. – *odevzdát konci*.

2. *Фразеалагічныя аналагі* – ФА, якія ў МП маюць у дадзеным кантэксце тое ж значэнне, што і неэквівалентныя ФА ў МА. Сярод іх вылучаюць:

А) Аналагі, што заснаваны на аднолькавых ці блізкіх вобразах (некаторыя даследчыкі называюць іх адноснымі эквівалентамі і ўключаюць у склад эквівалентаў (пункт 1), але гэтыя ФА іншай якасці). Гэтыя аналагі пабудаваныя па аднолькавых фразеасхемах.

Прыклады: *пры цару Гарошу – za času krale Holce*,
ведаць як свае пяць пальцаў – znát jako své boty.

Б) Аналагі, заснаваныя на даволі далёкіх вобразах.

Прыклады: *атрымаць наганяй – vyčistit / vyprat žaludek*
трапіць пад гарачую руку – přijít někomu do rány.

Дадзеныя з'явы (як пункт А, так і пункт Б) назіраюцца пры перакладзе з-за разыходжання, нязначнага ці даволі рэзкага, вобразнасці, што ляжыць у аснове ФА у розных мовах. Ці іншымі словамі, нацыянальна-прэцэдэнтныя феномены маюць розную ступень блізкасці.

II. Нефразеалагічны пераклад мэтазгодны тады, калі мы маем справу з нацыянальна-прэцэдэнтнымі выказваннямі, калі перакладчык мусіць перадаць нацыянальны каларыт.

Напрыклад, *лексічны пераклад* – гэта суаднясенне ФА са словам ці свабодным словазлучэннем.

Прыклад: Стаяць, выскаляюцца, *keniki строяць* па-польску: – Копай, копай, а хто заплаці?/ *Přijdou, civí, vysení zuby a polsky se vysmívají: „Корај, корај, ale kto zapláči?...”*

Можа назірацца і іншая сітуацыя, калі слова ў МА суадносіцца ў МП з фразеалагічнай адзінкай. Напрыклад, такі сказ: У гэтым шматтысячным чалавечым мурашніку палонныя з польскай арміі адчувалі сябе *ветэранамі*.

Zajatci z polské armády se považovali v mnohatisícovém lidském mraveništi za *staré mazáky*. Гэта робіцца перакладчыкам наўмысна, дзеля захавання агульнай ідыяматычнасці тэксту.

Такім чынам, пасля аналізу прыведзенага матэрыялу можна зрабіць наступную выснову. Пераклад ФА залежыць ад “шырыні” прэцэдэнтнага феномена, што ляжыць у яе аснове. Калі ФА з’яўляецца ўніверсальна-прэцэдэнтным выказваннем, то ў перакладзе яна перадаецца абсалютным эквівалентам. Калі ў аснове фразеалагізма (ці аднаго з яго значэнняў) ляжыць соцыумна-прэцэдэнтны феномен, то адпаведнікам яму будзе частковы эквівалент. У тым жа выпадку, калі мы маем справу з нацыянальна-прэцэдэнтным феноменам, пераклад будзе найбольш “аддаленым” і робіцца ён пры дапамозе ці аналагаў, ці нефразеалагічных сродкаў.

Літаратура

1. Влахов С., Флорин С., Непереводимое в переводе. М., 1986. – 415с.
2. Красных В.В., Этнопсихолінгвістыка і лінгвокультуролагія: курс лекцый. – М.: ИТДК «Гнозис», 2002. – 284с.
3. Мокиенко В.М., Славянская фразеология. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1989. – 287с.

К.А. Маласай

ПРЫСЛОЎЕ Ў ПАЭЗІІ Р. БАРАДУЛІНА (НА МАТЭРЫЯЛЕ ЗБОРНІКА “ЕВАНГЕЛЛЕ АД МАМЫ”)

Звычайна пры аналізе моўных сродкаў пісьменніка ўвага звяртаецца найперш на назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы, якія валодаюць багатымі выяўленчымі магчымасцямі ў мастацкім тэксце і значна пераважаюць у колькасным плане. Але адметнасць аўтарскаму моўнаму стылю могуць надаваць і іншыя часціны мовы, напрыклад, прыслоўі.

Стылістычныя функцыі прыслоўяў залежаць ад іх прыналежнасці да таго ці іншага лексіка-граматычнага разрада. Вобразна-выяўленчымі магчымасцямі ў найбольшай ступені надзелены азначальныя прыслоўі, у першую чаргу якасныя, якія значна пераважаюць у колькасным плане, часта набываючы ў мастацкім тэксце экспрэсіўную афарбоўку. У процівагу азначальным роля акалічнасных прыслоўяў не эстэтычная, а інфармацыйная. Яны могуць набываць адметную экспрэсію толькі ў пэўным кантэксце. Прамежкавае становішча ў гэтым плане займаюць якасна-акалічнасныя прыслоўі, якія спалучаюць у сабе рысы двух папярэдніх разрадаў і іх функцыянальныя асаблівасці. стылістычная роля прыслоўяў у мове мастацкай літаратуры, на думку Голуб І. Б., у тым, што яны “ўдзельнічаюць у прадметна-вобразнай канкрэтызацыі апісанняў у спалучэнні з іншымі часцінамі мовы і пры гэтым не з’яўляюцца галоўным выяўленчым сродкам, а толькі дапаўняюць вобразна-моўную палітру пісьменніка” [4, с. 336].

Такім чынам, спецыфіка функцыянавання прыслоўяў, іх роля, значэнне і месца ў выказванні найбольш выразна выяўляюцца ў мастацкім кантэксце,

асабліва калі твор належыць пісьменніку з адметным аўтарскім стылем, які выражаецца і ў спецыфічным выкарыстанні гэтай часціны мовы. Якраз такім творцам з'яўляецца Рыгор Барадулін, паэзія якога спалучае ў сабе традыцыі класічнай і рысы новай мадэрнісцкай літаратуры з яе своеасаблівым мастацкім светабачаннем, эксперыментамі ў паэтыцы, наватарствам у галіне жанраў і мовы, з яе ўскладненай метафарызацыяй вобразнай сістэмы. Асабліва цікавым у гэтым аспекце падаецца зборнік “Евангелле ад мамы”, у якім пры асэнсаванні біблейскіх матываў дамінуюць глыбокая філасафічнасць, спавядальная танальнасць, матывы смутку і адчування “вечара жыцця”, сімволіка Страшнага Суда і ўкрыжавання.

Значнае месца ў сістэме моўных сродкаў зборніка займаюць прыслоўі розных разрадаў. Найбольшай адметнасцю у мастацкім плане валодаюць якасныя прыслоўі, спецыфічнай асаблівасцю значэння якіх, на думку Э. Р. Ласан, з'яўляецца “аднесенасць прыметы да цэлай сітуацыі” [5, с. 5]. Якасныя прыслоўі ў адпаведнасці з іх семантычнымі асаблівасцямі мэтазгодна падзяліць на тры групы. Да першай групы варта аднесці прыслоўі, якія праз дзеянне якасна характарызуюць суб'ект. Яны ўтвараюцца ад прыметнікаў са значэннем розных рысаў характару, уласцівасцей псіхікі, устойлівых прымет прадметаў і інш., напрыклад: “*Сваю не данёшы, / Паклажай чужой / Дагодліва горбім плечы*”* [с. 59]; “*І просіць знямогла магіла / Абкласці яе дзернавінай...*” [с. 418]; “*Без дому свайго бяскрыла блукае паломнік, / А ў выраі смутку вядзе ўжо самота рэй*” [с. 33] і інш. Такіх прыслоўяў у тэкстах Р. Барадуліна пераважная большасць. Яны найчасцей набываюць вобразна-метафарычнае значэнне, удзельнічаюць у прыёме ўвасаблення (персаніфікацыі), паколькі па функцыі набліжаюцца да якасных прыметнікаў, для якіх характэрнай з'яўляецца роля эпітэтаў у паэтычным тэксце.

Другую групу складаюць прыслоўі, што абазначаюць якасць дзеяння без лагічнага пераходу яе на ўтваральніка гэтага дзеяння. Такая семантыка вызначаецца па кантэксце, напрыклад: “*Старасць — Пераборлівая скнара — / Ведае свой талент дасканала*” [с. 318]; “*Ціха прывыкаеш да красы, / Як сняданае посны да закрасы*” [с. 241]; “*І ў ляхах успамінаў змрочных / Цёпла выюць ваўкі ў Піліпаўку*” [с. 92] і інш.

У трэцюю групу вылучаюцца аказіянальныя якасныя прыслоўі, утвораныя ад складаных прыметнікаў, некаторыя з якіх таксама варта кваліфікаваць як аўтарскія наватворы, напрыклад: “*Яшчэ бялелі стрэхі беластога*” [с. 124] (ад прыметніка *беластогі*); “*Завершыць труна прастакута / Крывыя дарогі жыцця*” [с. 35] (ад прыметніка *прастакуты*); “*Луг пазнання, багаццем дужы, / Багавейна цвіў і цвіце*” [с. 10] (ад прыметніка *багавейны*). Некаторыя аказіяналізмы паходзяць ад прыметнікаў, якія не могуць служыць словаўтваральнай базай для прыслоўяў на -а-, напрыклад: “*Шапка-*

* Тут і далей Р. Барадулін цытуецца па выданні Барадулін Р. Евангелле ад мамы. — Мінск: Маст. літ., 1995. — 462 с.

вушанка/ **Вусата** хрумстала канюшыну” [с. 183]; “**Ные промнева** свечка” [с. 93]; “...**І пакуль сюжы не зараўлі, / Сонны дождж марасіста** датушвае / **Галавешкі варон на раллі**” [с. 192] і інш. Усе падобныя лексемы стылістычна афарбаваныя, маюць метафарычнае, асацыятыўна-вобразнае значэнне.

З азначальных, акрамя якасных, у Р. Барадуліна сустракаюцца колькасныя прыслоўі. Іх колькаснае значэнне часам можа спалучацца з дадатковым семантычным адценнем інтэнсіўнасці дзеяння або яго мяжы: “...**Век твой пазычаны ледзьве** лініць” [с. 323]; “**Чакае прыпарамак гаваркі, / Удосыць** нахлябаўшыся вады, / **Калі паром уперыць пад бакі, / Каб зарыпець ад тупаткой хады**” [с. 139]. Значэнне ступені ажыццяўлення дзеяння, ступені праяўлення якасці маюць прыслоўі *глыбока, дабяла, датла, зрэшты, не дужа, неабдымна, трохі* і інш., напрыклад: “**Гэта ў ёсць з няма вядзе дарога, / Па якой знікаем зрэшты ўсе**” [с. 14]; “**Туга неабдымна сытая / З закутка глядзіць на яе**” [с. 339].

Групу акалічнасных складаюць прыслоўі месца, часу, прычыны і мэты. Яны, як адзначае П. П. Шуба, “абазначаюць прымету, знешнюю ў адносінах да азначаемага дзеяння ці прыметы...характарызуюць адносна розных акалічнасцей, розных абставін, пры якіх адбываецца дзеянне або працякае працэс ці рэалізуецца прымета” [9, с. 248]. Гэты разрад пададзены ў Р. Барадуліна пераважна прыслоўямі месца і часу. Першыя маюць лакальнае значэнне з рознымі семантычнымі ўдакладненнямі. Яны могуць проста ўказваць на месца, дзе адбываецца дзеянне або працякае працэс (адказваюць на пытанне *дзе?*): “**Мы дома, / Як у чужой труне**” [с. 59]; “**Паперадзе / Мой цень бязгучна йдзе, / Напамінаючы / Пра царства ценяў...**” [с. 229] і інш. А таксама могуць мець значэнне напamкy дзеяння (пытанні *куды? адкуль?*): “**Пакіпець у бядзе, астыць у вадзе / І з чужымі прыбіцца дадому**” [с.38]; “**Мне мамін голас плыве далёку / Хмурынай сэрцу, слязінай воку...**” [с. 93]; “**Дык адкіньма ўбок справы цемры, / Апанемся ў зброю святла**” [с. 35] і інш.

Акалічнасныя прыслоўі часу ўказваюць на час, калі адбываецца дзеянне (пытанне *калі?*). Час можа быць канкрэтна вызначаным (*апоўдні, вясною, заўтра*) або няпэўным, неўдакладненым (*аднойчы, даўно, пазней*). Некаторыя прыслоўі часу ўказваюць на тое, як доўга працягваецца дзеянне (пытанне *як доўга?*): “**Гэта мусіць доўжыцца гадамі, / Успамінам грэць у халады**” [с. 193]; могуць мець значэнне пачатковай і канчатковай часавай мяжы дзеяння (пытанні *з якога часу? да якога часу?*): “**І даецца нам назусім / Таямніца вечара й рання**” [с. 30]; “**Не абразь іх і не знявеч, / Кожны быў спаконвеч / Самавукам**” [с. 141] і інш. Трэба адзначыць, што прыслоўі часу ў Р. Барадуліна сустракаюцца ў два разы часцей, чым прыслоўі месца, нягледзячы на тое, што ў мове назіраецца адваротная тэндэнцыя. На думку П. П. Шубы, прыслоўяў часу ў мове менш, паколькі “катэгорыя часу ў нашай свядомасці ўзнікла і развілася як другасная: многія часавыя паняцці мы ўяўляем як вытворныя ад паняццяў прасторавых, а працягласць у часе – як аналаг працягласці ў прасторы” [9, с. 249].

У групу якасна-акалічнасных уваходзяць прыслоўі спосабу дзеяння, параўнання і сукупнасці (сумеснасці). Прыслоўі спосабу дзеяння якасна характарызуюць дзеянне з указаннем на шлях, спосаб ці прыём яго ўтварэння і адказваюць на пытанні *як? якім чынам? якім спосабам?* Гэта падгрупа шырока пададзена ў Р. Барадуліна, у тым ліку і аказіянальнымі лексэмамі, напрыклад: “*А я наўспыш, / Як пыж, / Са стрэльбы нецярпення / Лячу - / Абы ў Парыж!*” [с. 256]; “*Наводліў б’е струмень, / Пачаўшы скокі...*” [с. 384]. Некаторыя з прыслоўяў спосабу дзеяння ўдзельнічаюць у прыёме персаніфікацыі (“*...І на заснежаную араллю / Вадзіў басанож надзею*” [с. 43]); утвараюць аксюмаран (“*Гавораць моўчкі позіркі, хада*” [с. 286]). Прыслоўі спосабу дзеяння ўтвараюць значны пласт лексікі, якая ўваходзіць у сістэму вобразна-выяўленчых сродкаў паэтычнага зборніка і па функцыі набліжаецца да якасных прыслоўяў.

Нязначнай колькасцю адзінак у зборніку Р. Барадуліна пададзены прыслоўі параўнання, якія маюць значэнне якаснай параўнальнай характарыстыкі дзеяння. Гэта такія словы, як *дыбам, па-блазенску, па-буслінаму, па-старэчы, па-скупечы, па-сірочы, па-ўшацку, па-чалавечы* і іншыя, утвораныя ад прыметнікаў або назоўнікаў, што абазначаюць асоб ці жывых істот, з якімі праводзіцца параўнанне: “*...Шыба дзынкнула па-сірочы*” [с. 396]; “*...І па-старэчы бёрнам ломіць косці*” [с. 106]. Параўнальнае значэнне ў кантэксце набылі аказіянальныя прыслоўі *белааблока* і *чарнахмара* (“*Весялосць спее белааблока...*” (як белыя аблогі); “*Чарнахмара збіраецца скруха*” (як чорныя хмары) [с. 9]).

Прыслоўі сукупнасці (сумеснасці) якасна характарызуюць дзеянне з указаннем на сумеснасць яго ажыццяўлення. У зборніку гэты разрад пададзены лексэмамі *дружна* і *разам* (“*Хачу, каб не шапталі, не крычалі, / Каб дружна дні мае не ўкарачалі*” [с. 302]; “*...Каб там з табой, / З адной табою, / Быць у магчымай старане, / Дзе можна прачынацца разам...*” [с. 227]).

Зборнік “Евангелле ад мамы” ілюструе моўную заканамернасць адносна колькаснага размеркавання прыслоўяў па разрадах. Якасныя прыслоўі – самая шматлікая і самая прадуктыўная група, з акалічнасных пераважаюць прыслоўі месца і часу. Якасна-акалічныя разрад у зборніку пададзены пераважна прыслоўямі спосабу дзеяння, што абумоўлена іх семантычнай і функцыянальнай блізкасцю да якасных прыслоўяў.

Такім чынам, семантыка-стылістычныя функцыі прыслоўяў у паэтычным тэксце абумоўлены іх прыналежнасцю да пэўных лексіка-граматычных разрадаў. Ад семантычных асаблівасцей залежыць выяўленчая функцыя вылучаных адзінак, іх здольнасць да марфалагічнай транспазіцыі, г. зн. іх магчымасць набываць дадатковыя сэнсавыя і эмацыянальна-вобразныя адценні значэнняў. Так, колькасная перавага якасных прыслоўяў у зборніку тлумачыцца багаццем іх выяўленчых магчымасцей у мастацкім тэксце: па ролі ў ім яны набліжаюцца да эпітэтаў, даючы вобразнае азначэнне дзеянню або стану. Семантыка-стылістычныя асаблівасці прыслоўяў у паэтычным выказванні ў

значнай ступені залежаць ад іх суаднесенасці з часцінамі мовы, якія сталі для іх словаўтваральнай базай і з якімі яны не губляюць функцыянальнай сувязі.

Літаратура

1. Астафьева, Н. И. Современный русский язык. Наречие. Категория состояния / Н. И. Астафьева, Т. Г. Козырева. – Минск: Вышэйш. шк., 1981. – 78 с.
2. Астраух, А. Э. Рыгор Барадулін і сучасная беларуская лірыка / А. Э. Астраух. – Гродна: ГрДУ, 2001. – 120 с.
3. Барадулін, Р. Евангелле ад мамы / Р. Барадулін. – Мінск: Маст. літ., 1995. – 462 с.
4. Голуб, И. Б. Стилистика русского языка / И. Б. Голуб. – М.: Айрис-пресс, 2005. – 448 с.
5. Лассан, Э. Р. Семантические функции наречий в структуре предложения: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Э. Р. Лассан; Белорус. гос. ун-т. – Минск, 1980. – 23 с.
6. Шуба, П. П. Прислöße ў беларускай мове: марфалагічны нарыс / П. П. Шуба. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1962. – 195 с.
7. Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова: марфаналогія, марфалогія / П. П. Шуба. – Мінск: Універсітэцкае, 1987. – 334 с.

В.А. Рыбак

ЗАПАЗЫЧАННІ Ў СКЛАДЗЕ БЕЛАРУСКАЙ ЭКАНАМІЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ГАЗЕТЫ «ЗВЯЗДА»)

Перыядычны друк, дзякуючы сваёй даступнасці, з'яўляецца адным з асноўных сродкаў інфармавання вялікай па колькасці аўдыторыі. І таму невыпадкава, што пранікненне са старонак перыядычных выданняў эканамічных тэрмінаў ў жыццё мільёнаў людзей прыводзіць да шырокага распаўсюджання гэтых тэрмінаў, да ўключэння ў маўленне не толькі тых, хто прафесійна заняты ў сферы эканомікі, а і звязаны з ёй апасродкавана.

На сучасным этапе ў тэрміналагічным полі мовы эканомікі адбываюцца розныя працэсы, з якіх самым інтэнсіўным з'яўляецца працэс запазычвання.

Прыток тэрмінаадзінак іншамовнага паходжання ў эканамічную тэрмінасістэму абумоўлены характарам развіцця сучаснай беларускай эканомікі, значны ўплыў на якую аказваюць развіцця краіны Захаду, і моўны вакуум, што звязаны з адсутнасцю ў беларускай мове спецыяльных найменняў для абазначэння адпаведных паняццяў і рэалій новай эканамічнай рэчаіснасці.

Аналіз фактычнага матэрыялу паказаў, што запазычаныя тэрміны, ужытыя ў газеце «Звязда», пераважаюць па колькасці сярод выяўленых эканамічных тэрмінаадзінак. Большасць з гэтых слоў існуе ў мове даўно, частка стала вядома яшчэ да карэнных пераўтварэнняў у нашай краіне, а частка ўвайшла ў мову ў апошняе дзесяцігоддзе.

Што да крыніцы запазычвання ў эканамічнай тэрміналогіі, то ў складзе тэрміналагічнай лексікі выяўлены запазычанні з лацінскай, грэчаскай, англійскай, французскай, нямецкай, італьянскай, польскай і цюркскіх моў.

Сярод усіх іншамовных эканамічных тэрмінаў самую шматлікую групу складаюць лацінізмы (*актыў, дывідэнд, кансорцыум, прэферэнцыя, рэцэсія, эмісія*). Акрамя іх, беларуская эканамічная тэрмінасістэма ўтрымлівае запазычанні яшчэ з адной старажытнай мовы – грэчаскай (*іпатэка, мананаліст, эканоміка*). Такую папулярнасць грэка-лацінскіх лексем можна растлумачыць тым, што яны ў найлепшай ступені забяспечваюць міжнародныя прафесійныя зносіны, да таго ж «...не належачы цяпер ні да адной жывой мовы, яны тым самым у роўнай ступені належаць усім» [4, с. 204]. Так, у прыкладах «У гэтым сектары істотная ўвага надаецца Парку высокіх тэхналогій, рэзідэнтам якога даюцца значныя прэферэнцыі з боку дзяржавы» («Звязда», 23.12.09), «Амерыканскі рынак рэагуе на праблемы з вялікімі банкамі – праблемы з прыбыткамі, выкліканыя крызісам на іпатэцы» («Звязда», 23.01.08), «...рэальных умоў для пад'ёму курса долара ў гэтым годзе няма, паколькі ў эканоміцы Злучаных Штатаў назіраецца працэс рэцэсіі» («Звязда», 12.02.07) і «У 2008 годзе КНР абышла Германію і на ВУП, стаўшы трэцяй найбуйнейшай эканомікай свету пасля ЗША і Японіі» («Звязда», 12.02.10) тэрміналагічныя адзінкі *прэферэнцыя, іпатэка, рэцэсія, эканоміка* адносяцца да названых груп запазычанняў: прэферэнцыя → лац. *praeferentia* – ‘перавага’ [БЭС, с. 557], іпатэка → грэч. *hipotheke* – ‘заклад’ [ЭС, с. 139], рэцэсія → лац. *recessus* – ‘адступленне’ [НЭС, с. 759], эканоміка → грэч. *oikonomike* – ‘майстэрства вядзення гаспадаркі, дамаводства’ [НЭС, с. 1045].

Пасля пераходу да рынкавай эканомікі пашырылася выкарыстанне ў беларускай мове шматлікіх англіцызмаў. Прыярытэтная пазіцыя англійскай мовы як крыніцы папаўнення эканамічнай тэрміналогіі, на думку Н.У. Літвін, абумоўлена «дакладнай распрацаванасцю англамоўнага тэрміналагічнага фонду для адлюстравання паняццяў рынкавай эканомікі, станаўленне якой у нашай краіне яшчэ толькі пачалося» [3, с. 146]. Акрамя таго, для развіцця эканамічных адносін на сучасным этапе характэрны працэсы міжнароднага супрацоўніцтва, якія непасрэдна ўплываюць на фарміраванне і папаўненне ўсёй беларускай эканамічнай тэрмінасістэмы. Якраз запазычанні з англійскай мовы складаюць значную частку ад агульнай колькасці даследуемых адзінак. Сярод іх такія, як *дэмпінг, дэфолт, лагістыка, трэйдар, хейдж-фонд*.

У апошні час на старонках «Звязды» даволі часта назіраецца ўжыванне тэрміна *лагістыка*: «Нафтагандляры сцвярджаюць, што перанакіраванне грузу выкліча сур'ёзныя праблемы ў лагістыцы» («Звязда», 12.01.10). Дадзеная

тэрмінаадзінка паходзіць ад англійскага *logistics*, што значыць 'тыл, забеспячэнне' [ЭС, с. 421]. Сярод англіцызмаў сустракаюцца лексемы на *-інг*, напрыклад, *дэмпінг* → *dumping* – 'скідванне' [2, т.1, с. 475]: «...замежныя вытворцы спрабуюць заваяваць беларускі рынак шляхам *дэмпінгу*» («Звязда», 9.07.08). Заслугоўвае ўвагі тэрмін *duty-free*. Гэта адзіная лексічная адзінка з усёй сукупнасці запазычанняў, якая пры засваенні захавала англійскае напісанне і вымаўленне: «Магазіны *duty-free* на граніцы Беларусі пачнуць працаваць з 1 ліпеня» («Звязда», 30.01.10).

Сучасная эканамічная тэрміналогія ўзбагачаецца запазычаннямі з французскай мовы (*акцыя, каціроўка, крэдытная маржа, транш, фінансы*). Сярод іх вылучаюцца адзінкі як ў складзе тэрміналагічнага словазлучэння, напрыклад, *крэдытная маржа* → *marge* – 'край, мяжа' [ЭС, с. 431], так і аднаслоўныя: *транш* → *tranche* – 'частка, доля' [БЭС, с. 749]. Прыведзеныя тэрміны выкарыстоўваюцца ў публікацыях газеты: «Абмежаванні па крэдытнай *маржы* для банкаў адменены да канца года» («Звязда», 23.12.08); «Прэзідэнт таксама наведзе міў, што Расія пацвердзіла выдзяленне Беларусі ў лютым будучага года другога *транша* расійскага крэдыту ў аб'ёме \$1 млрд для падтрымкі і стабілізацыі беларускага рубля» («Звязда», 30.12.08).

На старонках «Звязды» таксама ўжываюцца іншамовныя лексемы з польскай мовы. Варта адзначыць, што тэрміны польскага паходжання бытуюць у беларускай мове з даўніх часоў. Да ліку такіх адзінак належаць *кошт, падатак*. Напрыклад, *кошт* паходзіць ад польскага слова *koszt* – 'выдаткі, расходы; цана' [1, с. 86], *падатак* – ад слова *podatek* – 'падатак' [1, с. 163]. Згаданыя тэрміны знаходзім у газеце: «*Кошт* арэнды жылля дасягнуў свайго стабільнага максімуму» («Звязда», 20.11.07); «Па кожным падатковым плацяжы ўстанаўліваецца склад плацельшчыкаў... пералік льгот, а таксама парадак вылічэння *падаткаў*» («Звязда», 5.01.10).

Невялікую па колькасці групу іншамовных тэрмінаў, выяўленых у газеце «Звязда», склалі запазычанні з нямецкай (*гандаль, рахунак, рынак*) і італьянскай (*валюта, кантрабанда, сальда, фірма*) моў. Так, тэрміналагічная адзінка паходзіць ад ням. *Ring* – 'круг' [КЭС, с. 21], а *сальда* – ад італ. *saldo* – 'разлік, астатак' [БЭС, с. 821]: «... Гэта не лепшы варыянт, бо найбольшы эфектыўны варыянт продажы – гэта *рынкі*, дзе ўвосень і ўзімку не вельмі добра гандляваць» («Звязда», 3.03.10); «*Сальда* знешняга гандлю таварамі і паслугамі склала мінус 2097,7 мільёна долараў ЗША...» («Звязда», 29.10.08).

Назіраюцца таксама запазычанні з цюркскіх моў, так званыя цюркізмы, у прыватнасці, *пай* → турэц. *paу* – 'частка' [НЭС, с. 536] і *казначэйства* → цюрк. 'сховішча грошай' [ЭС, с. 328]. Для прыкладу: «Менавіта таму ўладальнікі інвестыцыйных *паёў* нясуць рызыку са змяненнем кошту *паёў*» («Звязда», 26.01.08); «Усе добраахвотныя ахвяраванні павінны паступіць у мясцовы бюджэт, працэдура іх размеркавання будзе празрыстай, праз сістэму *казначэйства*» («Звязда», 6.01.10).

Колькасная характарыстыка эканамічных тэрмінаў-запазычанняў пададзена ў дыяграме «Эканамічныя тэрміны іншамоўнага паходжання» (гл. Дадатак).

Нярэдка лексічныя адзінкі трапляюць у мову-рэцыпіент з мовы-крыніцы непрамым шляхам, гэта значыць, праз іншую мову ці іншыя мовы. У беларускай мове важную ролю пасрэднікаў пры запазычванні з розных моў выконваюць руская і польская мовы. Як і раней, сёння яны ў пэўнай ступені садзейнічаюць працэсу запазычвання ў беларускую мову іншамоўных найменняў, у тым ліку і тэрмінаў.

Працэс запазычвання можна прасачыць пры ўстанаўленні ланцужка руху тэрміна з мовы ў мову:

1.	лацінская →	англійская →	руская →	беларуская
	audit	audit	аудит	аўдыт
2.	лацінская →	чэшская →	польская →	беларуская
	grossus	groš	grosz	грошы

Адаптаваныя ў адпаведнасці з беларускімі фанетычнымі і марфалагічнымі нормамі запазычванні эканамічнай сферы актыўна ўключаюцца ў дэрывацыйныя працэсы: на базе такіх тэрмінаадзінак па словаўтваральных мадэлях беларускай мовы ўтвараюцца новыя найменні. Ад асобных тэрмінаў, ужытых на старонках перыядычнага выдання «Звязда», узнікаюць аднакаранёвыя словы, якія аб'ядноўваюцца ў цэлыя тэрмінадэрывацыйныя гнёзды:

1.	датацыя →	датацыйны →	бездатацыйны
			датацыйнасць
2.	імпарт →	імпартны	
		імпартаваць →	імпартаваны
			імпарцёр
		імпартаёмісты →	імпартаёмістасць
3.	фінансы →	фінансіст	
		фінансавы	
		фінансаваць →	фінансаванне
			прафінансаваць

У сучаснай беларускай тэрміналагічнай лексіцы адбываецца узаемадзеянне запазычаных слоў з беларускімі моўнымі адзінкамі. У такім выпадку ў межах пэўнай тэрмінасістэмы можна назіраць з'явы сінаніміі, антаніміі і іншыя. Прааналізаваны фактычны матэрыял паказаў паралельнае выкарыстанне на старонках газеты «Звязда» беларускіх і іншамоўных эканамічных тэрмінаў, якія ўтвараюць дублетныя пары, напрыклад: *дэвідэнд – прыбытак, рынак імпарту – рынак увозу, дэпазіт – уклад*: «Усе пакупнікі залатых мерных зліткаў атрымалі пэўныя дэвідэнды» («Звязда», 16.01.10) – «А ў выніку той, хто купіў з пачатку мінулага года зліткі, зараз на іх атрымае меншы прыбытак, чым мог бы ў снежні, калі б прадаў летам банку» («Звязда»,

16.01.10); «Беларуская доля рынку імпарту Расіі імкліва скарачаецца, і скарачаецца яна невыпадкова...» («Звязда», 12.01.10) – «Толькі за мінулы год з-за расійскіх пратэкцыянісцкіх захадаў мы страцілі ў іншыя месяцы каля 1 працэнта расійскага рынку ўвозу» («Звязда», 12.01.10); «Дэназіты ў нацыянальнай валюце склалі больш за 8 трыльёнаў рублёў» («Звязда», 14.01.10) – «У снежні мінулага года беларусы... істотна менш размясцілі сваіх грашовых сродкаў у банках на валютныя ўклады...» («Звязда», 14.01.10).

Запазычанням даследуемай тэрмінасферы ўласціва і антанімія. Па сваёй структуры тэрміны-антонімы падзяляюцца на аднаслоўныя (**дэвальвацыя – рэвальвацыя, дэфіцыт – прафіцыт**) і неаднаслоўныя, ці састаўныя (**станоўчае сальда – адмоўнае сальда**). Названыя тэрмінаадзінкі знаходзім ў газеце «Звязда»: «У студзені 2009 года інфляцыя склалася на ўзроўні 4,1 працэнта, што звязана з дэвальвацыяй рубля» («Звязда», 17.02.09) – «...чэхі не хочуць уваходзіць у зону еўра, бо ім гэта нявыгадна: у Чэхіі пастаянна ідзе рэвальвацыя яе нацыянальнай валюты» («Звязда», 31.03.10); «...за 23 дні студзеня сальда куплі-продажу валюты насельніцтвам склалася станоўчым – 20,5 мільёна долараў ЗША» («Звязда», 24.01.08) – «...на выніках першага паўгоддзя трэба засяродзіць увагу на дзвюх ключавых праблемах беларускай эканомікі: адмоўным сальда і празмерных запасах прадукцыі» («Звязда», 5.08.09).

Такім чынам, на сучасным этапе беларуская эканамічная тэрміналогія ў значнай ступені ўзбагачаецца за кошт запазычанняў з іншых моў. Многія эканамічныя тэрмінаадзінкі іншамоўнага паходжання пранікаюць у беларускую мову і замацоўваюцца ў тэрміналогіі праз пасрэдніцтва рускай і польскай моў, што робіць значны ўплыў на працэс іх прыстасавання да моўных нормаў мовы-рэцыпіента. Аналіз прыведзенага фактычнага матэрыялу паказаў, што ў тэрмінаполі мовы эканомікі запазычанні праходзяць фанетычную і семантычную адаптацыю, актыўна ўдзельнічаюць у дэрывацыйным працэсе, уступаюць у сінанімічныя і антанімічныя адносіны.

За апошні час выкарыстанне эканамічных іншамоўных найменняў выходзіць за межы прафесійнага асяроддзя. І спрыяюць гэтаму сродкі масавай інфармацыі (у тым ліку і перыядычны друк), якія выконваюць галоўную ролю ва ўжыванні запазычанняў у мове беларускага соцыуму.

Умоўныя скарачэнні

БЭС – Большой экономический словарь: [более 20000 терминов] / автор и составитель: А.Б. Борисов. – Изд. 2-е, перер. и доп. – Москва: Книжный мир, 2007. – 860 с.

КЭС – Кароткі эканамічны слоўнік: дапам. для студэнтаў 1-га курса фак. міжнар. экан. адносін і менеджменту / В.Г. Наталевіч. – Мінск, 2003. – 28, [1] с.

НЭС – Новый экономический словарь: 10000 терминов / авторы и составители: А.Н. Азрилиян и др. – Изд. 2-е, доп. – Москва: Институт новой экономики, 2007. – 1088 с.

ЭС – Экономический словарь / под ред. А.Н. Азрилияна. – Москва: Институт новой экономики, 2007. – 1152 с.

Літаратура

1. Кшижевска-Протасеня, Г. Польско-русский, русско-польский словарь / Г. Кшижевска-Протасеня, И. Шталенков. – Минск: “Современное слово”, 2004. – 356 с.
2. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: т. 1 / А.М. Булыка. – Мінск, 1999. – 596 с.
3. Літвін, Н.У. Актыўныя працэсы ў сучаснай беларускай эканамічнай тэрміналогіі // Личность – слово – социум: материалы VII Междунар. науч.-практ. конф., 11-12 апреля 2007 г., г. Минск: в 3 ч. / отв. ред. Т.А. Фаталеева. – Минск: Паркус плюс, 2007. – Ч. 2. – 248 с. – С. 144 - 148.
4. Суперанская, А.В. Общая терминология: Вопросы теории / А.В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н.В. Васильева // отв. ред. Т.Л. Канделаки. – 3-е изд., стереотип. – Москва: Едиториал УРСС, 2004. – 248 с.

К.І. Хадасевіч

СЕМАНТЫКА-СТЫЛІСТЫЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА БЕЛАРУСКА-РУСКІХ МІЖМОЎНЫХ АМОНІМАЎ

Гістарычна міжмоўныя амонімы з’яўляюцца вынікам узаемаўплыву моў і толькі ў абмежаванай колькасці выпадкаў могуць узнікаць у выніку выпадковых супадзенняў. У роднасных, асабліва блізкароднасных мовах з’ява аманіміі заснавана на аднакаранёвых словах, якія ўзыходзяць да агульных прататыпаў у мове-аснове. Такім чынам, магчымы два спосабы тлумачэння прычын з’яўлення міжмоўных амонімаў: выпадковыя супадзенні гучання ў мовах, якія практычна не кантактуюць, і супадзенні невыпадковыя, абумоўленыя зменамі ў семантыцы генетычна роднасных аднакаранёвых слоў.

Р. А. Будагаў, адзначаючы спецыфічнасць з’явы міжмоўнай аманіміі ў блізкароднасных мовах, пісаў: “Адна справа, калі ідзе гаворка пра несупадзенні паміж няроднаснымі мовамі, іншая – паміж мовамі роднаснымі, у сваю чаргу ў блізкароднасных мовах ствараецца іншая сітуацыя, чым з больш аддаленай роднасцю” [1, с. 144]. І гэта ў першую чаргу звязана з тым, што большая частка міжмоўных амонімаў у такіх мовах узнікае ў выніку распаду полісеміі альбо пашырэння (абмежавання) значэнняў слоў. Натуральна, што паміж роднаснымі і тым больш блізкароднаснымі мовамі працэнт такіх суадносін больш высокі, чым у мовах з аддаленай роднасцю.

Выкарыстоўваючы тэрмін “міжмоўныя амонімы”, маем на ўвазе словы, якія адрозніваюцца па значэнні, але супадаюць у плане выражэння. Як сцвярджае І. С. Роўда, “у плане зместу кожная міжмоўная аманімічная пара можа знаходзіцца толькі ў семантычных адносінах выключэння” [4, с. 31]. Прычым у выпадках міжмоўнай аманіміі адрозненні ў значэннях слоў могуць быць поўнымі ці частковымі (міжмоўныя амонімы могуць захоўваць агульнае асноўнае значэнне пры адрозных адценнях у супастаўляемых словах). Паводле меркавання некаторых даследчыкаў, адрозненне можа праяўляцца толькі ў эмацыянальна-экспрэсіўнай ці функцыянальна-стылістычнай афарбоўцы слоў. У плане выражэння міжмоўныя амонімы таксама могуць супадаць цалкам або мець некаторыя адрозненні. Прычынай з’яўлення такіх міжмоўных

адпаведнасцей можа быць: рознае развіццё першапачаткова агульнага значэння, паралельныя новаўтварэнні, рознае асэнсаванне запазычаных слоў.

Нягледзячы на тое, што праблеме семантычнай характарыстыкі міжмоўных амонімаў у блізкароднасных мовах прысвечана дастаткова вялікая колькасць даследаванняў (гл. працы Н.В. Заслаўскай, І. С. Роўды, А. М. Рудэнка), падаецца мэтазгодным засяродзіць увагу на гэтым пытанні яшчэ раз.

Улічваючы вопыт навуковых апісанняў, а таксама ўласныя назіранні, атрыманыя ў выніку аналізу семантычных адносін, у якія ўступаюць міжмоўныя беларуска-рускія амонімы, можна прапанаваць схему адносін міжмоўных амонімаў. Аналіз фактычнага матэрыялу (279 аманімічных пар), сабранага з лексікаграфічных крыніц, дазволіў выдзеліць абсалютныя і адносныя беларуска-рускія амонімы.

1. Абсалютныя (поўныя) міжмоўныя амонімы.

Гэта аманімічныя пары, якія не супадаюць ва ўсіх значэннях. Амонімы характарызуюцца поўным разыходжаннем семантычнай структуры. “Характэрнай асаблівасцю гэтага тыпу міжмоўных амонімаў з’яўляецца тое, што аманімічныя пары ствараюцца ў выніку выпадковага супадзення па форме слоў безадносна да якіх-небудзь унутрымоўных лексіка-семантычных працэсаў” [4, с. 33]. Прывядзем некалькі прыкладаў:

бел. качка (‘вадаплаўная птушка сямейства качыных з шырокай пляскатай дзюбай і кароткімі шырока расстаўленымі лапкамі’ [6, с. 670, Т.2]) – *руск. качка* (‘колебание судна на волнах; лёгкое покачивание, тряска при езде в экипаже, вагоне и т.п.’ [5, с. 42, Т. 2]);

бел. рабець (1. ‘станавіцца рабым’; 2. ‘здавацца рабым ад нааяўнасці чаго-небудзь рознакаляровага’ [6, с. 547, Т. 4]) – *руск. робеть* (‘испытывать боязнь, смущение от неуверенности в себе’ [5, с. 720, Т. 3]).

Да гэтай групы можна таксама аднесці і такія аманімічныя пары, як: *бел. моладзь* – *руск. молодь*, *бел. склон* – *руск. склон*, *бел. краска* – *руск. краска*, *бел. жадны* – *руск. жадный*, *бел. уляцець* – *руск. улететь* і г.д.

Такім чынам, звяртаючыся да статыстычных дадзеных, можна адзначыць, што група абсалютных міжмоўных амонімаў пададзена 118 адзінкамі, што складае 42% ад усёй колькасці аманімічных пар.

2. Адносныя (няпоўныя, частковыя) міжмоўныя амонімы.

Большасць (161 аманімічную пару) складаюць адносныя беларуска-рускія міжмоўныя амонімы. Н. В. Заслаўская адзначае ўмоўнасць тэрміна “адносныя міжмоўныя амонімы” ў дачыненні да лексем дзвюх моў, якія “маюць як значныя разыходжанні ў семантычнай структуры, так і падабенствы, адрозніваюцца стылістычнымі характарыстыкамі або сферай ужывання” [3, с. 7 – 8]. Аднак гэты тэрмін шырока выкарыстоўваецца вучонымі, якія, сцвярджаючы думку, што гэта з’ява абумоўлена полісеміяй у адной ці абедзвюх мовах, а таксама сферай ужывання слоў у кожнай з кантактуючых моў, да адносных міжмоўных амонімаў адносяць аманімічныя пары, якія маюць частковыя несупадзенні ў значэнні.

У складзе адносных міжмоўных амонімаў можна вылучыць некалькі падгруп:

2. 1. Аманімічныя пары, абумоўленыя адназначнасцю ў рускай мове, полісеміяй – у беларускай.

У гэту групу ўваходзіць даволі вялікая колькасць аманімічных пар, што можна патлумачыць перавагай мнагазначных слоў над адназначнымі ў беларускай мове. Да гэтай групы можна аднесці такія аманімічныя пары, як: *бел. выраз – руск. вырез, бел. варочацца – руск. ворочаться, бел. згадзіцца – руск. сгодиться, бел. лістапад – руск. листопад* і г. д. Параўнаем дзве лексемы, якія ўступаюць у аманімічныя адносіны ў беларускай і рускай мовах:

бел. узор (1. ‘малюнак, у якім спалучаюцца ў пэўным парадку лініі, колеры, фігуры і г.д.’; 2. ‘паказальны або пробны экзэмпляр якога-небудзь вырабу, прадмета і пад.’; 3. ‘паказальны прыклад чаго-небудзь (якіх-небудзь якасцей, здольнасцей і пад.)’; 4. ‘форма, від якога-небудзь прадмета’ [6, с. 649, Т. 5]) – *руск. узор* (‘рисунок, представляющий собой определенное переплетение линий, фигур, сочетаний красок и т.п.’ [5, с. 476 – 477, Т. 4]);

Як сведчыць фактычны матэрыял, адзінае лексічнае значэнне рускага слова супадае са значэннем 1. беларускага. Гэтыя амонімы маюць агульную асноўную семантыку, але беларуская лексема шырэйшая па семантычным аб’ёме і па лексічнай спалучальнасці, бо змяшчае і значэнне рускага слова, і дадатковыя значэнні.

Аналіз фактычнага матэрыялу паказаў, што аманімічныя пары, абумоўленыя адназначнасцю ў рускай мове і полісеміяй у беларускай (23 аманімічныя пары), складаюць 14% ад усёй колькасці адносных міжмоўных амонімаў.

2. 2. Аманімічныя пары, абумоўленыя адназначнасцю ў беларускай мове, полісеміяй – у рускай:

бел. грэбля (‘насціл з бяровення або галля для пераезду цераз балота, гразкае месца, гаць’ [6, с. 89, Т. 2]) – *руск. гребля* (1. ‘работа вёслами при передвижении по воде на лодке’; 2. ‘вид спорта’; 3. ‘плотина, насыпь на топком месте’ [5, с. 345, Т. 1]);

Сабраны фактычны матэрыял дае магчымасць сцвярджаць, што колькасць міжмоўных амонімаў, абумоўленых адназначнасцю ў беларускай мове, полісеміяй – у рускай, складае ўсяго 6 пар (гэта толькі 4% ад усіх міжмоўных адносных амонімаў), што тлумачыцца невялікай колькасцю адназначных слоў у беларускай мове.

2.3. Аманімічныя пары, абумоўленыя аманіміяй у беларускай мове.

Да гэтай групы міжмоўных аманімічных пар можна аднесці наступныя адзінкі: *бел. гвалт – руск. гвалт, бел. плётка – руск. плётка, бел. усходы – руск. всходы, бел. люстра – руск. люстра* і г. д. Засяродзім увагу на апошнім прыкладзе:

бел. люстра (1. ‘адшліфаваная паверхня (шкла, металу), здольнасць даваць адбіткі тых прадметаў, якія знаходзяцца перад ёю, а таксама спецыяльна

зроблены прадмет з такой паверхняй'; 2. 'падвесны асвятляльны прыбор з некалькімі крыніцамі святла і аздобленай арматурай' [6, с. 69, Т. 3]) – *руск. люстра* ('подвесной осветительный прибор из нескольких светильников' [5, с. 211, Т. 2]).

На прыкладзе гэтай пары заўважаем, што беларускае слова *люстра* з'яўляецца таксама і ўнутрымоўным амонімам, а лексічнае значэнне слова *люстра* ў рускай мове супадае са значэннем 2 адпаведнай беларускай адзінкі.

Статыстычныя дадзеныя даюць падставы сцвярджаць: у гэту групу ўваходзіць 19 аманімічных пар, што складае 12% ад усёй колькасці міжмоўных адносных амонімаў.

2. 4. Аманімічныя пары, абумоўленыя аманіміяй у рускай мове.

Гэта група налічвае ў сваім складзе ўсяго 4 міжмоўныя аманімічныя пары, якія складаюць 2,5 % ад агульнай колькасці адносных міжмоўных амонімаў. Прывядзем некаторыя прыклады:

бел. пабудзіць ('перарваць чый-небудзь сон, разбудзіць' [6, с. 466, Т. 3]) – *руск. побудить* (1. 'некоторое время будить'; 2. 'вызвать у кого-либо желание сделать что-либо, склонить, понудить к чему-либо' [5, с. 154, Т. 3]);

бел. араць ('апрацоўваць зямлю плугам' [6, с. 262, Т. 1]) – *руск. орать* (1. 'издавать громкие крики, вопли, кричать'; 2. 'пахать' [5, с. 636, Т. 2]).

2. 5. Аманімічныя пары, адзінкі якіх супадаюць у некаторых прамых значэннях, але маюць адрозныя.

Да гэтай групы належаць такія аманімічныя пары, як: *бел. брак* – *руск. брак*, *бел. свет* – *руск. свет*, *бел. рог* – *руск. рог*, *бел. час* – *руск. час*, *бел. брацца* – *руск. братья* і г. д. Параўнаем значэнні беларускага слова *пол* і аманімічнай яму рускай лексемы:

Амонімы *бел. пол* – *руск. пол* супадаюць у адным са значэнняў: *бел.* 1. 'сукупнасць уласцівасцей, якія характарызуюць мужчынскія і жаночыя арганізмы і супрацьпастаўляюцца адзін другому' [6, с. 288, Т. 4] – *руск.* 1. 'совокупность признаков организма, обеспечивающих размножение, по которым различаются мужские и женские особи, а также один из двух разрядов живых существ (мужчин и женщин, самцов и самок), различающихся по этим признакам' [5, с. 254, Т. 3]. Разам з тым амонімы адрозніваюцца наступным значэннем: *бел.* 2. 'палаткі, нары' [6, с. 288, Т. 4] – *руск.* 2. 'нижний настил в помещении, по которому ходят' [5, с. 254, Т. 3].

Як сведчыць аналіз фактычнага матэрыялу, гэта падгрупа адносных міжмоўных амонімаў пададзена 55 аманімічнымі парамі, што складае 34% ад усёй колькасці адносных амонімаў.

2. 6. Аманімічныя пары, адзінкі якіх супадаюць ва ўсіх значэннях, але адзін з амонімаў змяшчае дадатковыя.

Гэту групу складаюць такія міжмоўныя аманімічныя пары, як: *бел. ключ* – *руск. ключ*, *бел. звон* – *руск. звон*, *бел. лава* – *руск. лава*, *бел. трактаваць* – *руск. трактоваць*, *бел. горны* – *руск. горный* і г. д. Больш падрабязна разгледзім супадзенні і адрозненні ў значэннях на наступным прыкладзе:

бел. пячаць – руск. печать. Беларуская і руская лексемы маюць агульныя значэнні: *бел.* 1. ‘прылада з выразанымі знакамі для адціскання іх (на паперы, сургучы і пад.)’; 2. *перан.* ‘след, адбітак чаго-небудзь’ [6, с. 544, Т. 4] – *руск.* 1. ‘прибор с вырезанными знаками для оттискивания их на чём-либо’; 2. *перен.* ‘след, отпечаток чего-либо’ [5, с. 118, Т. 3]. Але рускае слова мае яшчэ дадатковыя значэнні, якія не зафіксаваны ў лексікаграфічных крыніцах беларускай мовы: 3. ‘процесс изготовления текста, рисунков и т.п. типографическим способом’; 4. ‘отрасль производства, занятая изготовлением типографическим способом произведений; издательское и типографское дело’; 5. ‘внешний вид напечатанного, определяемый особенностями букв, шрифта, характером изображения и способом печатания’; 6. ‘совокупность печатаемых, обычно периодических изданий; пресса’ [5, с. 118, Т. 3].

Даследаванне беларуска-рускіх амонімаў паказала, што гэта група пададзена 46 парамі, што складае 29 % ад агульнай колькасці міжмоўных адносных амонімаў.

2. 7. Аманімічныя пары, адзінкі якіх характарызуюцца стылістычнай неадпаведнасцю.

У групу ўваходзіць толькі 8 аманімічных пар, што складае 4,5 % ад агульнай колькасці адносных міжмоўных амонімаў. Прааналізуем некаторыя з іх:

бел. поўдзень – руск. полдень. Гэтыя амонімы супадаюць у адным са сваіх значэнняў, але адрозніваюцца сферай ужывання, стылістычнай афарбоўкай. Беларускае слова *поўдзень* у значэнні ‘адзін з чатырох напрамкаў свету, супрацьлеглы поўначы; мясцовасць, частка краіны, мацерыка, размешчаная ў гэтым напрамку’ [6, с. 295, Т. 4] з’яўляецца стылістычна нейтральным, выкарыстоўваецца ў розных сферах маўлення, а рускае *полдень* у значэнні ‘юг’ [5, с. 255 – 256, Т. 3] – паэтызм і ўжываецца толькі ў мастацкай літаратуры.

бел. смутны – руск. смутный. Гэта пара таксама супадае ў значэнні ‘невыразны, няпэўны’ [6, с. 224, Т. 5] і ‘неясный, неотчетливый, неопределённый’ [5, с. 160, Т. 4]. Але ў адрозненне ад рускай мовы, дзе слова *смутный* з’яўляецца нейтральным, беларуская лексічная адзінка *смутны* ў згаданым значэнні кваліфікуецца як размоўная і, зразумела, мае абмежаваную сферу выкарыстання.

Аналіз матэрыялу паказаў, што большасць беларускіх слоў варта кваліфікаваць як агульнаўжывальныя, якія характарызуюцца шырокай спалучальнасцю. Што да рускіх лексічных адзінак, якія ўваходзяць у аманімічныя пары, то іх значэнні ў большасці выпадкаў з’яўляюцца стылістычна абмежаванымі.

Большасць міжмоўных беларуска-рускіх амонімаў адносіцца толькі да адной з прааналізаваных груп. Але, безумоўна, існуюць і такія аманімічныя пары, якія адначасова можна аднесці да некалькіх груп, што ў першую чаргу выклікана ўнутрымоўнай полісеміяй і аманіміяй у адной з моў.

Напрыклад, згаданую вышэй аманімічную пару *бел. бяседа – руск. беседа* можна аднесці адначасова да дзвюх груп: да групы аманімічных пар, якія характарызуюцца адназначнасцю беларускага складніка і мнагазначнасцю рускага, і да групы міжмоўных амонімаў, што адрозніваюцца стылістычнай канатацыяй. У беларускай мове слова *бяседа* з’яўляецца адназначным і мае значэнне ‘збор гасцей з пачастункам’ [6, с. 442, Т. 1], а ў рускай мове (там гэта лексема мнагазначная) ў вышэйзгаданым значэнні адносіцца да ўстарэлых і абмежавана ва ўжыванні.

“Такая разнастайнасць тыпаў міжмоўных амонімаў, – адзначае І. С. Роўда, – сведчыць у першую чаргу пра тое, што, нягледзячы на блізкасць, у сваёй дэнататыўнай функцыі лексіка рускай і беларускай моў мае і даволі значныя разыходжанні” [4, с. 34].

Такім чынам, аналіз фактычнага матэрыялу дае падставы сцвярджаць, што асноўную колькасць міжмоўных амонімаў складаюць пары, абумоўленыя полісеміяй або аманіміяй у адной з моў. Іх супастаўленне паказвае, што такіх лексічных пар у беларускай мове значна больш, чым у рускай. Прычым аб’ём значэнняў мнагазначных слоў беларускай мовы шырэйшы за аб’ём значэнняў аднолькавых з імі па форме рускіх лексічных адзінак.

Літаратура

1. Будагов, Р. А. Человек и его язык / Р. А. Будагов. – М.: изд-во Моск. ун-та, 1976. – 430 с.
2. Гикал, Л. П. Квазиинтернациональная лексика как явление межъязыковой ассиметрии / Л. П. Гикал. – Краснодар, 2005. – 27 с.
3. Заславская, Н. В. Семантико-стилистическая и функциональная характеристика межъязыковых омонимов в русском и украинском языках. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. / Н. В. Заславская. – Киев, 1985. – 17 с.
4. Ровдо, И. С. Типы различий в лексико-семантических системах русского и белорусского языков и межъязыковая омонимия / И. С. Ровдо // Веснік БДУ. Сер. 4. – 1980. – № 1. – С. 31 – 35.
5. Словарь русского языка: В 4 т. – М.: Русский язык, 1985 – 1988. Т. 1 – 4.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. – Мінск: БэлСЭ, 1977 – 1984. – Т. 1 – 5.

М.Н. Хамасурдзэ

ГРАМАТЫЧНЫЯ ТРАНСФАРМАЦЫІ ПРЫ ПЕРАКЛАДЗЕ ДЗЕЕПРЫМЕТНІКАЎ І ДЗЕЕПРЫМЕТНЫХ ЗВАРОТАЎ У МАСТАЦКІМ ТЭКСЦЕ (НА МАТЭРЫЯЛЕ КАЗКІ-АНТЫЎТОПІ ДЖ. ОРУЭЛА “ФЕРМА”)

Лексічныя рэсурсы кожнай мовы, яе камунікатыўныя і мастацкія магчымасці найбольш яскрава выяўляюцца ў мастацкім стылі. Характэрныя асаблівасці мастацкага стылю – эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць і вобразнасць – фарміруюцца пры дапамозе ўсіх стылістычных рэсурсаў мовы і мастацкіх сродкаў.

Пры перакладзе мастацкага тэксту нязменна ўзнікае неабходнасць у супастаўляльным аналізе граматычнага ладу мовы арыгінала і мэтавай мовы. Параўнанне з’яўляецца асновай перакладу, які мае сваёй мэтай перабудову

выказвання адной мовы ў моўную структуру іншай пры абавязковым выкананні нормаў і правіл гэтай мовы [28, с. 6].

Працэс перакладу дэтэрмінуецца суадносінамі паміж замежнай мовы і мовы перакладу. Аднак пры ўсёй важнасці гэтых суадносін нельга не заўважыць, што хаця веданне сістэм абедзвюх моў з'яўляецца неабходнай умовай паспяховага перакладу, але само па сябе яшчэ не гарантуе яго адэкватнасці. Суадносіны сістэмамі моўных сістэм абумоўліваюць і абмяжоўваюць набор магчымых варыянтаў, але не прадвызначаюць выбар аптымальнага варыянта. Крытэрыем жа адэкватнасці перакладу з'яўляецца не правільная перадача асобных слоў, а дакладнасць дадзенага твора, якая не з'яўляецца проста сумай элементаў, што ўваходзяць у яго [33, с. 41–42].

Вядома, што пераклад – гэта ўзнаўленне арыгінала сродкамі іншай мовы. Асноўнае патрабаванне да перакладу мастацкага твора – найбольш дакладная перадача сэнсу арыгінала і захаванне яго мастацкай каштоўнасці. Не менш важнае значэнне ў моўнай трансфармацыі арыгінала на мэтавую мову мае здольнасць перадаваць граматычныя з'явы адной мовы сродкамі другой. Дзеепрыметнік, як і кожная дзеяслоўная форма, адыгрывае найважнейшую ролю ў перадачы прэдыкатыўнага аспекту інфармацыі, таму да перакладу граматычных канструкцый з дзеепрыметнікамі трэба падыходзіць асабліва ўважліва.

Крыніцай для нашага аналізу стала казка-антыутопія Дж. Оруэла «Animal Farm» (беларуская назва – «Ферма», пераклад С. Шупы). Пры аналізе перакладу гэтага твора асаблівая ўвага звярталася на спосабы перакладу і трансфармацыі дзеепрыметнікаў і дзеепрыметных зваротаў, якія з'яўляюцца прадметам нашага даследавання, і былі вылучаны наступныя граматычныя трансфармацыі:

- пераклад дзеепрыметнікаў і дзеепрыметных зваротаў часткай складанага сказа;
- пераклад дзеепрыметнікаў і дзеепрыметных зваротаў дзеепрыслоўем і дзеепрыслоўным зваротам;
- пераклад дзеепрыметнікаў і дзеепрыметных зваротаў рознымі часцінамі мовы.

Пераклад дзеепрыметнікаў і дзеепрыметных зваротаў часткай складанага сказа

Пры перакладзе дзеепрыметнікаў і дзеепрыметных зваротаў, якія не нясуць у арыгінале значнай стылістычнай нагрузкі, можна ўжываць частку складанага сказа, захоўваючы пры гэтым сэнсавыя адносіны паміж дзеясловам у галоўным сказе і дзеепрыметнікам (дзеепрыметным зваротам). Выбар канкрэтнага віду складанага сказа залежыць таксама ад граматычных заканамернасцяў мовы перакладу.

- *Boxer and Clover would harness themselves to the cutter or the horse-rake (no bits reins were needed in these days, of course) and tramp steadily round and round the field **with a pig walking behind and calling out** 'Gee up, comrade!' or 'Whoa back, comrade!' as the case might be.* Баксёры і Канюшыныцы самім

даводзілася ўпрагацца ў касілку або конныя граблі (ні цуглі, ні лейцы цяпер, вядома ж, былі не патрэбныя) і заўзята хадзіць сюды і туды па полі, **а за імі хадзілі свінні і гукалі:** «Но, пайшоў, таварыш!» або «Тпру, назад, таварыш!», у залежнасці ад патрэбы.

Дзеепрыметны зварот з *with* перакладзены сказам, які з'яўляецца часткай складанага сказа з рознымі відамі сувязі і звязаны з ім злучнікавай сувяззю (гэта тлумачыцца тым, што дзеепрыметнік у дадзеным кантэксце выражае адначасовасць дзеяння).

Пераклад дзеепрыметнікаў і дзеепрыметных зваротаў дзеепрыслоўем і дзеепрыслоўным зваротам

Праводзячы аналіз дадзенага тыпу трансфармацый, неабходна адзначыць, што ў беларускай мове дзеепрыслоўныя звароты характэрны перш за ўсё для пісьмовай мовы і так званых кніжных стыляў. Асабліва часта яны сустракаюцца ў афіцыйна-справавым стылі. У разглядаемым перакладзе твора Дж. Оруэла перадача англійскіх дзеепрыметнікаў і дзеепрыметных канструкцый дзеепрыслоўямі дастаткова распаўсюджана. Гэтую асаблівасць можна растлумачыць жанравымі рысамі перакладамага твора. Напэўна, мноства дзеепрыметнікаў у перакладзе казкі-антыўтопіі «Animal Farm» знарок падкрэслівае канцылярска-бюракратычную атмасферу ўяўленай рэальнасці.

- *Unfortunately, the uproar awoke Mr. Jones, who sprang out of bed, **making sure** that there was a fox in the yard.* На бяду, гэты гармідар абудзіў містэра Джоўнза, і ён падскочыў з ложка, **падумаўшы**, што ў двор залезла ліса.

Пераклад дзеепрыметніка рэгулярным адпаведнікам у выглядзе адзіночнага дзеепрыслоўя ў дадзеным выпадку карэктны. Але выклікае сумненне ўжыванне слова *падумаўшы* (*making sure*) у дадзеным кантэксце. Сама імгненнасць дзеяння ў карціне (*падскочыў з ложка, падумаўшы*) робіць яго семантычна недарэчным.

Пераклад дзеепрыметнікаў і дзеепрыметных зваротаў рознымі часцінамі мовы

- *For whole days at a time he would lounge in his Windsor chair in the kitchen, **reading the newspapers, drinking, and occasionally feeding Moses on crusts of bread soaked in beer.*** Здаралася, што ён цэлымі днямі сядзеў у сваім разьбяным драўляным крэсле на кухні, **чытаў газеты, піў і раз-пораз карміў** Масаея хлебнымі скарынкамі, **змочанымі ў піве.**

У першым выпадку аднародныя дзеепрыметнікі ў складзе дзеепрыметнага звароту перакладзены дзеясловамі, якія з'яўляюцца аднароднымі выказнікамі, у другім выпадку дзеепрыметны зварот перакладзены дзеепрыметным зваротам (вельмі рэдкі выпадак перакладу).

Самымі частотнымі трансфармацыямі ў прааналізаваным намі перакладзе былі пераклад дзеепрыметнікаў і дзеепрыметных зваротаў часткай складанага

сказу і дзеепрыслоўем або дзеепрыслоўным зваротам. Значна радзей перакладчык ужываў такі тып трансфармацый, як пераклад рознымі часцінамі мовы.

Вельмі рэдка пры перакладзе *дзеепрыметнікі* або *дзеепрыметныя звароты* перакладаюцца дзеепрыметнікамі або дзеепрыметнымі зваротамі.

Як адзначалася раней, дадзеныя асаблівасці абумоўлены не толькі абмежаваным ужываннем дзеепрыметнікаў у мэтавай мове, але і іх адрозненнямі ў аб'ёме граматычнага значэння дзеепрыметнікаў у англійскай і беларускай мовах. Гэта яшчэ раз падкрэслівае важнасць усведамлення перакладчыкам спецыфікі разглядаемых канструкцый і неабходнасць пільнай увагі да іх пры мастацкім перакладзе.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Алексеева, И.С. Введение в переводоведение: Учебное пособие для студ. филол. и лингв. фак. высш. учеб. заведений. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: Академия, 2004. – 352 с.
2. Бархударов, Л.С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода). – М.: Междунар. отношения, 1975. – 40 с.
3. Бурлакова, В.В. Синтаксические структуры современного английского языка / В.В. Бурлакова. – М.: Просвещение, 1984. – 112 с.
4. Иванова, И.П. Теоретическая грамматика современного английского языка: Учебник / И.П. Иванова, В.В. Бурлакова, Г.Г. Почепцов. – М.: Высш. шк., 1981. – 285 с.
5. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. Ч. 1. Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія / навук. рэд. А.А. Лукашанец. – Мінск: Беларус. Навука, 2007. – 351 с. – С. 229-234.
6. Комиссаров, В.Н. Слово о переводе. – М.: Междунар. отнош., 1973. – 216 с.
7. Мисун, Е.А. Building up Strategies in Translation (Перевод с английского языка на русский. Практикум) / И.В. Шаблыгина. – Минск.: АБЕРСЭВ, 2009. – 255 с.
8. Мосина, В.Г. Три главные книги Джорджа Оруэлла / В.Г. Мосина; Моск. пед. гос. ун-т. – М.: Магистр, 1999. – 215 с.
9. Сопоставительное изучение грамматики и лексики русского языка с чешским и другими славянскими языками / Под ред. А.Г. Широковой и Вл. Грабье. – М.: МГУ, 1983. – 311 с.
10. Швейцер А. Возможна ли общая теория перевода? // Тетради переводчика. – М.: Междунар. отношения, 1970. – Вып.7. – С.35 – 45.

М.В. Хоміч

БЕЛАРУСКІЯ І ПОЛЬСКІЯ ПРАСАДЫЧНЫЯ АДЗІНКІ НА ЗАНЯТКАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ЯК ЗАМЕЖНАЙ: КАМПАРАТЫЎНЫ АСПЕКТ

Рытміка-інтанацыйная сістэма мовы з'яўляецца найбольш адкрытай з пункту погляду экспрэсіўнасці, аднак належыць да найменш распрацаваных галін мовазнаўства, асабліва ў межах дысцыпліны “Беларуская мова як замежная”. Інтанацыйная сістэма сучаснай беларускай мовы неадназначна засвойваецца іншафонамі.

У беларускай мове традыцыйна вылучаюцца сем тыпаў інтанацыйных канструкцый (ІК):

ІК-1. У перадцэнтравай частцы рух тону роўны, на цэнтры паніжаецца. Ужываецца ў апавядальных простых, назыўных і ў складаных сказах з простаю мовай: *Госці прыехалі. У пушчах Палесся.*

ІК-2. Галосны цэнтры вымаўляецца з зыходным (або роўным) рухам тону. У перадцэнтравай частцы тон даволі высокі, у пасляцэнтравай – ніжэйшы. Агульны тон больш высокі, чым у ІК-1. Канструкцыя ўласціва пыталым сказам з пыталым словам, ужываецца пры звароце, загадзе, патрабаванні: *Зачыніце дзверы! Калі госці прыехалі?*

ІК-3. Перадцэнтравая частка вымаўляецца на сярэднім тоне. На цэнтры тон рэзка павышаецца, у канцы націскага склада рух тону можа быць роўным ці зыходным. Ужываецца ў пыталым сказах без пыталнага слова: *Вы любіце чытаць?*

ІК-4. Тон сярэдні або нязначна паніжаецца перад самым цэнтрам. Галосны цэнтры вымаўляецца на ўзроўні тону, ніжэйшым за перадцэнтравы. У пасляцэнтравай частцы тон вышэйшы за цэнтральны і перадцэнтравы. Выразна выяўляецца ў няпоўных сказах з супастаўляльным злучнікам *а*: *Сёння ты працуеш. – А заўтра?* ІК-4 больш уласціва афіцыйнаму маўленню, фіксуецца ў зваротах, прывітаннях: *Дарагія госці. // Сюды, калі ласка!*

ІК-5. Мае два інтанацыйныя цэнтры, якія ідуць адзін за адным або раздзелены некалькімі складамі. У перадцэнтравай частцы тон сярэдні, на першым цэнтры тон павышаецца, на другім – паніжаецца. Найбольш ярка праяўляецца пры выражэнні захаплення, пажадання, шкадавання ў клічных сказах; у пыталым сказах перадае нецярпенне, незадаволенасць: *Ча-роў-на! Якая прыгажосць!*

ІК-6. У перадцэнтравай частцы тон сярэдні, галосны цэнтры вымаўляецца з узыходным тонам, высокі тон захоўваецца ў цэнтральнай частцы. Выражае высокую ступень праяўлення якасці: *А кветак тут колькі!*

ІК-7. Перадцэнтравая частка вымаўляецца на сярэднім узроўні, цэнтр – з узыходным тонам. Галосны цэнтры заканчваецца змычкай галасавых звязак, што успрымаецца як перапынак гучання галоснага гука. Канструкцыя выражае экспрэсіўнае адмаўленне ці сцвяржэнне, адценне незадаволенасці: *Якое там адначні! Не, не так гэта!*

Што да польскай слоўнай прасоды, то яе спецыфіка найперш праяўляецца ў наяўнасці фіксаванага нанаціску на перадапошнім складзе, таму мэтазгодна прааналізаваць асаблівасці інтанацыі польскай мовы і улічыць іх пры тлумачэнні беларускіх прасадычных адзінак на занятках па беларускай мове як замежнай у польскамоўнай аўдыторыі.

Інтанацыя апавядальнага сказа прадстаўлена ў польскай мове двума меладычнымі варыянтамі.

1) У першым варыянце на націскным складзе адбываецца паніжэнне інтанацыі, пераднаціскны склад знаходзіцца вышэй, а паслянаціскны – ніжэй за націскны. Пры гэтым націскны склад можа выклікаць паніжэнне мелодыкі, што адбываецца або больш нізкім яго становішчам, або рухам тону, які рэзка

паніжаецца. У апошнім выпадку націскны склад можа пачынацца на адным узроўні з папярэднім.

2) Другі варыянт адрозніваецца ад першага наяўнасцю невялікага ўзмацнення, якое ажыццяўляецца або ў націскным складзе, або на мяжы пераднаціска і націска складаў. Напрыклад: *Ciezarówki*. Аднак у большасці выпадкаў, гэты ўздым ажыццяўляецца менавіта перад націскным складам і не мае ніякага дачынення да падзелу фразы на словы.

Інтанацыя пытальянага сказа без пытальянага слова прадстаўлена трыма варыянтамі.

1) Націскны склад размешчаны паміж пераднаціскным і паслянаціскным складамі.

2) Націскны склад размешчаны ніжэй за пераднаціскны, а паслянаціскны займае самую высокую пазіцыю:

3) Націскны склад знаходзіцца высока, за ім пачынаецца спад інтанацыі.

Такім чынам, інтанацыя ў пытальяных сказах без пытальянага слова ў польскай мове прадстаўлена сярэдняй, нізкай і высокай пазіцыямі націска склада, але пры гэтым пераважае тып з нізкім становішчам націска ці з паступовым павышэннем тону на паслянаціскным складзе. Часам паніжэнне тону да націска склада бывае значным: *Czy nie ma pan drobnych?*

Істотным з'яўляецца той факт, што ў тых выпадках, калі цэнтр пытальянага сказа змяняе сваю пазіцыю, на першым цэнтры ажыццяўляецца толькі тып з павышаным паслянаціскным складам: *Normalne czy ulgowe? Lubisz mocną czy słabą?* Такім чынам, другі паслянаціскны склад тут павышаны.

Размеркаванне працягласці ў пытальяных сказах без пытальянага слова адзначаецца значным працягам апошняга склада. Крывая інтэнсіўнасці рэзка зніжаецца да апошняга склада, прычым націскны склад вылучаны ў параўнанні з паслянаціскным, але ён можа быць роўны папярэдняму складу ці вышэйшы за яго.

Мелодыка **пытальянага сказа з пытальяным словам** у польскай мове істотна адрозніваецца ад мелодыкі аналагічных сказаў ва ўсходнеславянскіх і паўднёvasлавянскіх мовах. У польскай мове ёсць таксама два цэнтры – на пытальяным слове і на тэрмінальным участку. Аднак на апошнім цэнтры ажыццяўляецца не паніжэнне, а уздым (пры агульным паніжэнні фразы у цэлым). Трэба адзначыць, што такое паніжэнне можа ажыццяўляцца як на апошнім націскным складзе, так і на апошнім гуку: *Kiedy pani ma egzamin?* Павышэнне тону на канцы можа рэалізавацца не толькі рухам тону, але павышэннем пазіцыі гука пры манатонным руху ў асобных галосных: *A czym pan jest z zawodu?* Гэты сказ мае рух з высокім становішчам апошняга галоснага.

Працягласць у сказах такога тыпу мае тры цэнтры – на пытальяным слове (дзе працягласць найменшая), на апошнім націскным галосным і на паслянаціскным, гэтыя апошнія цэнтры могуць быць роўныя адзін аднаму ці паслянаціскны можа быць больш працяглым. Інтэнсіўнасць у сказах такога

тыпу можа мець два пікі. Першы з іх знаходзіцца на пыталым слове або на першым семантычна істотным слове пасля пыталнага, другі цэнтр – у канцы. У выпадку кароткіх фраз першы цэнтр можа знаходзіцца і на пыталым слове: *Jak się nazywasz? Co on wyprawia?*

Пыталы сказ з А мае аднатыпную мелодыку – нізкае становішча націскага склада з далейшым павышэннем: *A Włodek?* Але павышэнне можа адбывацца і на апошнім складзе: *A słoń? A pan?* Такія канструкцыі характарызуюцца рознай інтэнсіўнасцю: у тых выпадках, калі асноўнае слова аднаскладовае, яна з’яўляецца зыходнай, калі ж асноўнае слова шматскладовае – дугападобнай.

Клічныя сказы ў польскай мове прадстаўлены даволі разнастайна. Меладычна іх інтанацыя мае выгляд трохкутнакавай фігуры. Працягласць у клічных сказах максімальная. Напрыклад, у сказе *Jak tu plytko!* звяртае на сябе ўвагу той факт, што меладычная вяршыня прыпадае на слова *tu*, якое пры гэтым з’яўляецца найменш інтэнсіўным (галоўнае націскае слова – *plytko*). Такім чынам, можна выказаць наступную гіпотэзу: у польскім клічным сказе павінна быць выканана пэўная фігура з нефіксаваным семантычным цэнтрам (у беларускай мове цэнтр клічнага сказа абавязкова знаходзіцца на галоўным націскным слове).

Вывучаючы спецыфіку падачы моўнага матэрыялу на занятках па беларускай мове як замежнай трэба адзначыць, што польскамоўныя навучэнцы, як правіла, маюць пэўныя праблемы ў засваенні правілаў беларускай інтанацыі пыталых сказаў, паколькі яна істотна адрозніваецца ад інтанацыі пыталых сказаў у польскай мове. Таму, для таго каб навучыць студэнтаў правільна карыстацца інтанацыйнымі канструкцыямі беларускай мовы ў працэсе камунікацыі, на занятках неабходна выкарыстоўваць дыялагічнае маўленне, будаваць заняткі з апорай на жыццёвыя сітуацыі, выкарыстоўваць драматызацыю пэўнага дзеяння або сітуацыі. Выкладчыку ў працэсе правядзення заняткаў трэба абавязкова звяртаць увагу на адрозненні паміж польскай і беларускай інтанацыяй, карыстаючыся пры гэтым адпаведнымі прыкладамі, якія могуць быць запісаны на электронныя носбіты інфармацыі. Пры гэтым можна самастойна падабраць адпаведныя тэме заняткаў сказы дыялогі, тэмы для дыскусіі, абмеркавання, урыўкі з вершаў ці пражаных твораў. У працэсе выканання гэтых практыкаванняў выкладчык на ўласным прыкладзе дэманструе, як правільна трэба карыстацца інтанацыяй. Неабходна дакладна тлумачыць, у чым заключаецца розніца паміж беларускай і польскай інтанацыяй, карыстаючыся пры гэтым адпаведнымі графічнымі сімваламі, якія ілюструюць спад ці, наадварот, уздым інтанацыі.

Пры азнаямленні польскамоўных навучэнцаў са спецыфікай інтанацыі сучаснай беларускай мовы можна карыстацца імітацыйнымі практыкаваннямі, якія прымяняюцца на ўсіх этапах навучання мове для фарміравання фанетычных, лексічных і граматычных навыкаў. Пры выкананні практыкаванняў такога тыпу навучэнец паўтарае фразу ўслед за выкладчыкам

або дыктарам. Якасць выканання задання ацэньваецца ў залежнасці ад ступені адпаведнасці ўзору. Выкананню практыкавання звычайна папярэдняе каманда: *“Слухайце і паўтарайце”*. Напрыклад: *Пацвердзіце, што прапанаванае выказванне правільнае.*

– *Васіль добры чалавек?*

– *Так, Васіль добры чалавек.*

Аднак імітацыйныя практыкаванні не прыносяць жаданых вынікаў, бо іншафоны, як правіла, не чуюць беларускай інтанацыі, не адчуваюць адпаведнай розніцы паміж беларускай і польскай мелодыкай. Таму імітацыйным практыкаванням можна надаць і пэўны ўмоўна-камунікатывны характар, што можа паспрыяць лепшаму засваенню моўнага матэрыялу.

Практыкаванні на развіццё інтанацыйнага слыху могуць быць заснаваныя на: 1) паўтарэнні некалькіх прыкладаў аднаго і таго ж інтанацыйнага ўзору за выкладчыкам ці дыктарам; 2) маляванні графічнай схемы інтанацыі прапанаваных выкладчыкам сказаў / прыкладаў; 3) на матэрыяле дыялагічных практыкаванняў, якія могуць быць рэалізаваны ў працы у парах ці групам: выкладчык на дошцы павінен намалюваць інтанацыйныя схемы асобных рэплік дыялогаў, якія будуць потым адпрацаваны непасрэдна пад яго кіраўніцтвам. У працэсе правядзення заняткаў выкладчыку неабходна пастаянна кантраляваць навучэнцаў, дапамагаць ім выпраўляць памылкі. Выкладчыку таксама абавязкова трэба валодаць роднай мовай навучэнцаў, каб іншафоны маглі звярнуцца да выкладчыка, а ён мог свабодна і даходліва растлумачыць незразумелы матэрыял.

Матэрыял рытміка-інтанацыйных практыкаванняў засвойваецца больш паспяхова пры выкарыстанні на занятках спецыяльна адрэдагаваных (адаптаваных) друкаваных тэкстаў, з якімі карэлююць гуказапісы, відэазапісы і іншыя сродкі нагляднасці.

І.У. Швайка

МАЎЛЕНЧЫ ЭТЫКЕТ БЕЛАРУСАЎ: ТРАДЫЦЫІ І СУЧАСНАСЦЬ

У апошняе дзесяцігоддзе назіраецца павялічэнне цікавасці да нашай роднай мовы. У Рэспубліку Беларусь прыязджаюць замежныя студэнты, каб або вывучыць беларускую мову, або павысіць свае веды ў гэтай дысцыпліне. Іншафоны павінны з самых першых заняткаў карыстацца беларускімі этыкетнымі мадэлямі і разумець, што матэрыяльная база мовы не абмяжоўваецца словамі вітання, развітання, просьбы і прабачэння. Сучасная беларуская мова вызначаецца наяўнасцю разнастайных этыкетных сітуацый і вялікай колькасцю іх канструкцый: прапанова, просьба, дазвол, забарона, згода / нязгода і інш. У гэтым артыкуле мы звернем увагу на сітуацыю “вітання” і яе асноўныя маўленчыя мадэлі.

Слова **“этыкет”** запазычана з французскай мовы (etiquette) і мае значэнні: “ярлык”, “этыкетка”, “надпіс”, “цырыманіял”, “этыкет”. Уладзімір Даль у сваім

тлумачальным слоўніку тэрмін “этыкет” трактуе як “чын, парадак свецкіх знешніх абрадаў і прыстойнасцей, прынятая, умоўная ветлівасць; цырыманіял, знешняя абраднасць” [Даль, 1955, с. 198].

Аднак яшчэ да пачатку XX ст. у рускай мове пад этыкетам многія разумелі ярлык, які наклеіваўся на бутэлькі і абгорткі тавараў з указаннем фірмы, гандляра ці вытворцы. Пазней з гэтым значэннем засталася слова “этыкетка”, а этыкет стаў успрымацца ў сучасным значэнні. У “Слоўніку па этыцы” прыводзіцца такое азначэнне: “Сукупнасць правілаў паводзін, якія датычацца нашага праяўлення адносінаў да людзей (абыходжанне з людзьмі, якія цябе акружаюць, формы зваротаў, прывітанняў і паводзін у грамадскіх месцах, манеры і адзенне)” [Словарь по этике, 1983, с. 431]. Такая дэфініцыя істотна звужае значэнне і змест паняцця “этыкет” і не ўлічвае адрознення паміж бытавымі, этыкетнымі, рытуальнымі і цырыманіяльнымі сітуацыямі.

Т. У. Ціўян прапаноўвае больш дакладнае разуменне этыкету: “Гэта такія правілы рытуальных паводзін чалавека ў грамадстве, якія адлюстроўваюць істотныя для дадзенага грамадства сацыяльныя і біялагічныя крытэрыі і пры гэтым патрабуюць ужывання сацыяльных прыёмаў...” [Цивьян, 1965, с. 144]. Але і гэта азначэнне мае дачыненне да пераважна зносінаў камунікацыі ўвогуле.

А. Байбурын і А. Тапаркоў трактуюць **этыкет** як “сукупнасць спецыяльных прыёмаў і рысаў паводзін, з дапамогай якіх адбываецца выяўленне, падтрыманне і абыгрыванне камунікатыўных статусаў партнёраў па зносінах” [Байбурын, Топорков, 1990. с. 5]. Разуменне этыкета як феномена са спецыфічнай формай рэгуляцыі чалавечых зносінаў акцэнтнае камунікатыўны аспект.

У “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” **этыкет** тлумачыцца наступным чынам: “сукупнасць правіл і форм паводзін, вызначаны парадак зносінаў у пэўным сацыяльным асяроддзі; частка знешняй культуры грамадства. Этыкет уключае паводзіны ў грамадскіх месцах, формы звароту і прывітання, адзенне, манеры, уменне паводзіць сябе за сталом, сустракаць і праводзіць гасцей і г. д.” [ТСБМ, 1, с. 608].

Формы вітання – Вітаю! Прывітанне! і іншыя – абслугоўваюць пачатковы момант зносінаў, які цесна звязаны з паняццем “сустрэча”. У вераваннях славян сустрэча – гэта праява лёсу, яна можа мець як станоўчыя, так і адмоўныя вынікі [Славянская мифология: энциклопедический словарь, 1995, с. 125 – 126], таму існавала вялікая колькасць прыкмет, звязаных з ёю.

Рускі этнограф М. Грамыка адзначае: “Заслугоўвае ўвагі разнастайнасць вітанняў, дыферэнцыяцыя іх паводле абставінаў сустрэчы, узросту, полу, колькасці вітальнікаў. Вызначаліся адметнасцю вітанні з сваякамі і чужымі, знаёмымі і незнаёмымі. Спецыяльны пералік вітанняў меў сувязь з рознымі відамі працы. Зусім іншы набор вітанняў меўся для вуліцы – тут больш выразна выяўляліся прыкметы ўзросту і полу” [Громыко М., 1986, с.18]. Некаторыя канструкцыі вітанняў з’яўляюцца зычэннямі. У сувязі з верай славян у добрую ці нядобрую сустрэчу такія этыкетныя выразы павінны былі нейтралізаваць

“нядобрае”. Магчыма, з гэтым звязаны таксама звычай вітаць незнаёмых людзей, што захаваўся да гэтага часу на вёсцы: невядомы чужы чалавек мог быць небяспечны, таму вітанне з ім, з аднаго боку, паказвала добрыя намеры таго, хто гаворыць, з другога, такім чынам “чужы” пераводзіўся ў разрад “сваіх”. Можна вылучыць некалькі **тыпаў вітанняў**.

1) Вітанні з пажаданнем здароўя. Пажаданне здароўя добра адлюстроўваецца ў поўных вітальных канструкцыях: *Будзь здароў/здарава; Здароў (-ва, -вы) быў/была/былі; Бывай здароў/здарава*. Канструкцыі з страчанымі дзейнікавым кампанентам (*Здароў; Здарава; Здаровенькі*) этымалагічна таксама звязаны з пажаданнямі. Канкрэтызацыя гэтых выразаў дасягаецца за кошт розных лексічных прырашчэнняў (*Здароў вам; Здароў вам у вашу кучку*). Пад уплывам рускай мовы ў зносінах беларусаў ужываецца і формула *Здравствуй(це)* і яе варыянты *Здрастуй(це), Здароў(це)*.

2) Вітанні, звязаныя з пазначэннем часу сустрэчы. Такія вітанні маюцца амаль ва ўсіх мовах свету. Час – адна з асноўных катэгорый наіўнай карціны свету, у народнай традыцыі некаторым яго адрэзкам надаваліся станоўчыя ці адмоўныя якасці. Асноўнай адзінкай часу з’яўляўся дзень [Бернштам Т., 1985, с.120 – 154.], што адбілася і ў беларускіх канструкцыях: *Добры дзень!, Добрага дня!, Дабрыдзень!, Добрага ранку!, Добрай раніцы!, Добры ранак!, Добры вечар!, Добрага вечару!* Акрамя прамога, у беларускай мове пашыраны (не без уплыву польскай мовы) інверсійны парадак слоў у некаторых канструкцыях: *Дзень добры!, Дзяньдобры!, Вечар добры!* Прыметнік *добры* надае значэнне пажадання добрай раніцы, дня, вечара. Да канструкцый такога тыпу дастасоўваюцца займеннікі 2-й асобы і назоўнікі ў давальным склоне, якія паказваюць на канкрэтнага адрасата (*Добры дзень вам!, Добры вечар добрым людзям!*). Акрамя гэтых мадэлей, у беларускіх вітаннях на час сустрэчы паказваюць формулы, пабудаваныя па мадэлі віншавання (*З панядзелкам, З аўторкам і г. д.*).

У якасці адказу звычайна выступаюць канструкцыі, у якіх таксама ўтрымліваюцца словы з значэннем “добры, дабро” (*Дзень добры! – Добрага здароўя!; А, добры, добры!; Хай дае Бог добрае!*).

3) Вітанні, якія выказваюць павагу да адрасата. Такія адзінкі часцей за ўсё ўжываліся ў мужчынскім асяродку і мелі вельмі высокую ступень ветлівасці (*Маё шанаванне!, Гонар маю!, Чэсць!*).

4) Вітанні, у якіх ёсць указанні на жэставае афармленне сітуацыі. Пры сустрэчы было прынята выкарыстоўваць некаторыя жэсты (паклон, пацалунак, поціск рукі). У канструкцыях прывітання замацаваўся такі жэст, як паклон. Існавалі дзве разнавіднасці паклонаў: паясны і зямны (чалабіцце). У вітаннях часцей адлюстроўваецца менавіта другі від, бо ён выражаў большую павагу (*Чалом вам!, Чалом-здароў!, Чалом кланяюся!*).

5) Вітанні пры ўваходзе ў хату. Канструкцыі такога тыпу ў беларускай мове будуецца шляхам далучэння спалучэння ў хату да канструкцый першай і другой групаў (*Добры дзень у хату!, Здароў вам у вашу хату!*). Сярод

каталіцкага насельніцтва пры ўваходзе ў хату шырока ўжываюцца вітанні рэлігійнага характару: *Пахвалёны, Пахвалёны ў хату, Нех бэндзе пахвалёны, Нех пахвалёны бэндзе. – Навекі-вякоў/векув.*

6) Працоўныя вітанні. Самую значную частку будняў займала праца. Яе значнасць падкрэслівалася сістэмай працоўных вітанняў, большасць з якіх мела від добразычэнняў. На думку этнографаў, вітанні меліся для ўсіх відаў працы (як і спецыяльныя адказы на іх), аднак у цяперашні час такія адзінкі ў большасці страчаныя. Усе працоўныя вітанні можна падзяліць на універсальныя і спецыяльныя.

Універсальныя працоўныя вітанні не замацаваныя за якой-небудзь адной дзейнасцю, яны маглі быць адрасаваныя кожнаму чалавеку, незалежна ад віду працы. Большая частка гэтых вітанняў утрымлівае пажаданне Божай дапамогі (*Памагай Бог; Бог на (у)помач; Божжа, дапамагай; Божжа да памоцы; Няхай Бог даспамагаець; Памагай, Божжа; Памагайбо*). Маюцца ў гэтых адзінках таксама пажаданні хуткага і ўдалага выканання працы (*Спешна вам; Спорна вам; Спору ў працы; Паспары, Божжа*).

Адказам на універсальныя працоўныя вітанні была звычайна падзяка. У беларускай мове зафіксаваны шэраг жартаўліва-іранічных адказаў з намёкам самому зычліўцу дапамагчы, а не спадзявацца на Бога (*Казаў Бог, каб і ты памог; Казала Бажніца, я не памачніца; Ды й ты памажы; Памагай, Божжа, да й ты не лянісь, нябожжа; На Бога спадзявайся, а сам памагай*).

Спецыяльныя працоўныя вітанні дастасоўваліся да канкрэтнага віду дзейнасці. Большая частка гэтых вітанняў адрасавалася асобам, занятым рознай сельскагаспадарчай ці хатняй працай. Вітанні гэтай групы мелі від зычэнняў, якія выконвалі функцыю магічнага ўздзеяння на добры вынік працы.

Напрыклад, вітанні-зычэнні чалавеку, занятаму сяўбай: *Зарадзі, Божжа; У зямлю зярнамі, у гумно тарпамі; У арудзе спорам, у прудзе намолам; жнівом: Перанёс Бог цераз сярпок, перанясі, Божжа, цераз душок і цапок; Умалотна вам; прыгатаваннем ежы: Спару ў дзяжу (адказ Сто коп у машну); Паходна вам. Або вітанні рыбаловам: Клёў на рыбу; Рыбна вам; Ляшчы ды акуні; пры дойцы кароў: Малочна вам; пры прадзнні, тканні: Багата на ўток; Што застаў, то й на стаў; Спешка вам і спарышка, а астанкі на ўток і інш.*

Асноўнымі матывамі ў такіх вітаннях з'яўляюцца зычэнні дапамогі Божай (*Прыспары, Божжа, жыта; Радзі, Божжа, на камені і пад каменем*), мноства і паўнаты таго, што вырабляецца ці здабываецца (*Поўны сеці; 3 коласа – асьміна, з зярнятка аладка*), якаснай працы (*Шоўкам лён; Бяло табе*).

7) Вітанні, адрасаваныя людзям у час яды. Чалавек, які застаў гаспадароў за ядой, выкарыстоўваў у якасці вітання спецыялізаваныя канструкцыі. Большасць вітанняў у беларускай мове робяць акцэнт на якасці ежы: *Сыць вам, людзі; Сыці вам* (пажаданне шчодрай і сытнай ежы); *Смачнога; Смачна есці* (пажаданне смачнай ежы). Акрамя гэтага існавалі канструкцыі тыпу *Хлеб ды соль; Хлеб-соль*. Рэплікамі ў адказ на такія вітанні маглі служыць формулы запрашэння да яды (*Просім есці; Просім за стол*), падзяка. Акрамя

таго ў беларускай мове ёсць рэплікі, у якіх чалавеку адмаўляюць у запрашэнні (*Ем ды свой; Ядзім ды свой, а ты ў парозе стой; Ем, да свой, а ты міма столу ды к полу*).

8) Вітанні-пытанні. Да гэтай групы адзінак належыць шэраг канструкцый у выглядзе пытальных сказаў. Пытанні могуць ужывацца і ў якасці самастойных вітанняў, і як суправаджальныя рэплікі. Вітанні гэтай групы выказваюць цікавасць адрасанта да жыцця адрасата, аднак, як паказвае аналіз саміх канструкцый, існавалі пэўныя абмежаванні ў змесце пытанняў. Агульнымі для славянскіх традыцый былі пытанні пра жыццё і здароўе адрасата і яго блізкіх (*Як жыццё? Як жыў? Як здароўе?*) і іх граматычныя і стылістычныя мадыфікацыі (*Як маеешся? Як ты сябе адчуваеш? Як пачуваешся? Як вы жывы-дужы на гэтакай сцюжы? Як жа вы там жывяце? Як жа вам там Бог наводзіў?* і іншыя).

Адказам на пытанне, як правіла, служыць устойлівы выраз, які мае абагульнены выгляд. Варта вылучыць тры віды стэрэатыпных адказаў: 1) з станоўчай адзнакай; 2) з нейтральнай адзнакай; 3) з адмоўнай адзнакай. Менш характэрныя станоўчыя *Жывём, Бога звелічаючы; Крыў Бог і адмоўныя адказы Жывём, як гарох пры дарозе: хто ідзе, той шчыпне; Жывецца, як валу ў ярме*. Адказы з нейтральнай адзнакай жыцця і здароўя больш пашыраныя. Для ўказання на сярэдні стан выкарыстоўваецца некалькі мадэлей: 1) “жывём то добра, то дрэнна” (*То бокам, то скокам; То скачучы, то плачучы*); 2) “жывём не ў поўную сілу, сярэдне” (*Нічога сабе, памаленьку; Нічога сабе, жыву патроху; Валочымся патроху; Так сабе, мадзею*).

9) Вітанні, якія адлюстроўваюць стаўленне да сітуацыі сустрэчы. Адзінкі дадзенай групы маюць яскравую эмацыйную афарбоўку, бо яны звязаныя з праявамі пачуццяў адрасанта ў дачыненні да адрасата – радасці пры сустрэчы пасля доўгага расстання або здзіўлення пры раптоўнай сустрэчы. Асноўныя матывы ў гэтай групе прывітанняў – падкрэсліць працягласць разлукі (*Гады ў рады*), непазбежнасць сустрэчы (*Гара з гарой не сыйдзеца, а чалавек з чалавекам заўсёды*), раптоўнасць з’яўлення чалавека, якога шукалі або пра якога толькі што гаварылі (*Лёгкі на ўспамін*).

Такім чынам, у беларускім маўленчым этыкеце для сітуацыі вітання існуе шэраг разнастайных канструкцый, якія адлюстроўваюць не толькі стасункі камунікатаў пры розных абставінах сустрэчы. У маўленчаэтыкетных адзінках выяўляюцца таксама міфалагічныя ўяўленні і катэгорыі архаічнай карціны свету.

Літаратура

1. Байбурин, А. К., Топорков, А. А. У истоков этикета: этнографические очерки / А. К. Байбурин, А. А. Топорков. – Ленинград, 1988.
2. Бернштам, Т.М. Будни и праздники: поведение взрослых в русской крестьянской среде (19 – нач. 20 в.). Этнические стереотипы поведения / Т.М. Бернштам. – Ленинград, 1985.
3. Громыко, М. Традиционные нормы поведения и формы общения русских крестьян 19 в. / М. Громыко. – Москва, 1986.

4. Даль, Вл. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 ч. Т. 4. / Вл. И. Даль – Москва, 1955.
5. Славянская мифология: энциклопедия-словарь / под ред. Т. И. Шамякиной. – Минск, 1995.
6. Словарь по этике / под ред. М. И. Карповой. – Москва, 1983.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / пад агул. рэд. К. К. Атраховіча. – Мінск: Беларус. Сав. Энцыкл., 1977 – 1984. Т.1: Э / пад рэд. М. П. Лобан. – 1977.
8. Цивьян, Т. В. К некоторым вопросам построения языка этикета / Т. В. Цивьян. – Москва, 1965.
9. Энциклопедия этикета / сост. Л. Н. Рукавчук. – Санкт-Петербург, 1997.

ХРАНАЛАГІЧНЫ ПАКАЗАЛЬНІК ПРАЦ ПРАФЕСАРА Л.І. БУРАКА

1956

1. Граматычная прырода складаназлучаных сказаў з прычынна-выніковымі і ўмоўна-выніковымі адносінамі // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук, 1956. № 4. С. 155–165.

1958

2. Класіфікацыя і асноўныя асаблівасці складаназлучаных сказаў са злучальнай сувяззю // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук, 1958. № 1. С. 47–61.
3. Да пытання аб некаторых тыпах складаных сказаў у сучаснай беларускай мове // Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР. Вып. 5. Мінск, 1958. С. 70–85.
4. Складаназлучаны сказ і яго асаблівасці // Матэрыялы канферэнцыі моладых учыня АН БССР. Мінск, 1958. С. 44–48.
5. Атлас Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі / [Сост., оформ., апечатан і пер. Мін. картогр. ф-кой Гл. упр. геодезіі і картогр. МВД СССР; Рэдкал.: С.Н.Малінін (отв. рэд.) і др.]. Мн. : АН БССР, Гос. упр. геодезіі і картогр. МВД СССР, 1958. (у сааўтарстве).
6. Складаназлучаныя сказы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове: Дыс. на атрыманне вучонай ступені кандыдата філалагічных навук / АН Беларускай ССР. Ін-т мовазнаўства ім. Я.Коласа. Мінск : Б. в., 1958. – 367 с.
7. Сложносочинённые предложения в современном белорусском литературном языке : Автореф. дис. на соиск. учён. степ. канд. филол. наук / АН БССР, Ін-т языкознання ім. Я.Коласа. Мн., 1958. – 21 с.

1959

8. Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Сінтаксіс : Падручнік для студэнтаў філ. ун-таў і пед. ін-таў / АН БССР. Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа; Рэдкал.: К.К. Асраховіч (К.Крапіва) і інш. Мінск : Вучпедвыд БССР, 1959. – 378 с. (§§ 65–71: Аднародныя члены сказа; § 76: Сказы з параўнальнымі зваротамі; §§ 105–122, 144–158: Складаны сказ)
9. Некаторыя віды сінтаксічных адносін паміж састаўнымі часткамі складаназлучаных сказаў са злучнікамі і, а // Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР. Вып. 6. Мінск, 1959. С. 236–243.
10. Сінтаксічныя асаблівасці складаных сказаў са злучнікамі аж (ажно) // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук, 1959. № 4. С. 140–145.

1960

11. Далучэнне як адзін з відаў сінтаксічнай сувязі састаўных частак складанага сказа // Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР. Вып. 7. Мінск, 1960. – С. 19–26.

1961

12. Класіфікацыя і сінтаксічныя асаблівасці складаных сказаў з далучальна-азначальнымі адносінамі // Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР. Вып. 8. Мінск, 1961. С. 178–189.

1962

13. Граматыка беларускай мовы: [У 2 т.] / Рэд.: К.К.Асраховіч (Крапіва), М.Г. Булахаў; Акад. навук БССР. Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа. Т. I : Марфалогія. Мінск : Выд-ва Акад. навук БССР, 1962. – 540 с. (§§ 151–379, 393–413.)

1965

14. Адхіленні ад норм і правіл сучаснай беларускай пунктуацыі // Аб некаторых асаблівасцях беларускай літаратурнай мовы / АН БССР, І-т мовазнаўства імя Я.Коласа; Пад рэд. К.К.Атраховіча, М.Г.Булахава. Мн. : Навука і тэхніка, 1965. С. 171–184.
15. Гэта трэба ведаць [Пунктуацыйнае афармленне паўтараемых слоў у сучаснай моўнай практыцы] // Народная асвета, 1965. № 6. С. 38–43.
16. Як мы пішам // Звязда, 1965. 4 чэрвеня (№ 130).
17. Спрацацца варта // Звязда, 1965. 4 лістапада.

1966

18. Граматыка беларускай мовы: [У 2 т.] / Рэд.: К.К. Атраховіч (Крапіва), М.Г.Булахаў, П.П. Шуба; АН БССР. Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа. Т. II, Сінтаксіс. Мінск : Навука і тэхніка, 1966. – 756 с. (Адасобленыя даданыя члены сказа; Складаны сказ, § 1016; Складаназлучаныя сказы; Бяззлучнікавыя складаныя сказы; Устаўныя словы, словазлучэнні і сказы; Сказы з параўнальнымі зваротамі.)

1969

19. Сінтаксічная роля злучніка дык у сучаснай беларускай мове // Лексікалогія і граматыка. Зборнік арт. па бел. і руск. мовах / Пад рэд. праф. Л.М. Шакуна і дац. П.П. Шубы. Мінск, 1969. С. 119–130.
20. Пунктуацыя беларускай мовы: Дапаможнік для настаўнікаў і студэнтаў. – Мінск : Нар. асвета, 1969. – 198 с.

1970

21. Зборнік практыкаванняў па сучаснай беларускай мове: Сінтаксіс і пунктуацыя: [Для філал. фак. вышэйш. навуч. устаноў БССР]. Мінск : Выд. БДУ, 1970. – 255 с.

1972

22. Далучальныя канструкцыі ў творах Кандрата Крапівы // Беларус. і слав. мовазнаўства. Да 75-годдзя акад. К.К. Крапівы [Зборнік арт.] / Пад агульнай рэд. М.Р. Судніка. Мінск, 1972. С. 98–108.

1973

23. Пабочныя словы [у беларускай мове] // Беларуская Савецкая Энцыклапедыя / АН навук БССР, Галоўная рэдакцыя БелСЭ: [у 12 т.]. Рэдкал.: Броўка П.У. (гал.рэд.) і інш. Т.7 : Манцыкі – Паддубічы. Мінск, 1973. С. 586.

1974

24. Далучэнне ў канструкцыях з простаю мовай // Веснік БДУ. Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1974. № 3. С. 37–39.
25. Сучасная беларуская мова: [Вуч. дапаможнік для студэнтаў-завочнікаў філал. фак. ВДУ БССР] / Пад рэд. праф. Л.М. Шакуна. Мінск : Выш. школа, 1974. – 353 с.

1975

26. Далучэнне ў сучаснай беларускай мове. Мінск : Выд-ва БДУ, 1975. – 256 с.
27. Присоединение в современном белорусском языке : автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук: 10.02.02 / Министерство высшего и среднего специального образования Белорусской ССР, Белорусский государственный университет им. В. И. Ленина. Минск, 1975. – 45 с.

1976

28. Пунктуацыя беларускай мовы: Дапаможнік для настаўнікаў і студэнтаў. 2-е, дап. выд. Мінск : Нар.асвета, 1976. – 207 с.

29. Структура камбінаваных складаных сказаў [у сучаснай беларускай літаратурнай мове] // Веснік БДУ. Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1976. № 3. С. 31–35.
30. Рабочы план і ГППД III курса аддзялення беларускай мовы і літаратуры дзённага навучання на 1 семестр. Мн.: БДУ, 1976.
31. Рабочы план і ГППД III курса аддзялення беларускай мовы і літаратуры дзённага навучання на 2 семестр. Мн.: БДУ, 1976.

1977

32. Бяззлучнікавае разгортванне прэдыкатыўных адзінак [на ўзроўні складанага сказа] // Веснік БДУ. Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1977. № 3. С. 26–30.
33. Праграмы спецыяльных курсаў. Мн.: БДУ, 1977. (у сааўтарстве)

1978

34. Ускладненне простага сказа далучальнымі адзінкамі // *Slavia Orientalis*, 1978. R. 27. № 2. С. 235–240.
35. Аб структуры складанага сінтаксічнага цэлага // *Slavia Orientalis*, 1978. R. 27. № 3. С. 449–453.

1979

36. Роля злучніка ды і ў простым сказе // Веснік БДУ. Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1979. № 1. С. 25–28.
37. Присоединение в современном белорусском литературном языке: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра филол. наук: (10.02.02) / БГУ им. В.И.Ленина – 36 с.

1980

38. Даведнік па пунктуацыі беларускай мовы. Мінск : Выд-ва БДУ імя У.І.Леніна, 1980. – 207 с.
39. Сінтаксічныя асаблівасці складанага сказа // Веснік БДУ. Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1980. № 1. С. 27–31.

1981

40. Стылістычная дыферэнцыяцыя некаторых канструкцый сучаснай беларускай мовы // Веснік БДУ. Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1981. № 1. С. 17–21.
41. Складанае сінтаксічнае цэлае ў паэме Якуба Коласа “Новая зямля” // Веснік БДУ. Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1981. № 2. С. 30–34.
42. Марфема // Беларуская ССР: Кароткая энцыклапедыя : [У 5 т.] / Рэдкал.: І.П.Шамякін (гал.рэд.) і інш. Т. 4 : Насельніцтва. Мова. Этнаграфія. Фальклор. Літаратура. Мастацтва. Архітэктура. Мінск : Выд-ва Беларус. Сав. Энцыклапедыя, 1981. – С. 421.
43. Пабочныя словы // Беларуская ССР: Кароткая энцыклапедыя : [У 5 т.] / Рэдкал.: І.П.Шамякін (гал.рэд.) і інш. Т. 4 : Насельніцтва. Мова. Этнаграфія. Фальклор. Літаратура. Мастацтва. Архітэктура. Мінск : Выд-ва Беларус. Сав. Энцыклапедыя, 1981. С. 351–352.
44. Устаўныя словы // Беларуская ССР: Кароткая энцыклапедыя : [У 5 т.] / Рэдкал.: І.П.Шамякін (гал.рэд.) і інш. Т. 4 : Насельніцтва. Мова. Этнаграфія. Фальклор. Літаратура. Мастацтва. Архітэктура. Мінск : Выд-ва Беларус. Сав. Энцыклапедыя, 1981. – С. 585.
45. Адушаўлёныя і неадушаўлёныя назоўнікі // Беларуская ССР: Кароткая энцыклапедыя : [У 5 т.] / Рэдкал.: І.П.Шамякін (гал.рэд.) і інш. Т. 5 : Насельніцтва.

Мова. Этнаграфія. Фальклор. Літаратура. Мастацтва. Архітэктура. Мінск : Выд-ва Беларус. Сав. Энцыклапедыя, 1981. – С.

1982

46. Інтанацыя – сродак сінтаксічнай сувязі // Актуальныя праблемы грамадзянскіх навук. Актуальныя праблемы прыродных навук : Тэз. навуц. канф. профес.-препадат. складу, прысв. 60-летню ун-та / Рэдкал.: В.А.Белый (отв. ред.) и др. Мн. : Выш.шк., 1982. С. 64.
47. Пунктуацыя беларускай мовы. 3-е выд., дап. і перапрац. Мінск : Нар. асветы, 1982. – 223 с.
48. Функцыянальныя аналагі сказаў у драматычных творах Янкі Купалы // Веснік БДУ. Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагагіка. Псіхалогія. 1982. № 1. С. 39–44.
49. Размоўныя сродкі сувязі ў драматычных творах Янкі Купалы // Творчая спадчына Янкі Купалы і Якуба Коласа і развіццё славянскіх моў і літаратур : Рэсп. навуц. канф., прысвечаная 100-годдзю з дня нараджэння нар. паэтаў БССР Я.Купалы і Я.Коласа : Тэз. дакл. / БДУ імя У.І.Леніна. Мн. : Вышэйш. шк., 1982. С. 134–135.
50. Эмацыянальна-экспрэсіўныя канструкцыі ў творах Янкі Купалы // Творчая спадчына Янкі Купалы і Якуба Коласа і развіццё славянскіх моў і літаратур : Рэсп. навуц. канф., прысвечаная 100-годдзю з дня нараджэння нар. паэтаў БССР Я.Купалы і Я.Коласа : Тэз. дакл. / БДУ імя У.І.Леніна. Мн. : Вышэйш. шк., 1982. С. 135–136.

1983

51. Сінтаксічная аднароднасць як вынік структурнага пашырэння сказа // Веснік БДУ. Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагагіка. Псіхалогія. 1983. № 3. С. 22–27.
52. Праграмы спецыяльных курсаў. Мн.: БДУ, 1983 (у сааўтарстве).

1984

53. Сінтаксічнае адасабленне як вынік структурнага ўскладнення сказа // Веснік БДУ. Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагагіка. Псіхалогія. 1984. № 2. С. 29–33.
54. О конкретизации многозначных сочинительных союзов в современном русском и белорусском языках // Рус. яз. : Межвед. сб. Минск., 1984. С. 82–90.
55. Афіксы // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. / рэдкалегія: І. П. Шамякін (галоўны рэдактар) [і інш.]. Т. 1: А. капэла – Габелен. Мінск : Беларус. Сав. Энцыкл., 1984. С. .
56. Бяззлучнікавы складаны сказ // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. / рэдкалегія: І. П. Шамякін (галоўны рэдактар) [і інш.]. Т. 1: А. капэла – Габелен. Мінск : Беларус. Сав. Энцыкл., 1984. С. 540–541.
57. Выказнік // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. / рэдкалегія: І. П. Шамякін (галоўны рэдактар) [і інш.]. Т. 1: А. капэла – Габелен. Мінск : Беларус. Сав. Энцыкл., 1984. С. 694.
58. Выклічнік // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. / рэдкалегія: І. П. Шамякін (галоўны рэдактар) [і інш.]. Т. 1: А. капэла – Габелен. Мінск : Беларус. Сав. Энцыкл., 1984. С. 694.
59. Варварызмы [у беларускай мове] // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. / рэдкалегія: І. П. Шамякін (галоўны рэдактар) [і інш.]. Т. 1: А. капэла — Габелен. Мінск : Беларус. Сав. Энцыкл., 1984. С. 576.
60. Вульгарызмы [у беларускай мове] // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. / рэдкалегія: І. П. Шамякін (галоўны рэдактар) [і інш.]. Т. 1: А. капэла — Габелен. Мінск : Беларус. Сав. Энцыкл., 1984. С. 685.

1985

61. Сучасная беларуская мова: Вуч. дапаможнік для студэнтаў-завочнікаў філал. фак. ВНУ БССР / Пад рэд. праф. Л. М. Шакуна. 2-е выд., дапрац. Мінск : Выш. школа, 1985. – 320 с.
62. Сучасная беларуская мова : Праграма. Мн. : Выш. школа, 1985.
63. Галоўныя члены сказа // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. / рэдкалегія: І. П. Шамякін (галоўны рэдактар) [і інш.]. Т. 2 : Габой – Карціна. Мінск : Беларус. Сав. Энцыкл., 1984. С.
64. Даданы сказ // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. / рэдкалегія: І. П. Шамякін (галоўны рэдактар) [і інш.]. Т. 2 : Габой – Карціна. Мінск : Беларус. Сав. Энцыкл., 1984. С. 256.
65. Даданыя члены сказа // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. / рэдкалегія: І. П. Шамякін (галоўны рэдактар) [і інш.]. Т. 2 : Габой – Карціна. Мінск : Беларус. Сав. Энцыкл., 1984. С. 257.
66. Дапаўненне // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. / рэдкалегія: І. П. Шамякін (галоўны рэдактар) [і інш.]. Т. 2 : Габой – Карціна. Мінск : Беларус. Сав. Энцыкл., 1984. С. 270.
67. Дзейнік // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. / рэдкалегія: І. П. Шамякін (галоўны рэдактар) [і інш.]. Т. 2 : Габой – Карціна. Мінск : Беларус. Сав. Энцыкл., 1984. С.
68. Злучнік // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. / рэдкалегія: І. П. Шамякін (галоўны рэдактар) [і інш.]. Т. 2 : Габой – Карціна. Мінск : Беларус. Сав. Энцыкл., 1984. С. 533.
69. Знакі прыпынку // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. / рэдкалегія: І. П. Шамякін (галоўны рэдактар) [і інш.]. Т. 2 : Габой – Карціна. Мінск : Беларус. Сав. Энцыкл., 1984. С. 535–536.
70. Дыялектызмы // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. / рэдкалегія: І. П. Шамякін (галоўны рэдактар) [і інш.]. Т. 2 : Габой – Карціна. Мінск : Беларус. Сав. Энцыкл., 1984. С. 398.

1986

71. Складаны сказ і яго інтанацыйныя асаблівасці // Беларуская мова. 1986. Вып. 14. С. 111–119.

1987

72. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя: Вуч. дапаможнік для студэнтаў філал. фак. ун-таў. Мінск : Універсітэцкае, 1987. – 319 с.
73. Бяззлучнікавае паясненне прэдыкатывых адзінак [у беларускай мове] / Л. І. Бурак // Веснік БДУ. Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагагіка. Псіхалогія. 1987. № 1. С. 36–39.
74. Просты сказ // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. / рэдкалегія: І. П. Шамякін (галоўны рэдактар) [і інш.]. Т. 4 : Накцюрн – Скальскі. Мінск : Беларус. Сав. Энцыкл., 1987. С. 387.
75. Пытальны сказ / Л. І. Бурак // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. / рэдкалегія: І. П. Шамякін (галоўны рэдактар) [і інш.]. Т. 4 : Накцюрн – Скальскі. Мінск : Беларус. Сав. Энцыкл., 1987. С. 427.
76. Сказ // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. / рэдкалегія: І. П. Шамякін (галоўны рэдактар) [і інш.]. Т. 4 : Накцюрн – Скальскі. Мінск : Беларус. Сав. Энцыкл., 1987. С. 739.

77. Складаны сказ // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. / рэдкалегія: І. П. Шамякін (галоўны рэдактар) [і інш.]. Т. 5 : Скамарохі – “Яшчур”. Мінск : Беларус. Сав. Энцыкл., 1987. С. 23.
78. Слоўнік беларускай мовы : Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне / Пад рэд М.В. Бірылы; АН БССР. Ін-т мовазнаўства. Мінск : БелСЭ, 1987. – 902 с. (у сааўтарстве)

1988

79. Звышсказавае адзінства і яго інтанацыйныя асаблівасці // Беларуская мова. 1988. Вып. 16. С. 90–98.
80. Присоединение и его дифференциальные признаки // Русский язык : Межвед. сб. Минск, 1988. Вып. 8. С. 60–70.

1989

81. Сучасная беларуская мова: Практ. заняткі: Вучэб. дапаможнік для студэнтаў філалагіч. фак. Мінск : Універсітэцкае, 1989. – 334 с. (у сааўтарстве)
82. Часціцы як адзін са сродкаў сінтаксічнай сувязі // Веснік БДУ. Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1989. № 1. С. 19–22.

1990

83. Актыўныя працэсы ў сінтаксісе сучаснай беларускай мовы // Беларуская мова і літаратура ў школе. 1990. № 3. С. 56–60.
84. Мадальныя словы як адзін са сродкаў сінтаксічнай сувязі // Беларуская мова. 1990. Вып. 18. С. 97–103.
85. Парадак слоў як адзін са сродкаў сувязі розных адзінак [у беларускай мове] // Веснік БДУ. Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1990. № 2. С. 26–30.
86. Праграмы спецыяльных курсаў для студэнтаў спецыяльнасці 02.19 “Беларуская мова і літаратура”. Мн.: БДУ, 1990. –34 с. (у сааўтарстве).

1991

87. Лексічныя паўторы як сродак сувязі розных сінтаксічных адзінак // Веснік БДУ. Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1991. № 2. С. 25–29.

1992

88. Адметныя сродкі паэтычнага сінтаксісу П. Труса // Веснік БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1992. № 1. С. 21–25.
89. Няпоўнастаўныя [сінтаксічныя] канструкцыі ў апавесці Якуба Коласа “На прасторах жыцця” // Веснік БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1992. № 2. С. 27–29.
90. Параўнанні ў творах Якуба Коласа // Творчая і метадычная спадчына Якуба Коласа : Тэз. дакл. і паведамл. Рэсп. навук.-метад. канф., прысвеч. 110-й гадавіне з дня нараджэння Я.Коласа / Рэдкал.:У.А.Навумовіч (старшыня) і інш. Мн., 1992. С.

1993

91. Сучасная беларуская мова: Арфаграфія і пунктуацыя: Практыкум: Вучэб. дапам. для філалагічных фак. ВНУ. Мінск : Універсітэцкае, 1993. – 246[2] с. (у сааўтарстве)
92. Параўнальныя звароты ў драматычных творах Кандрата Крапівы // Веснік БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1993. № 2. С. 17–20.

1994

93. Зваротак у беларускіх жніўных песнях // Веснік БДУ. Серыя 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. Мн., 1994. № 3. С. 28–33.

94. Адасобленыя члены сказа // Беларуская мова : Энцыклапедыя / Беларус. Энцыкл.; Пад рэд. А.Я. Міхневіча; Рэдкал.: Б.І.Сачанка (гал. рэд.) і інш. Мн. : БелЭн, 1994. С. 13–14.
95. Аднародныя члены сказа // Беларуская мова : Энцыклапедыя / Беларус. Энцыкл.; Пад рэд. А.Я. Міхневіча; Рэдкал.: Б.І.Сачанка (гал. рэд.) і інш. Мн. : БелЭн, 1994. С. 15–16.
96. Просты сказ // Беларуская мова : Энцыклапедыя / Беларус. Энцыкл.; Пад рэд. А.Я. Міхневіча; Рэдкал.: Б.І.Сачанка (гал. рэд.) і інш. Мн. : БелЭн, 1994. С. 430–431.
97. Пунктуацыйныя нормы // Беларуская мова : Энцыклапедыя / Беларус. Энцыкл.; Пад рэд. А.Я. Міхневіча; Рэдкал.: Б.І.Сачанка (гал. рэд.) і інш. Мн. : БелЭн, 1994. С. 444–445.
98. Пунктуацыя // Беларуская мова : Энцыклапедыя / Беларус. Энцыкл.; Пад рэд. А.Я. Міхневіча; Рэдкал.: Б.І.Сачанка (гал. рэд.) і інш. Мн. : БелЭн, 1994. С. 445–447.
99. Складанае сінтаксічнае цэлае // Беларуская мова : Энцыклапедыя / Беларус. Энцыкл.; Пад рэд. А.Я. Міхневіча; Рэдкал.: Б.І.Сачанка (гал. рэд.) і інш. Мн. : БелЭн, 1994. С. 498–499.
100. Складаны сказ // Беларуская мова : Энцыклапедыя / Беларус. Энцыкл.; Пад рэд. А.Я. Міхневіча; Рэдкал.: Б.І.Сачанка (гал. рэд.) і інш. Мн. : БелЭн, 1994. С. 499–500.
101. Структурнае чляненне сказа // Беларуская мова : Энцыклапедыя / Беларус. Энцыкл.; Пад рэд. А.Я. Міхневіча; Рэдкал.: Б.І.Сачанка (гал. рэд.) і інш. Мн. : БелЭн, 1994. С. 536–538.
102. Знакі прыпынку пры аднародных членах // Наша слова. 1994. 12 студз. (№ 2).
103. Знакі прыпынку пры адасобленых членах сказа. Адасобленыя азначэнні // Наша слова. 1994. 19 студз. (№ 3); 26 студзен. (№ 4).
104. Знакі прыпынку пры адасобленых членах сказа. Адасобленыя прыдаткі // Наша слова. 1994. 2 лют. (№ 5).
105. Знакі прыпынку пры адасобленых членах сказа. Адасобленыя акалічнасці // Наша слова. 1994. 9 лют. (№ 6); 16 лют. (№ 7).
106. Знакі прыпынку пры адасобленых членах сказа. Адасобленыя дапаўненні // Наша слова. 1994. 23 лют. (№ 8).
107. Знакі прыпынку пры адасобленых членах сказа. Адасабленне ўдакладняючых членаў сказа // Наша слова. 1994. 2 сак. (№ 9).
108. Знакі прыпынку пры адасобленых членах сказа. Адасабленне паясняючы членаў сказа // Наша слова. 1994. 9 сак. (№ 10).
109. Знакі прыпынку пры адасобленых членах сказа. Адасабленне далучальных членаў сказа // Наша слова. 1994. 16 сак. (№ 11); 23 сак. (№ 12).
110. Знакі прыпынку пры параўнальных зваротах // Наша слова. 1994. 30 сак. (№ 13); 6 крас. (№ 14).
111. Знакі прыпынку пры зваротку // Наша слова. 1994. 13 крас. (№ 15); 20 крас. (№ 16).
112. Знакі прыпынку пры сцвярджалых, сцвярджальна-пабуджалых, пыталых і адмоўных словах // Наша слова. 1994. 27 крас. (№ 17).
113. Знакі прыпынку пры выклічніках і гукапераймальных словах // Наша слова. 1994. 4 траўня (№ 18); 11 траўня (№ 19).
114. Знакі прыпынку пры пабочных словах, словазлучэннях і сказах // Наша слова. 1994. 18 траўня (№ 20); 25 траўня (№ 21).
115. Знакі прыпынку пры ўстаўных словах, словазлучэннях і сказах // Наша слова. 1994. 1 чэрв. (№ 22); 8 чэрв. (№ 23).

116. Знакі прыпынку пры паўтарэнні слоў у сказе // Наша слова. 1994. 29 чэрв. (№ 26); 6 ліп. (№ 27); 13 ліп. (№ 28); 20 ліп. (№ 29).
117. Знакі прыпынку пры пропуску слоў у сказе // Наша слова. 1994. 27 ліп. (№ 30).
118. Знакі прыпынку ў складаназлучаных сказах // Наша слова. 1994. 3 жніўня (№ 31); 10 жніўня (№ 32); 17 жніўня (№ 33); 24 жніўня (№ 34); 31 жніўня (№ 35); 7 вер. (№ 36).
119. Знакі прыпынку ў складаназалежных сказах // Наша слова. 1994. 14 вер. (№ 37); 21 вер. (№ 38); 28 вер. (№ 39); 5 кастр. (№ 40); 12 кастр. (№ 41); 19 кастр. (№ 42); 26 кастр. (№ 43); 2 лістап. (№ 44); 9 лістап. (№ 45); 16 лістап. (№ 46); 23 лістап. (№ 47); 30 лістап. (№ 48); 7 снеж. (№ 49).
120. Знакі прыпынку ў бяззлучнікавых складаных сказах // Наша слова. 1994. 14 снеж. (№ 50); 21 снеж. (№ 51); 28 снеж. (№ 52).

1995

121. Дынамічныя канструкцыі ў творах Якуба Коласа // Веснік БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1995. № 3. С. 23–26.

З М Е С Т

Важнік С.А. <i>Сінтаксіс Л.І. Бурака і айчынная сінтакталогія: да пытання станаўлення сінтаксічнай нормы беларускай літаратурнай мовы</i>	5
Куліковіч Ул. І. <i>Ён застаўся майм Настаўнікам</i>	10
Радзевіч А.А. <i>Дарогі, якія... нас выбіраюць</i>	12
Бадзевіч З.І. <i>Ад'ектывы з прэфіксам не-/ня- у сучаснай беларускай літаратурнай мове</i>	13
Балотнікава С.М. <i>Аб зменах у правапісе вялікай і малой літар</i>	16
Белакурская Ж.Я. <i>Структурная класіфікацыя лічэбнікаў у беларускай і рускай мовах</i>	19
Бурак І.Л. <i>Граматычныя ўмовы набыцця ўстаўнога значэння некаторымі сінтаксічнымі канструкцыямі</i>	24
Куліковіч Ул.І. <i>Правілы напісання літар у (складовае), ў (нескладовае) у інтэрпрэтацыі Ул. Дубоўкі</i>	26
Любецкая К. <i>Варыянтнасць у беларускай тэрмінаграфіі</i>	30
Савіцкая І.І. <i>Акадэмік Я. Карскі – філолаг і публіцыст: даклад на I Усебеларускім з'ездзе</i>	34
Садоўская А.Л. <i>Гурток “Роднае слова” як адна з формаў арганізацыі навукова-даследчай работы студэнтаў</i>	37
Чайка Наталля. <i>Эліптычныя канструкцыі з прапазіцыяй статальнай лакалізацыі</i>	41
Чахоўская Т.Л. <i>Метадалогія і метады фонастылістычных даследаванняў</i>	43
Чахоўскі Г.К. <i>Праблемы генеравання маўлення і тэксту ў сучаснай лінгвістыцы</i>	48
Якуба С.М. <i>Факультатывыя заняткі па беларускай мове ў сістэме навучання шасцікласнікаў</i>	58
Албут А. <i>Вобраз ката як ўвасабленне архетыпа трыкстэра ў калыханках</i>	63
Андрэюк Н. <i>Кагнетыўны патэнцыял беларускіх загадак тэматычнай групы ‘сямейныя адносіны’</i>	68
Бабака К.Г. <i>Іронія як сродак ацэнкі</i>	74
Галуза Ірына. <i>Параўнанне паняццяў ‘жыццё-смерць’: беларуска-славацкія паралелі</i>	78
Карп А.А. <i>Сімволіка стыхій у беларускай фразеалогіі</i>	83
Кузьміна Дар’я. <i>Асаблівасці перакладу фразеалагічных адзінак з беларускай на чэшскую мову ў кантэксце тэорыі прэцэдэнтнасці</i>	90
Маласай К.А. <i>Прыслоўе ў паэзіі Р. Барадуліна (на матэрыяле зборніка «Евангелле ад мамы»)</i>	93
Рыбак В.А. <i>Запазычэнні ў складзе беларускай эканамічнай тэрміналогіі (на матэрыяле газеты «Звязда»)</i>	97
Хадасевіч К.І. <i>Семантыка-стылістычная характарыстыка беларуска-рускіх міжмоўных амонімаў</i>	102
Хамасурыдзэ М.Н. <i>Граматычныя трансфармацыі пры перакладзе дзеепрыметнікаў і дзеепрыметных зваротаў у мастацкім тэксце (на матэрыяле казкі-антыўтопіі Дж. Оруэла «Ферма»)</i>	107
Хоміч М.В. <i>Беларускія і польскія прасадычныя адзінкі на занятках беларускай мовы як замежнай: кампаратыўны аспект</i>	110
Швайка І.У. <i>Маўленчы этыкет беларусаў: традыцыі і сучаснасць</i>	114
Храналагічны паказальнік прац прафесара Л.І. Бурака	120

Навуковае выданне
**ПРАЦЫ КАФЕДРЫ
СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ**

Вып. 9

Да 80-годдзя з дня нараджэння прафесара Леаніда Іванавіча Бурака

У аўтарскай рэдакцыі

Адказы за выпуск *А.А. Радзевіч*

Падпісана ў друк .Фармат 60х84)16. Папера афсетная. Гарнітура Таймс.
Ум. друк. арк. . Ул.-выд. арк. . Тыраж экз.

Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.
Ліцэнзія ЛВ № 356 ад 23.04.99.
220001, г. Мінск, вул. Маскоўская, 15.

Надрукавана з арыгінал-макета заказчыка на рызографе РІВШ БДУ.
220001, г. Мінск, вул. Маскоўская, 15.